

*„TUDJUK A NYELVTANT,
MÉGSEM TUDUNK SEMMIT”*

OLVASMÁNYOK NYELV, TÁRSADALOM ÉS
KULTÚRA ÖSSZEFÜGGÉSÉRŐL

K R E

Szerkesztette:

KONTRA MIKLÓS

BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR

K R E

KÁROLI GÁSPÁR
REFORMÁTUS EGYETEM

**„Tudjuk a nyelvtant, mégsem
tudunk semmit”**

OLVASMÁNYOK NYELV, TÁRSADALOM ÉS KULTÚRA
ÖSSZEFÜGGÉSÉRŐL

Károli Könyvek

Magyarnyelv-tanári segédkönyvek

Sorozatszerkesztő: Nádor Orsolya

Magyarnyelv-tanári segédkönyvek

„Tudjuk a nyelvtant, mégsem tudunk semmit”

OLVASMÁNYOK NYELV, TÁRSADALOM ÉS KULTÚRA
ÖSSZEFÜGGÉSÉRŐL

ÖSSZEÁLLÍTOTTA ÉS A BEVEZETŐT ÍRTA
Kontra Miklós

Károli Gáspár Református Egyetem • L'Harmattan Kiadó

Budapest, 2018

Felelős kiadó: dr. Sepsi Enikő, a KRE BTK dékánja.
Károli Gáspár Református Egyetem
1091 Budapest, Kálvin tér 9.
Telefon: 455-9060
Fax: 455-9062

© Károli Gáspár Református Egyetem, 2018
© L'Harmattan Kiadó, 2018
© Szerzők, szerkesztők, 2018

Sorozatszerkesztő: Nádor Orsolya
Összeállította és a bevezetőt írta: Kontra Miklós

Technikai szerkesztő: M. Pintér Tibor
Borítóterv: M. Pintér Tibor

A könyvsorozat a *Bethlen Gábor Támogatáskezelő Zrt.* támogatásával valósult meg.

ISBN 978-963-9808-92-8

Kiadja a Károli Gáspár Református Egyetem és a L'Harmattan Kiadó
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménytel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: +36-267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu • webshop.harmattan.hu

TARTALOM

Magyarnyelv-tanári zsebkönyvek Szerkesztői előszó a sorozat elé (<i>Nádor Orsolya</i>).....	7
Bevezető (<i>Kontra Miklós</i>).....	9
Hány az óra, Vekker úr? Időzónák és politika Kárpátalján (<i>Fedinec Csilla – Cserniczkó István</i>).....	12
Falusi történet (<i>F. Dornbach Mária – Kontra Miklós</i>).....	40
Gimnazisták: Magyarország elejétől fogva (<i>Kontra Ferenc</i>).....	68
Tudnak-e a chicagói magyarok magyarul? (<i>Kontra Miklós</i>).....	70
Használható még a lufis könyv Amerikában? (<i>Kontra Miklós</i>).....	76
Helyi „értékes” nyelvváltozatok, „tisztos” idegen szavak, „visszás” jelentések, „agresszív” rövidítések, „kevercs” nyelv és társaik. (<i>Lanstyák István</i>).....	87
Magyar nyelv és/vagy irodalom (<i>Margócsy István</i>).....	156
Az oroszul beszélő ember – emberközlelől (<i>Papp Ferenc</i>).....	175
Szólok, s ez megmondja, ki vagyok (<i>Sándor Klára</i>).....	185
Nyelvi hátrányos helyzet az iskolában (<i>Sándor Klára</i>).....	188
A többség nyelvi jogai (<i>Szilágyi N. Sándor</i>).....	202
Karácsony Sándor nyelv szemlélete és az anyanyelvoktatás (<i>Szilágyi N. Sándor</i>).....	216

Bukaresti mozaikkockák (<i>Szilágyi N. Sándor</i>).....	222
Hozzászólás a moldvai csángó „magyarórák” kérdéséhez (<i>Tánczos Vilmos</i>).....	238

MAGYARNYELV-TANÁRI ZSEBKÖNYVEK

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ A SOROZAT ELÉ

Magyar nyelvet tanítani magyarként bizony nagy felelősség, és sokan csak akkor szembesülnek azzal, hogy nem elég anyanyelvűnek lenni, hanem ez egy *önálló szakma*, amikor rutinos nyelvtanulóik az első, egyszerűnek látszó, mégis megmagyarázhatatlannak tűnő keresztkérdéseiket felteszik. Nyelvtanuló pedig volt, van és lesz, de csak akkor marad, ha a kíváncsiságát, tanulási vágyát felkészült tanárok elégitik ki. A magyar a kevéssé választott idegen nyelvek közé tartozik, megvannak sok évtizede, sőt már több évszázada is a jól körülhatárolható nyelvtanulói körei, néha azonban váratlan helyeken, például a szomszédos országokban merül fel az igény gyermekekben és felnőttekben egyaránt, hogy megismerkedjenek a velük együtt élő kisebbség nyelvével.

Könyvsorozatunk a Károli Gáspár Református Egyetem és a beregszászi II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola együttműködésével megvalósuló *magyar mint idegen nyelv szakirányú pedagógus továbbképzés* tapasztalatai nyomán formálódott és formálódik most is. Kidolgoztunk egy kétféléves képzési programot azoknak a pedagógusi képzéssel már rendelkező kollégáknak, akik valamilyen okból kapcsolatba kerülnek a magyarnyelv-tanítással, de hiányzik ehhez a felkészültségük. Az első tanév azonban szembesítette a hallgatókat és az oktatókat is azzal a ténnyel, hogy még a digitális korszakban is vannak olyan alapművek, amelyekhez nem mindenhol lehet hozzájutni. Ugyan az egyetemi jegyzetek mára kimentek a divatból, de a tapasztalataink alapján mégis úgy gondoltuk, hogy segítségként a lehető legtöbb tantárgyhoz elkészítjük azokat a zsebkönyv méretű tankönyveket, amelyek egy-egy tantárgy legfontosabb tudnivalóit tartalmazzák. Ennek az első kötetét adjuk most közre a Miniszterelnöki Hivatal Kárpátaljáért Felelős Kormánybiztosságának eszmei és anyagi támogatásával.

Akik olyan szerencsések voltak, hogy a magyar mint idegen nyelvi tanárképzés valamelyik formájában részt vehettek, rájöttek, hogy alapos, belső – anyanyelvi – grammatikai tudás nélkül nem tudnak kívülről

ránézni a nyelvre, és jelenségeit egy más anyanyelvű számára is megvilágítani. Sorozatunk kötetei között ezért több grammatikai tárgyú munka is helyet kapott. A nyelvtan mint alap nélkülözhetetlen, de önmagában nem elégséges tudás, hiszen a nyelvtanárnak át is kell tudnia adni a hangképzéssel, hangrenddel, intonációval, szókinccsel, kultúrával, a kommunikációval és a pragmatikával – az ezekből felépülő kommunikatív kompetencia négy fő elemével (beszédértés, beszédkészség, íráskészség, olvasáskészség) összefüggő ismereteket, tisztában kell lennie a Közös európai referenciakeret 6 nyelvi szintjével is. Ismernie kell – nem a laikusok szintjén – a szótárhasználatot, a nyelvkönyvválasztás kritériumait, a lexika tanításának módszereit, sőt írni és olvasni is meg kell tanítania a nyelvtanulókat. Célszerű, ha a nyelvtanár tisztában van a módszerek történetével is, hiszen nagyobb eszköztárból válogathat a különféle motivációval rendelkező tanulók számára, ha nemcsak az éppen divatos irányzatokat ismeri, emellett azt is tudja, hogy a magyar nem anyanyelvként való tanításának számos formája létezik. A képzésben részt vevő hallgató-kollégák egy része idegen nyelvként, mások – kisebbségiként – környezetnyelvként, megint mások származásnyelvként tanítják a magyar nyelvet. Ezek sok tekintetben eltérnek egymástól, és sokféle intézmény, oktatási program keretében valósulnak meg – a bevezető ismereteket tartalmazó tankönyv ezeket az ismereteket tárgyalja.

Reméljük, hogy munkánk eléri a célját!

Lectori salutem!

Budapest, 2018. április

Nádor Orsolya
sorozatszerkesztő

BEVEZETŐ

KONTRA MIKLÓS

A kitűnő magyar és orosz leíró nyelvész, Papp Ferenc (1930–2001) fél évszázaddal ezelőtt írta le, hogy ha egy nyelvnek csupán a nyelvtanát tudjuk, nem tudunk szinte semmit. Kissé bővebben:

„Már most mindent tudunk – a hangok »ejtését«, a helyesírást, a nyelvtant, még egyes alakok történetét is. És mégsem tudunk semmit, a kölcsönös megértést akadályozó súlyos hibákat követhetünk el, ha nem vesszük figyelembe, hogy egyrészt a nyelven kívüli közlési lehetőségeink is vannak, és azok sokszor súlyosabban esnek latba, mint a nyelvi; másrészt elvileg egyaránt helyes nyelvi formák közül választást előírhat valami nem (egészen) nyelvtani szabályrendszer.”¹

Saját kudarcaimból hozok egy példát, Papp Ferenc tételét igazolandó. Már két éve voltam magyartanár az amerikai Indiana Egyetemen, igen jól tudtam angolul, de még mindig képtelen voltam egy presszóban meginni egy kávé, pontosabban lefolytatni azt a pár szavas párbeszédet a pincérnővel, amit ilyenkor szokás. Mikor eljött az ideje, hogy fizessek, a pincér közölte, hogy *Eighty cents* (Nyolcvan cent), erre én adtam neki egy dollárt, s azt is mondtam, hogy *Thank you* (Köszönöm). A pincér rögvest visszaadott nekem 20 centet majd távozott, én meg furcsálltam, hogy nem fogadta el a borraivalómat. Aztán később „megfejtettem a rejtélyt”: ilyen helyzetben a magyar *Köszönöm* azt jelenti, hogy ’a többi a magáé, tartsa meg’, de az angolszász világban, ha ezt nem mondja ki az ember expressis verbis, akkor a pincér visszaadja a különbözetet.

Ilyenfajta meglepetések persze két egynyelvű magyart is érhetnek. Például a *már* partikula használata Budapesten és a szabolcsi Újfehértón lényegesen különbözik. Barabás Eszter² 2016-ban 50 fővárosi piaci vásárlót

¹ Az idézet bővebb kontextusát lásd a 175. oldalon kezdődő Papp Ferenc tanulmányban.

² Udvariasság másképp: A *már* partikula köznyelvi használatának és jelentésbeli

és 50 újfehértóit kérdezett meg különféle módokon, s megállapította többek között, hogy (a) és (b) mondatok közül

(a) *Elnézést, kérem, vegye már fel a kesztyűt!*

(b) *Elnézést, kérem, vegye fel a kesztyűt!*

50 budapesti közül 48 a (b)-t tartotta udvariasabbnak, az újfehértói 50 adatközlőből azonban 45 az (a)-t. A szerző megállapította, hogy a *már* társas jelentéséhez budapesti adatközlői a 'bunkóság', 'udvariatlan', 'tanulatlan emberek használják' s hasonló címkéket társítják, Újfehértón viszont a *már* társas jelentésének fontos eleme az 'udvariasság'. Amint dolgozatában a Károli Egyetem hallgatója írja, „a budapesti sürgető, siettető *már* épp az ellenkezője az újfehértói barátságos, a felszólítást puhító *már*-nak. Azaz az újfehértói *már* nem azonos a budapesti *már*-ral.”

Néha egyszerűnek látszó szótári ekvivalensek okoznak félreértéseket, vagy azoknál is nagyobb bonyodalmakat. Egy orosz-angol szótárban olyan ekvivalenciákat találunk esetleg, mint *вольность* = *liberty, freedom*; *воля* = *liberty*; *свобода* = *freedom, liberty*, csak hát – a kétnyelvű szótár természetéből fakadóan – ebből a használó csak a lényegét nem tudja meg, nevezetesen azt, hogy a nyugati (amerikai) világban a szabadság az egyének szabadságát jelenti, de az orosz kultúrában a szabadság a társadalom attribútuma.³ Vagy itt egy másik példa, a kolozsvári Szilágyi N. Sándoré. Első ránézésre a magyar *nemzet* szó román ekvivalense a *națiune*. De a magyar nyelvi világban a *nemzet* nem ugyanaz, mint a román nyelvi világban a *națiune*. A magyar szó elsősorban az azonos nyelvű és azonos kultúrájú embereket jelenti, a román viszont az egyazon állampolgárságú emberek kollektívumát. Ebből fakad, hogy amikor egy romániai magyar politikus a maga magyar nemzetfogalmával románul beszél a bukaresti parlamentben, menetrendszerűen kitör a skandalum, „hiszen nyelvet váltani még csak tud szegény feje, de fogalmat nem.”

különbségeinek vizsgálata Budapest – Újfehértó viszonylatában (terepmunka beszámoló). Károli Gáspár Reformtus Egyetem, Nyelv, társadalom, kultúra szeminárium (MID 0131), 2016. november 6. 10 lap.

³ Lásd Peace, R. A. 1978. Russian Concepts of Freedom. *Journal of Russian Studies* No. 35: 3–15.

– „Nem jöhet létre megértés, mert egyik nyelvi világ igazságai a másikban óhatatlanul érvényüket veszítik” – írja Szilágyi ugyanott.⁴

A nyelvi tabuk is figyelmet érdemelnek. Egyik nyelvben/kultúrában tabusítva lehet, ami a másikban nem. Például: egyik amerikai tanárom 1980-ban a *Mennyi az Ön havi keresete?* kérdés tabu voltát azzal illusztrálta nekünk, hogy – legalább is középosztálybeli amerikaiak társalgásában – ez olyan, mintha megkérdeznénk valakitől, hogy *Hetente hányszor szokott az Ön édesanyja közöszlenni?* A tabuk, mint minden a nyelvben, változnak is. A nem fehérbőrű USA-beliek egy részét 3–4 évtizeddel ezelőtt mindenki *Oriental*-nek hívta angolul, de ma ugyanőket *Asian American*-nek illik (kell) hívni.⁵ Ez inkább egy íratlan szabály, de vannak, lehetnek írott szabályok is a tabusításra, például ez: „Tilos valamely etnikai közösséget vagy a hozzá tartozó személyeket olyan névvel illetni, amelyet az illető etnikai közösség tagjai sértőnek tartanak magukra nézve.”⁶ Ha Szilágyi N. Sándor törvényjavaslata hatályos jogszabály lenne Romániában, akkor a románoknak tilos lenne használni a *bozgor* szót és a magyaroknak az *oláh*-t, mivel az előbbit a magyarok, az utóbbit a románok tartják sértőnek. A függetlenné vált Ukrajna esetében az ország nevének angol változatában a névelő (*the Ukraine*) vált tabuvá, tabusítottá, mivel az angolul tudó ukrán politikusok a névelős nevet az orosz hegemon törekvések nyelvi kifejezőjének ítélik.⁷

A nyelv, társadalom és kultúra összefüggéseivel való ismerkedés mindenkinek hasznára válhat, tanítóknak és tanároknak különösen. Ebben segíthetnek az itt következő olvasmányok.

⁴ *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára.* Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács, 1996. Lásd különösen a 93–95. oldalt. <http://adatbank.transindex.ro/vendeg/htmlk/pdf3367.pdf>

⁵ Lásd Andrews, Edna, 1996. Cultural Sensitivity and Political Correctness: The Linguistic Problem of Naming. *American Speech* 71: 389–404.

⁶ Szilágyi N. Sándor: Törvény az etnikai és nyelvi identitással kapcsolatos jogokról, valamint az etnikai és nyelvi közösségek méltányos és harmonikus együttéléséről. In: *Mi egy más: Közéleti írások*, 593. oldal. Kolozsvár: Kalota Könyvkiadó, 2003. <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=41>

⁷ Lásd például: Steinmetz, Katy, March 5, 2014: *Ukraine, Not the Ukraine: The Significance of Three Little Letters.* <http://time.com/12597/the-ukraine-or-ukraine/>

HÁNY AZ ÓRA, VEKKER ÚR? IDŐZÓNÁK ÉS POLITIKA KÁRPÁTALJÁN

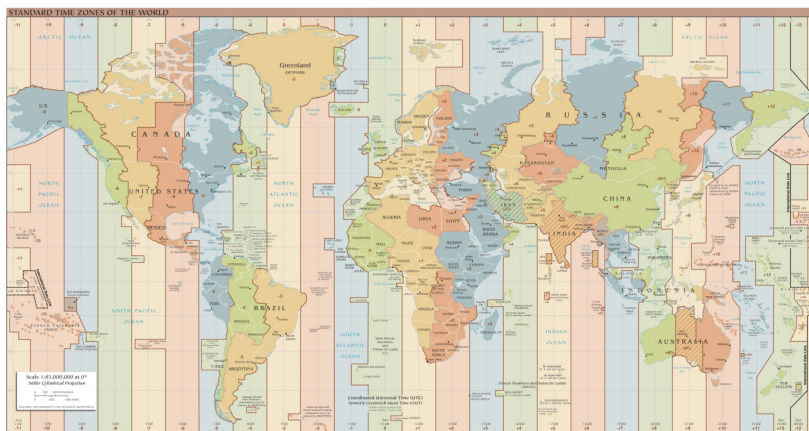
FEDINEC CSILLA – CSERNICSKÓ ISTVÁN

1. AZ IDŐZÓNÁK ÉS A POLITIKA

Az 1884-ben Washingtonban (DC) szervezett Nemzetközi Meridián Konferencián bevezetett időzónák a földfelszín azon területei, ahol az időmérő szerkezetek (az órák) azonos időt mutatnak. Elvileg az időzónákat a koordinált világidőhöz (UTC) viszonyítják, ahol a referencia a nulla meridián, azaz a 0. hosszúsági kör, amely a Londonhoz közeli Greenwichen át fut. A gyakorlatban azonban – bár az időzónákat a földrajzi hosszúsági körök határozzák meg – az egyes konkrét időzónák kiterjedését az államok politikai, illetve azon belül a közigazgatási határai is befolyásolják. Kína például az ország hatalmas kelet–nyugati irányú kiterjedése ellenére egyetlen időzónát használ, az egész ország területén ugyanannyi időt mutatnak az órák. Kínától északra Oroszország ugyanezt a sávot öt időzónára tagolja (1. ábra).

1. ábra

Az államhatárokhöz (is) igazodó időzónák a Földön¹

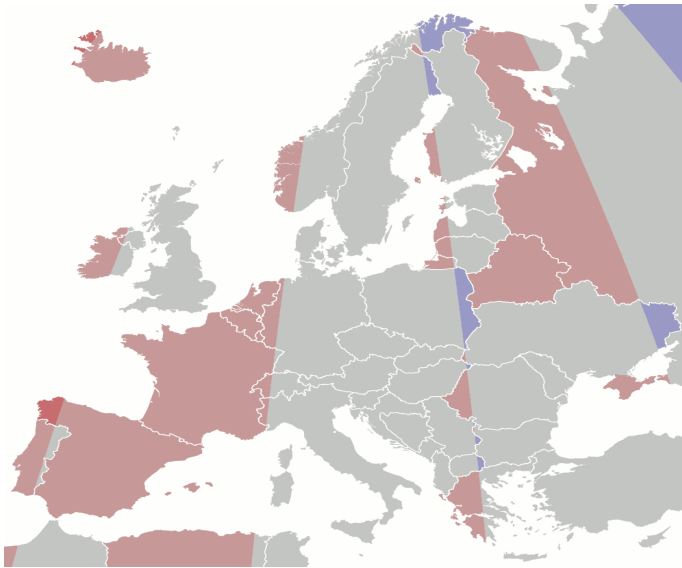

A koordinált világidőhöz viszonyított és az államhatárokhöz igazított időzónákban belül megállapított idővel nem feltétlenül egyezik meg a helyi idő. Például Kína keleti, Csendes-óceánhoz közeli partvidékén hivatalosan ugyanakkor van dél, mint a hatalmas ország nyugati végein, ám könnyű belátni: a Nap egyszerre nem tud delelőn állni az egymástól kelet–nyugati irányban több ezer kilométerre lévő helyszínek fölött. Épp azért, mert az állam- és közigazgatási határok nem esnek egybe a földrajzi alapon meghatározott időzónákkal, a központilag meghatározott hivatalos idő és a Nap járáshoz (jobban) igazodó helyi idő között kisebb-nagyobb eltérések lehetnek. A 2. ábrán azt láthatjuk, hogy Európában hol csúszik el egymástól a koordinált világidőhöz (UTC) igazított zónaidő és az országhatárokat követő hivatalos idő (2. ábra).

¹ Forrás: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e8/Standard_World_Time_Zones.png

2. ábra

Elcsúszás a földrajzi időzónától Európában (a téli idő szerint)²

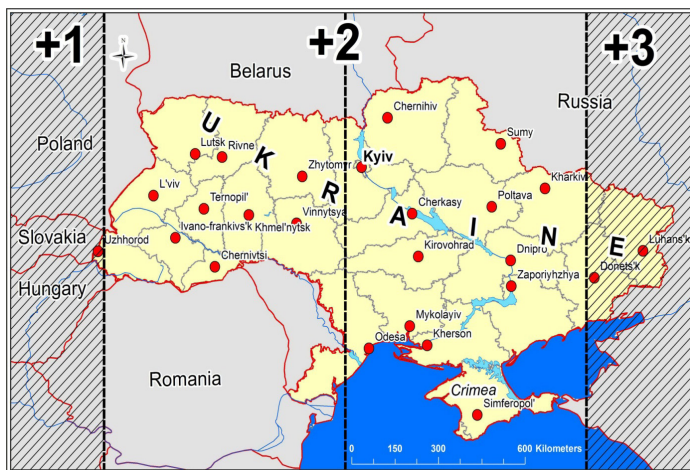
Ukrajna területének legnagyobb része – több, mint 90%-a³ – a kelet-európai időzónához (EET) tartozik, ami a koordinált világidőhöz (UTC) képest +2 órás eltérést jelent. Amikor tehát Greenwichben déli 12 óra van, Kijevben már 14 óra (UTC+2). Ukrajna keleti és nyugati vége azonban kilóg az EET-ből. Keleten Luhanszk megye teljesen, Donyeck megye nagyobb része, illetve Harkiv megye keleti területei földrajzilag a moszkvai időzónához (MSK, ami UTC+3), Kárpátalja nyugati sarka pedig inkább a közép-európai időzónához (CET, ami UTC+1) sorolható (3. ábra). Ám – az időszámítás gyakorlatias szempontok alapján történt egységesítése miatt – a keleti és nyugati perifériának mégis ugyanazon idő, az EET (UTC+2) szerint kell élnie, mint a központnak.

² Forrás: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/09/Tzdiff-Europe-winter.png>

³ В[алентина]. М[ихайлівна]. БОЙКО – І[гор]. Л[ьвович]. ДІТЧУК – Л. Б. ЗАСТАВЕЦЬКА: *Географія. Підручник для 8 класів загальноосвітніх навчальних закладів* [Bojko–Gyitcsuk–Zasztavecka: Földrajz. Tankönyv az általános iskolák 8. osztálya számára], Абетка, Кам'янець-Подільський, 2016, 68.

Ezzel azonban nem mindig könnyen békül meg a természetes időérzék (biológiai óra). Tanulmányunkban azt mutatjuk be, hogyan mérik az időt Ukrajna nyugati részén, Kárpátalján. Bemutatjuk, hogyan nevezi a lakosság a hivatalos és a helyi időt, illetve miként jelenik meg az idő kettőssége a nyilvános térben. Keressük továbbá az okait annak, hogy Kárpátalján az emberek jelentős része nem a központi, hivatalos kijevi időt (azaz nem az UTC+2-nek megfelelő EET-t), hanem az UTC+1-nek megfelelő CET-et használja.

3. ábra. A földrajzi időzónák Ukrajna területén⁴

2. HÁNY ÓRA VAN A SZOVJETUNIÓHOZ TARTOZÓ KÁRPÁTALJÁN?

A mai Kárpátalja területe az elmúlt száz évben több különböző államhoz tartozott. A nemzetközi szakirodalomban is általánosan ismert az anekdota a kárpátaljai bácsiról, aki úgy „fordult meg” több országban, hogy ki sem mozdult szülőfalujából.⁵ A régió a XX. század során része volt az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó Magyar Királyságnak, majd az

⁴ Forrás: http://www.ukrudprom.com/digest/Ukraina_otkazalas_git_po_donetskomu_vremeni.html

⁵ Lásd például Judy BATT: *Transcarpathia. Peripheral region at the 'centre of Europe'*, *Regional & Federal Studies* 12/2. (2002), 155.

első világháborút követően a(z első) Csehszlovák Köztársaságnak, utána a Magyar Királyságnak; a második világháború után a Szovjetunióhoz csatolták, 1991 óta pedig a független Ukrajna része (1. táblázat).

1. táblázat

A mai Kárpátalja területének állami hovatartozása a XX. században

Állami hovatartozás	Időszak	A régió (részeinek) megnevezése	Melyik időzóna volt hivatalosan érvényes a mai Kárpátalján
Magyar Királyság az Osztrák–Magyar Monarchián belül	1867–1918	Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros vármegye	CET (UTC+1)
Csehszlovák Köztársaság	1919–1938/1939	Podkarpatszka Rusz, Ruszinszko	CET (UTC+1)
Magyar Királyság	1939–1944	Kárpátaljai Kormányzóság	CET (UTC+1)
Szovjetunió	1946–1991	Kárpátontúli terület	MSK (UTC+3)
Ukrajna	1991-től	Kárpátontúli terület	EET (UTC+2)

Az államfordulatok után nem csupán az államhatárok változtak meg, de más lett a főváros, módosult a hivatalos nyelv is,⁶ más fizetőeszköz került forgalomba.⁷ Tanulmányunk szempontjából lényeges, hogy – mivel az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó Magyar Királyság, a(z első) Csehszlovák Köztársaság és a Magyar Királyság ugyanúgy a közép-európai (CET) időt használta – a kárpátaljaiak biológiai órája és a politikai

⁶ István CSERNICKÓ – Viktória FERENC: *Hegemonic, regional, minority and language policy in Subcarpathia: a historical overview and the present-day situation*, Nationalities Papers 42/3. (2014), 399–425.

⁷ BEREGSZÁSZI Anikó – CSERNICKÓ István: *A pénz beszél: a mai Kárpátalja területén osztó birodalmak nyelvpolitikája a bankjegyeken megjelenő nyelvek tükrében*, Alkalmazott Nyelvtudomány 2016/1., http://alkalmazottnyelvtudomany.hu/wordpress/wp-content/uploads/2016_XVI_evfolyam_1_szam/Beregszaszi_Csernicso_apenz_beszol.pdf.

határokhoz igazodó hivatalos idő között először a régió Szovjetunióhoz csatolása után keletkezett eltérés.

A mai Kárpátalja területén 1944. november 5-én vezették be a moszkvai időszámítást.⁸ Ettől kezdve Kárpátalja legnagyobb városában, Ungváron is akkor volt hivatalosan dél, amikor a légvonalban 1306 km-re lévő Moszkvában. A Nap járása azonban nem módosult a politikai határok átrajzolásával. Bár a távoli szovjet fővárosban és a délnyugati perifériára szorult Ungváron egyaránt reggeli 8 óra volt a munkakezdés ideje, télen Moszkvában ekkor már javában sütött a nap, Ungváron azonban még teljesen sötét volt; nem véletlen, hogy néhány héttel korábban a közép-európai idő szerint még csak 6 órát mutattak az órák Kárpátalján. A helyiek biológiai órája nem a moszkvai (MSK), hanem a kelet-európai (CET) időzónának felel meg inkább. Talán ezért alakult ki az, amiről az Ungváron élő magyar író, költő Balla D. Károly egyik esszéjében azt írja, hogy a Kárpátalján élő átlagember „soha nem állt át teljesen moszkvai időre. [...] Ha magyarul szóltak hozzá, a magyar időt mondta, ha oroszul, akkor a moszkvait, függetlenül attól, hogy az ő órája mit mutatott.”⁹

A hivatalos (UTC+3) és a helyi (UTC+1) idő közötti 2 órás eltérés kialakított egy sajátos időérzékelési stratégiát Kárpátalján, az ehhez kapcsolódó nyelvi formákkal. A hivatalos moszkvai időnek oroszul, ukránul és magyarul is volt megnevezése (orosz: 'по московски', ukrán: 'за московським часом', magyar: 'Moszkva szerint'). Ugyanígy megvolt a saját megnevezése a helyi időnek is mindhárom nyelven (oroszul: 'по местному', ukránul: 'за місцевим часом', magyarul: 'helyi idő szerint'). A hivatalos, formális nyelvhasználati szituációkban a hivatalos (moszkvai) időt használták a kárpátaljaiak. Az informális magánbeszélgetésekben azonban általában a helyi időt, vagy ha nem volt egyértelmű a szituáció, akkor hozzátették a megkülönböztető jelzőt, amiből világossá vált, hogy 'Moszkva szerint' vagy a 'helyi idő szerint' hangzott el az időpont.

Az idő megjelölésének párhuzamos példája a 4. ábrán látható meghívó, melynek ukrán nyelvű szövege szerint 19 órára hívják az esküvőre a vendégeket. A magyar nyelvű szövegrészben szintén 19 óra jelenik meg,

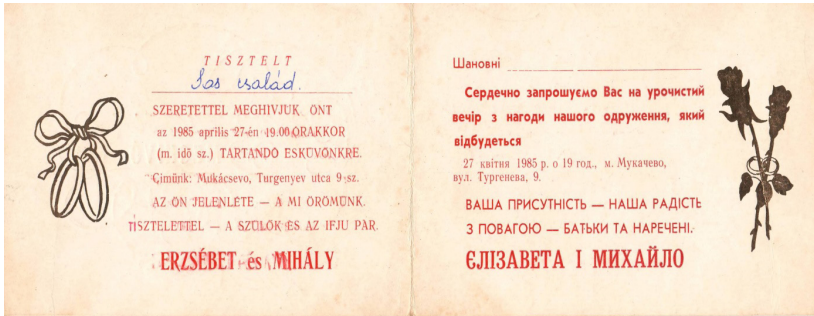
⁸ *Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra*, szerk. Fedinec Csilla – Vehes Mikola, Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, Budapest, 2010, 353.

⁹ BALLA D. Károly: *Amikor Kárpátalján a Big Ben szerint harangoztak* = UŐ.: *Kis(ebbségi) magyar skizofrénia*, Galéria, Ungvár–Budapest, 1993, 84.

de ott szerepel a 'm. idő sz.' (=moszkvai idő szerint) megkülönböztető jelzés. Ennek funkciója, hogy jelezze: nem este 19 óraker, hanem délután 17 óraker kell megjelenni az eseményen. Erre a megkülönböztetésre nem lett volna szükség, ha Kárpátalján mindenki csupán a hivatalos, moszkvai időt használta volna akkoriban.

4. ábra

Az idő kettős jelölése egy kárpátaljai esküvői meghívón 1985-ből

A hivatalos és a helyi idő közötti különbség a 'mi és ő' megkülönböztetéseként, burkolt identitásjegyként is értékelhető. A szovjet hatalom által Kárpátaljára betelepített hivatalnokok, a különböző fegyveres testületek egyenruhásai, a pártmunkások, a mérnökök stb. nem ismerték az idő mérésének kárpátaljai sajátosságait. Ezért alakulhatott ki az, hogy a kárpátaljaiak (szlávok és nem szlávok egyaránt) egymás között gyakran nem 'helyi idő'-ként hivatkoztak a hivatalostól eltérő időszámításra, hanem ukránul azt mondták: 'по нашому', magyarul pedig azt: 'miszerintünk' ennyi vagy annyi az idő. A 'наши' és a 'mi' azt jelenti: 'kárpátaljaiak, helyiek', szemben a betelepített keletiekkel.¹⁰

A már idézett Balla D. Károly egy másik, *Volt egyszer egy birodalom* (2003) című írásában ezt a következőképpen fejezte ki: „A kárpátaljai idő, mint nemzeti ellenállás... Bacsó Péter *Hány az Óra, Vekker úr* c. filmjének egy jelenetsorában a fogva tartottak azon a réven képesek ellenállni a megtöretésnek és megőrizni emberi tartásukat, hogy birtokukba veszik a pontos időt. Az órásmesternek a fejében ketyeg egy belső vekker, tíz

¹⁰ CSERNICSKÓ István: *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*, Osiris, Budapest, 1998, 138.

másodpercenként közli az állását fogolytársaival, végül az összezártak kórusban skandálni kezdik a pontos időt: ez ellenállásuk netovábbja, ebbe kapaszkodnak, ezt nem vehetik el tőlük. – Nagyon régen láttam a filmet, talán nem is idéztem fel pontosan az epizódot, de azt hiszem, a lényege ez volt: az idő tudása a szabadság és a szuverenitás egyfajta szimbólumává emelkedett.”

Ez az időszemlélet a kárpátaljai „öslakosok” sajátja. A szovjet időszakban Kárpátalján nem csak a különböző beszédhelyzetekben használták eltérő módon az óra szerinti időpont azonosítást, hanem az emberek órája is aszerint járt, amely idő szerint alapvetően éltek az életüket. A szovjet hatalom azonban a mintaadónak tekintett párttagok, hivatalnokok, pedagógusok, vagy éppen a jövő szovjet emberei, azaz ifjúság körében megkövetelte, hogy a karórák a hivatalos moszkvai időt mutassák. Erre a kényszerre azonban a kárpátaljaiak úgy reagáltak, hogy kialakítottak egy készséget: képesek voltak elvonatkoztatni az időt attól, mit mutat a karórájuk. Akár a moszkvai, akár a helyi idő szerint járt is az óra, minden kárpátaljai kapásból, számolgatás és gondolkodás nélkül meg tudta mondani, hány óra van *moszkvai idő szerint*, illetve *miszerintünk*.

Mások egyéni stratégiát alkottak a központilag erőltetett moszkvai idő használatával szemben. „Hogy az ember mennyire el tudja választani a mutatók járásától a valódi időt, illusztrálja egy barátom s a magam példája. Hogy elkerülje az osztályfőnökével folytatott idővitákat, barátom kitalált egy új időszámítást, s olyan lehetetlen állásba hozta órájának mutatóit, amelyből csak ő tudta megállapítani, mennyi is az idő. Ettől kezdve nem vonhatták felelősségre amiatt, hogy megátalkodott nacionalistaként Budapest szerint járhatja óráját. A »saját« időszámítás nekem is megtetszett, megtanultam, és alig egy-két hét múlva pusztá rápillantásra én is meg tudtam mondani, mennyi az idő, akár Moszkva szerint, akár »miszerintünk«. Vagy tizenöt évig járt így az óram! Csak akkor tettem le róla, amikor az első elektromos, digitális órát felvettem. Ha ez elromlik vagy kimerül benne az elem, és a régi Pobedámat veszem újra elő, bizony továbbra is valami lehetetlen időt állítok be rajta, hogy eligazodjam a világban”.¹¹ – írta Balla D. Károly

A kárpátaljaiak számára nem okozott gondot az időmérés kettőssége. Bonyolultabbá válik azonban helyzet, ha az időtényezőt alternatív

¹¹ BALLA D.: *I. m.*, 84–85.

manipuláció éri. Például energiatakarékossági szempontból mesterségesen beavatkoznak a szintén mesterségesen kialakított idő megállapításába a nyári időszámítás bevezetésével.

A nyári időszámítást először Németországban vezették be 1916-ban, amit több ország átvett, azonban a világháború után nem alkalmazták tovább. Majd a második világháborúban vették ismét elő a kezdeményezést az erőforrásokkal való spórolás érdekében.

Ma az alternatív időszámítás az egész világon elterjedt, de nem minden országban, és nemhogy kontinensenként, hanem az egyes országokban sem azonosan alkalmazzák. Európában 1980-tól vált általánossá a nyári időszámítás használata, számos kivétellel és eltérő sajátosságokkal. A Kárpátalja története szempontjából releváns országokban sem egységesen alkalmazták a nyári időszámítást, így a mindenkori határ egyik vagy másik oldalán nemcsak az eltérő időzóna, hanem a nyári időszámításhoz való eltérő viszonyulás miatt is különbözhetett az óra által mutatott idő.

Az 1918-ban létrejövő Csehszlovákia területén 1940-ben volt először óraátállítás, így ez Kárpátalját már nem érintette.

Magyarországon a nyári időszámítást 1916–1919, 1941–1949 és 1954–1957 között használták, újabban 1980 óta használatos. A legelső óraátállításra 1916. május 1-jével került sor, amiről a rendelet április 19-én jelent meg, a minisztertanács azonban csak május 5-én foglalkozott a kérdéssel. Ekkor Tisza István miniszterelnök tájékoztatta a minisztereket arról, hogy a kérdésben a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott törvényes rendelkezések alapján már korábban rendeletet bocsátott ki. 1941-ben a Német Birodalom kérésére történt meg az átállítás. A magyar minisztertanács március 16-át látta volna jónak a nyári időszámítás bevezetésére. Végül a német vasúthoz igazodtak, amely május 5-én állt át a nyári menetrendre. A háború után még néhány évig folytatódott az óraátállítás, hivatkozással többek között arra, hogy a „közép-európai idő” és az „ orosz idő” közötti különbség csökkenjen.¹² A revíziós időszakban az „anyaország” kebelében egyazon ütemben húzta mindenki az órát valamilyen irányba, így a „kárpátaljai idő” mindig pont annyit volt, mint a közép-európai, vagyis a budapesti.

¹² OROSS András: *A nyári időszámítás Magyarországon 1916–1945*, Magyar Nemzeti Levéltár Archívum 2012. 10. 29., http://mnl.gov.hu/a_het_dokumentuma/a_nyari_idoszamitas_magyarorszagon_19161945.html.

Oroszországban a nyári időszámítást először a cár bukását követő ideiglenes kormány vezette be 1917 júniusában, és hivatalosan augusztus végéig tartott volna. Azonban a belpolitikai események sodrában csak 1917 decemberében, már a szovjetek állították vissza az időmérőket egy órával. A V. I. Lenin, a Népbiztosok Tanácsának elnöke által aláírt dekretum a „petrográdi időt” nevezi a hivatalos időnek. 1918 és 1924 között hektikusan állították az órát, mind az átállítás időpontját, mind időintervallumát tekintve. Néhány évnyi szünet után 1930-ban vezették be „visszavonásig” a nyári időszámítást, azaz a „dekretális időt” (dekretum = rendelet), ami 1945-ig volt érvényben, kivéve a németek által megszállt területeket, ahol a „berlini idő”, azaz a közép-európai idő volt a hivatalos. Legközelebb 1981-ben a szovjet minisztertanács 1980. október 24-én kelt 925. számú határozatával (Постановление Совмина СССР № 925/1980.) állították át ismét az órákat, visszatérve a dekretális időre.

1991-ben, a Szovjetunió szétesésének évében a szovjet minisztertanács február 4-én kelt 20. számú határozata (Постановление Кабинета Министров СССР № 20/1991.) értelmében tavasszal nem állították előre az órákat. A továbbiakban minden szovjet utódállam saját rendet vezetett be. Az OSZFSZK parlamentje 1991. október 23-án kelt 1790-1. számú határozatával (Постановление Совета Республики Верховного Совета РСФСР № 1790-1/1991.) a dekretális időre való visszatérés mellett döntött. 2011-ben az Orosz Föderáció területén 2011. június 3-i 107-FZ. számú törvénnyel (Федеральный закон № 107-ФЗ/2011.) törölték az óráátállítást azzal, hogy abban az évben ősszel nem állították vissza az órát. 2014 őszén az újabb reformmal egy órával visszahúzták az órákat, így a téli idő lett a hivatalos idő.¹³ A BBC ezt úgy kommentálta, hogy Oroszországban áttértek az „örökös” téli időre,¹⁴ az orosz hírügynökség, a TASZSZ szerint pedig Oroszország lett a világ egyetlen országa, amely egész évben nyári idő szerint él.¹⁵

¹³ *Постановления (декреты, указания) и таблица изменения времени в России с июля 1917 года.* [Határozatok (rendeletek, utasítások) és táblázatok az oroszországi időszámításról 1917 júliusa óta], http://www.worldtimezone.com/dst_news/dst_news_russia-history.html.

¹⁴ *Россия переходит на «вечное» зимнее время спустя 3 года.* [Oroszország három év elteltével áttér az „örökös” téli időre], BBC 2014. 10. 25., http://www.bbc.com/russian/russia/2014/10/141024_russia_time_change_winter.

¹⁵ *История летнего времени России. Досье.* [Az oroszországi nyári időszámítás története. Adatok/tények], ТАСС 2014. 06. 09., <http://tass.ru/info/899173>.

Ez azonban Kárpátalját már nem érintette, hiszen a régió ekkor már az 1991-ben függetlenné vált Ukrajna része volt.

A nyári időszámítás bevezetése 1980-ban megbontotta az időmérésben kialakult rendet Kárpátalján. Ekkor ugyanis Magyarországon több évtizedes szünet után ismét bevezették a nyári időszámítást, ám ekkor még Moszkva nem állította át az órákat (csak 1981-től). Ennek következtében a nyári időszámítás magyarországi bevezetése miatt hirtelen egyetlen óra volt a különbség a közép-európai és a hivatalos idő között Kárpátalján a több évtized alatt rutinná vált két óra helyett. A helyi magyar lakosság körében ez kisebb-nagyobb zavart okozott. „[...] nem értettük, hogy a fél nyolckor kezdődő magyar tévéhíradó hogy az isten csudájába előzheti meg a hét órakor kezdődő moszkvai Vremját [az orosz tévéhíradót]” – írta például Balla D. Károly.¹⁶

Tovább bonyolította a helyzetet, hogy a Szovjetunióban 1981–1984-ben április 1-től október 1-ig tartott a nyári időszámítás, utána pedig március utolsó vasárnapjától szeptember utolsó vasárnapjáig. Magyarországon viszont már 1980-tól kezdve március végétől szeptember végéig tartott a nyári időszámítás (szombatról vasárnapra virradó éjjel állították át az órákat, akárcsak manapság, hogy az átállítás minél kevesebb zavart okozzon). Az 1980-as évek első felében az a néhány nap az óraátállításkor tavasszal és ősszel maga volt a káosz kárpátaljai viszonylatban. Ekkoriban még a helybeliek is zavarba tudtak jönni attól a kérdéstől, hogy hány óra is van tulajdonképpen.

3. HOGYAN MÉRIK AZ IDŐT A KÁRPÁTALJAIK A FÜGGETLEN UKRAJNÁBAN?

A második nagy kavargás az idő mérésében és kifejezésében a politikai átmenet időszakában, 1990–1992-ben következett be. Az ukrán parlament 1990. június 11-i 15-XII. számú határozatával (Постанова Верховної Ради України № 15-XII/1990.) július 1-jétől az Ukrán SZSZK területén a kijevi időt (EET) tette hivatalossá. A kormány 1990. szeptember 21-én kelt 272. számú határozata (Постанова Кабінету Міністрів України № 272/1990.) értelmében ősszel nem húzták vissza az órákat, hanem a nyári időszámítás maradt érvényes a téli időszakban is. 1991. szeptember 29-én kelt 225. számú határozatával (Постанова Кабінету Міністрів

¹⁶ BALLA D.: *I. m.*, 86.

України № 225/1991) a kormány egy órával visszaállította az órákat. Így 1990 tavaszától 1991 őszeig hosszú nyár volt Ukrajnában. Kivételt képezett Zaporizzsja, amely 1991. március 31-ével az Orosz Szovjet Föderatív Szocialista Köztársasághoz hasonlóan átállt a nyári időszámításra.¹⁷ És kivételt képezett Kárpátalja is, ahol pedig ugyanebben az évben a megyei tanács határozatával hivatalossá tették a közép-európai időt (CET), azaz a régió lakosságának nagy része körében egyébként is használatos „helyi időt”. Ám ez nem kis gondot okozott.

„És ezzel elszabadult a pokol. Mert például az Aeroflot [akkor szovjet, később orosz légitársaság] ezt persze nem vette tudomásul, és a repülőgépek indítása továbbra is moszkvai idő szerint történt. Nem így a vasút, amely ekkortól kezdve csak az Ukrajna határain túlra közlekedő járatokat indította Moszkva szerint, a köztársaság belsejében közlekedő vonatok menetrendjét átírták kijevi időre, s ugyanez történt a buszok esetén is. [...] A kárpátaljai magyar ember, akinek egész életritmus a hivatalos és a »magyar« idő közötti kétórás különbségre épült, most újra meg volt zavarodva. Ha a budapesti rádió szerint igazodott, mindenhová korábban érkezett egy órával, ha a kijevi időt vette alapul, este lekéste a filmet a tévében. A harangozó a faluba a [hivatalos, moszkvai idő szerint] 13.50-kor érkező busszal járt, és mire tíz perccel később húzni kezdte a delet, a [budapesti] Kossuth rádióban is kongattak. Most is ezzel a járáttal jött, harangozott, s nem nagyon bántotta, hogy Pesten egy órával korábban már elhúzták a delet. Neki és a falunak továbbra is tíz perccel az után volt dél, hogy a [már nem UTC+3, hanem UTC+2 szerinti] 13.50-es busz megérkezett” – ad ízelítőt a korabeli állapotokról Balla D.¹⁸

A független Ukrajnában – megszüntetve a zaporizzsjai és a kárpátaljai kivételt is – a nyári időszámítást az egész ország területére kiterjedően az ukrán parlament 1992. március 6-i 2176-XII. számú határozatával (Постанова Верховної Ради України № 2176-XII/1992.) vezették be kötelező jelleggel. A dokumentum kitér az 1990. évi 15-XII. számú határozat azon passzusára is, amely definiálja a kijevi időt. Erre vonatkozóan az 1990-es dokumentumban a „második időzóna egy óra hozzáadása nélkül” körülírás szerepel, amit 1992-ben a következőképpen változtattak

¹⁷ *История изменения, время для Запорожье (Украина)*. [A zaporozsjei (Ukrajna) időszámítás története], <http://www.horlogeparlante.com/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F.html?city=687700>.

¹⁸ BALLA D.: *I. m.*, 87.

meg: „moszkvai idő mínusz egy óra”. 1994-ben a Krími Autonóm Köztársaság ettől eltérően saját hatáskörben bevezette a moszkvai időt, amit 1997 tavaszán töröltek el (Указ президента Республики Крым № 01/1994.), de még ugyanabban az évben ősszel új határozatot hoztak ezzel kapcsolatban, amit az ukrán államfő az alkotmánybíróságnál fellebbezett meg, sikerrel (Рішення Конституційного Суду України № 4-рп/1998.).

1996-ban az ENSZ ajánlásának megfelelően Magyarországon és Ukrajnában már egyidőben tolták ki egy hónappal a nyári időszámítás időszakát, így az március végétől immár október végéig tart. A hivatalos és a helyi idő közötti eltérés azonban továbbra is fennmaradt Kárpátalján. A szovjet korszakhoz képest az eltérés csupán annyi, hogy a két idő között már nem két, hanem csupán egy óra az eltérés: a kijevi idő UTC+2, a helyi idő pedig továbbra is UTC+1 maradt. S mivel már nem a nagyon távoli Moszkva a főváros, hanem az Ungvártól légvonalban „mindössze” 672 km-re, közúton 809 km-re található Kijev, a hivatalos idő megnevezése is változott. Ma már nem a *‘Moszkva szerint’* használatos. A hivatalos idő megnevezése ukránul *‘за Київським часом’*, magyarul *‘Kijev szerint’*. A helyiek pedig továbbra is magabiztosan alkalmazzák a több évtizede rögzült szabályt: bármit mutat is az órájuk, jól tudják, hogy most épp a hivatalos (‘kijevi’) vagy a nem hivatalos (‘helyi’) időt kell használniuk.

A kárpátaljaiak nem jönnek zavarba például attól, ha egy üzlet kirakátaban olyan tábla tájékoztatja őket a nyitvatartási időről, mint amelyet az 5. és a 6. ábrán láthatunk. Az 5. ábrán egy kétnyelvű tábla látható, melyen magyarul a *helyi idő* (közép-európai, CET) szerinti, ukránul pedig a *kijevi* (EET) szerinti nyitva tartás látható. A 6. ábrán hasonló a helyzet. Aki nem mozog otthonosan Kárpátalján, azt képzelhetné, hogy az ukránul tudók csak egy órával később látogathatnak el az Oázis nevű üzletbe, a magyarok ellenben korábban is bemehetnek. Valójában azonban a felül látható ukrán nyelvű szövegben a nyitvatartási idő a kijevi (EET), az alatta található magyar nyelvű szövegben helyi (CET) idő szerint van feltüntetve.¹⁹ Ezen a táblán nincs jelölve, hogy az ukrán szövegben a kijevi, a magyarban a helyi

¹⁹ Vö. BEREGSZÁSZI Anikó: *Csata a szimbolikus térért, avagy a látható/láthatatlan anyanyelv = Kárpátalja*. Társadalomtudományi tanulmányok, szerk. Beregszászi Anikó – Papp Richárd, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Budapest–Beregszász, 2005, 159–160.

idő szerint kell érteni az időpontokat: ennek megértése a kárpátaljai kommunikatív kompetenciájának szerves része.

Amint láthatjuk, a hivatalos és a helyi idő kettőssége a nyilvános térben, a közterületi feliratok szintjén is megjelenik.²⁰ 2016 októberében hat kárpátaljai város központjában vizsgáltuk meg az időjelzést tartalmazó feliratokat, kiírásokat. Lefotóztuk a boltok, éttermek, hivatalok nyitvatartási idejét, a rendezvények kezdési időpontját feltüntető hirdetményeket, plakátokat stb. Ungvár, Munkács, Beregszász, Nagyszőlős, Csap és Técső központi részein összesen 739 olyan fényképet készítettünk, amelyeken valamilyen módon fel volt tüntetve az idő (9. ábra). Az idő feltüntetésének négy módját különböztettük meg. A kiírások legnagyobb része (69,5%) kizárólag a hivatalos kijevei időt jeleníti meg, mindenféle jelzés nélkül (nincs tehát külön jelölve, hogy a kijevei idő szerint kell értelmezni a táblát). A kiírások egy részén (17,9%) a kijevei időt és a helyi időt egyaránt feltüntették. Az ilyen táblák egy részén megjelölték, hogy milyen időről van szó (mint az 5. ábrán), máskor azonban nem (mint a 6. ábrán). A kijevei és helyi időt egyaránt feltüntető kiírások legnagyobb része kétnyelvű volt: ukrán és magyar nyelvű. Az összes tábla töredéke (0,5%-a) volt csupán olyan, amelyen kizárólag a helyi idő szerepelt, s ezek rendszerint egynyelvű magyar kiírások voltak. A kiírások egy része (12,1%) kizárólag a kijevei időt tartalmazta ugyan, ám a szövegben jelölték, hogy az időpontokon a hivatalos kijevei idő szerepel. Ilyen táblákat láthatunk a 7. és a 8. ábrán. Előbbi ukrán nyelvű, utóbbi ukrán–magyar kétnyelvű; mindkettőn jelölve van, hogy a megadott időpontokat a kijevei idő szerint kell értelmezni. A *kijevei idő szerint* (за к.ч. [за київським часом]) jelölés a helyi, kárpátaljai lakosoknak szól, akik esetleg félreérthetik, helyi időként értelmezhetik a táblán feltüntetett időt. A Kárpátaljára látogató ukrán állampolgárok számára nyilván eleve az EET (a kijevei idő) a jelöletlen, természetes idő.

²⁰ István CSERNICKSKÓ – Petteri LAIHONEN: *Hybrid practices meet nation-state language policies. Transcarpathia in the twentieth century and today*, Multilingua 2016/1, 8–9.

5. és 6. ábra

A nyitvatartási idő kijevi idő (EET, UTC+2) és helyi idő (CET, UTC+1) szerint

7. és 8. ábra

A hivatalos kijevi idő megjelenése egy ukrán, illetve egy kétnyelvű (ukrán–magyar) táblán

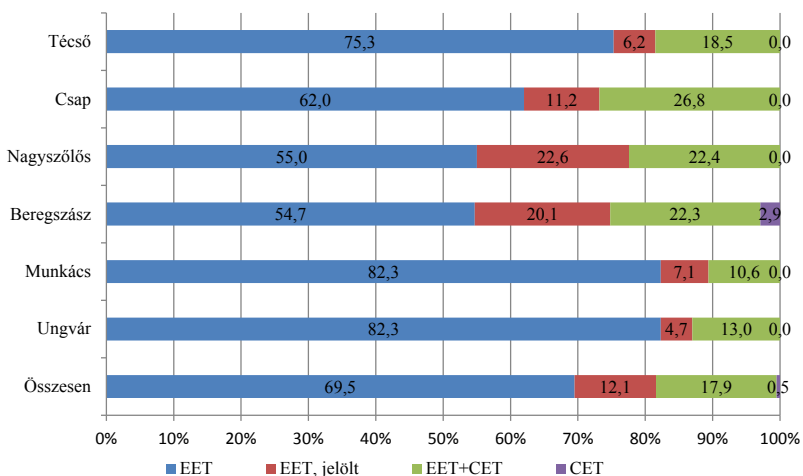
A nyelvi tájkép kutatásában gyakran tesznek különbséget a *top-down*, illetve a *bottom-up* irányú kezdeményezésekről a nyelvi tájkép alakításában.²¹ Előbbi azt jelenti, hogy a felsőbb szintek (például a központi

²¹ Peter BACKHAUS: *Multilingualism in Tokyo. A look into the linguistic landscape = Linguistic landscape. A new approach to multilingualism*, szerk. Durk Gorter, Multilingual Matters, Clevedon (UK), 2006, 52–66; Eliezer BEN-RAFAEL – Elana SHOHAMY – Muhammad HASAN AMARA – Nira TRUMPER-HECHT: Linguistic landscape as symbolic construction of the public space. *The case of Israel = Linguistic*

kormányzat, az állami szervek, a regionális vagy helyi önkormányzat) helyez ki bizonyos feliratokat. Utóbbi esetben pedig alulról jövő, sponzán kezdeményezések révén jelennek meg bizonyos feliratok, kiírások. Ilyenek például kereskedelmi reklámok, hirdetések, tájékoztató jellegű kiírások, magántermészetű közlemények, graffitik stb. Ha a vizsgált kárpátaljai városokban megjelenő feliratokat e logika mentén vizsgáljuk, akkor a következőket tapasztalhatjuk. A jelöletlen kijevi időt tartalmazó kiírások tipikusan top-down jellegűek, és jellemzően az államnyelven (ukránul) készültek. A jelölt kijevi időt tartalmazó feliratok legnagyobb részét a regionális vagy helyi önkormányzat, állami cég, vállalat helyezte ki. Ezek lehetnek ukrán egynyelvűek, de két- vagy többnyelvűek is. A kijevi és a helyi időt egyaránt feltüntető kiírások többsége kétnyelvű (ukrán és magyar). Közöttük *top-down* és *bottom-up* jellegű feliratok egyaránt előfordulnak, de utóbbiak vannak többségben. A csak helyi időt megjelenítő feliratok között kizárólag *bottom-up* jellegű kiírásokat találunk.

9. ábra

Az idő jelzése hat kárpátaljai város központjában található táblákon, plakátokon, hirdeteményeken

landscape. A new approach to multilingualism, 7–30; Eliezer BEN-RAFAEL: *A sociological approach to the study of linguistic landscapes = Linguistic landscape. Expanding the scenery*, szerk. Elana Shohamy – Durk Gorter, Routledge, London, 2009, 40–54.

A kárpátaljaiak számára nem okoz problémát a fentiekhez hasonló kiírások értelmezése, elboldogulnak a hivatalos és a helyi idő kettősségével. Ami azonban a helyiek számára rutinból működik, a kívülállóknak fejtörést okozhat. Akár állami szinten is. Érdekes történetet elevenít fel Zelei Miklós magyar író, szerkesztő egy az ukrán–szlovák államhatáron lévő határátkelő 2005-ben történt megnyitásáról. A második világháború után, amikor Kárpátalját a Szovjetunióhoz csatolták, 1946-ban úgy húzták meg a szovjet–csehszlovák határt, hogy az államhatár gyakorlatilag kettészelte a szinte teljesen magyar lakossággal rendelkező Szelmenc községet. Az egykori faluból így gyakorlatilag két falu lett. A Csehszlovákiához került, ma Szlovákiához tartozó rész lett *Velké Slemence* (magyarul Nagyszelmenc). A szovjet oldalra került, ám ma már Ukrajnához tartozó részből pedig *Мали Селменци* (magyarul Kisszelmenc) jött létre.

A két település között 2005. december 23-án határátkelő nyílt az ukrán–szlovák határon. Kijev és Pozsony megegyezett abban, hogy a határátkelő napi 12 órán át: reggel 8-tól este 20 óráig tart nyitva. Ám azt nem vették figyelembe, hogy Szlovákia az UTC+1, Ukrajna viszont az UTC+2 időzónához tartozik, tehát nem ugyanakkor van reggel 8 és este 20 óra a két országban. Az órák egyeztetésének hiánya nem kis zűrzavart okozott. Az ukrán határőrök és vámtiszték a hivatalos kijevi idő szerint reggel 8-kor munkába álltak ugyan, de ekkor még Szlovákiában csak 7 óra volt, így a határátkelő másik oldala még zárva volt. Este viszont hiába maradtak a szlovák egyenruhások egy órával tovább, ukrán kollégáik óráin korábban lett 20 óra, így ők már lezárták a határátkelő ukrán oldalát...

„Reggel nyolctól este nyolcig, napi tizenkét órát tart nyitva az Európai Unió szelmenci határa. De az abszurd birodalmában semmi se úgy sikerül, ahogy azt a messzi hivatalok lehúzott redőnyei mögött elgondolják. Kisszelmencen Kijev szerint jár az óra. Amikor ott reggel nyolcat mutat a kijelző, a nagyszelmenci harang még csak hetet kongat. [...] Este pedig ugyanígy, csak fordítva. Emiatt a napi tizenkét óra nyitvatartás tízre csökkent. Aztán nagynehezen összeigazították óráikat a hatóságok: megszületett a szelmenci idő” – írta Zelei (2009: 147).²²

Az ukrán és a magyar vasúttársaság számára nem okozott ekkora problémát a nemzetközi menetrend összehangolása. Az ukrainai Chop

²² ZELEI Miklós: *Előszó A kettézárt falu német kiadásához*, Forrás 2009/7–8., 147

(magyarul Csap) és a magyarországi Záhony között közlekedő vonat a menetrend szerint EET szerint 5.30-kor indul az ukrainai kisvárosból, és 4.48-kor érkezik meg a magyarországi kisvárosba.²³ Mégsem gondolja senki, hogy a nemzetközi gyors 42 perccel az indulása előtt érkezik meg egyik helyről a másikra.

4. POLITIKAI JÁTSZMÁK AZ IDŐMÉRÉS TERÜLETÉN

Ukrajnában az órával kapcsolatban egy újabb reform terve 2011-ben fogalmazódott meg. Ennek megbuktatásából Kárpátalja is kivette a részét.

Az ukrán parlament 2011. szeptember 20-i 3755-VI. számú határozata (Постанова Верховної Ради України № 3755-VI/2011.) kimondta, hogy Ukrajnában megszűnik a nyári időszámítás, az állandó idő pedig a kelet-európai idő plusz egy óra lesz. A határozat október 1-től hatályba lépett. A politikusok elégedettek voltak, azonban a tudomány képviselői, a Rendkívüli Helyzetek Minisztériuma és több megye is erősen kritizálta azt. A Kárpátaljai Megyei Tanács 2011. október 10-i soron kívüli ülésen tárgyalta a parlamenti határozatot. Az ülésre a tanács vezetői meghívták a tudomány képviselőit, orvosokat, pedagógusokat, közéleti embereket, hogy minél nagyobb súlyt adjanak a tiltakozásnak. Ivan Baloga, a megyei tanács akkori elnöke ígéretet tett arra, hogy ha a határozatot a parlament nem vonja vissza, akkor a megyei tanács bírósághoz fordul, vagy megfontolja Kárpátalján a regionális (azaz a helyi) idő hivatalossá tételét. A parlamenthez intézett felhívás hivatkozik többek között arra, hogy a régió „évszázadok óta” közép-európai idő szerint él, jelenleg négy európai uniós országgal határos, és az új típusú ukrainai időszámítás megnehezítené a határon átnyúló kapcsolatokat is.²⁴ A „galíciaiak” is úgy gondolták,

²³ Lásd <http://elvira.mav-start.hu/elvira.dll/uf?language=1&i=Cso+5BChop%5D&e=Z%C3%A1hony&d=2016.12.23&mikor=-1&u=1156&go=> (2016.12.22.).

²⁴ *Закарпатська обласна рада прийняла Звернення до ВР з приводу „правильного” часу* [A Kárpátaljai Tanács elfogadta határozatát a „helyes” idővel kapcsolatban], *Закарпаття онлайн* 2011. 10. 10., <http://zakarpattya.net.ua/News/88163-Zakarpatska-oblrada-pryiniiala-Zvernennia-do-VR-z-pryvodu-pravylnoho-chasu>; *Закарпаття не хоче зустрічати схід сонця о 10 ранку. Балого пропонує судитися* [Kárpátalja nem a napkeltével akar találkozni délelőtt 10-kor. Baloga azt javasolja, hogy a bíróság döntsön], *Українська правда* 2011. 10. 10., <http://www.pravda.com.ua/news/2011/10/10/6651566/>; *Закарпаття хоче свій „місцевий час”* [Kárpátalja a saját „helyi idejét” akarja], *Укрбізнес* 2011. 10. 10., <http://news.ub.ua/25215-zakarpattya-hoche-sviy-misceviy-chas.html>.

hogy a döntés sújtja Nyugat-Ukrajnát, Kijevben az ukránoktól elloptak egy órát.²⁵ 2012 januárjában a kormány határozatot hozott, melyben a 2012 nyarán esedékes, Lengyelországgal közös rendezésű labdarúgó Európa-bajnokság zökkenőmentes megrendezése érdekében tavasszal még át kell állítani az órát. A bajnokság után viszont megkezdődött a nyári időszámítás eltörlését kimondó törvénytervezet előkészítése, ám végül 2013 elején Mikola Azarov miniszterelnök bejelentette, hogy a kérdés nem aktuális, és lekerült a napirendről.²⁶

Mivel Oroszország már nem állítja át az órákat a nyári időszámításra, így 2014 óta a nyári időszámítás időszakában Kijevben és Moszkvában ugyanannyi az idő, télen pedig egy óra az eltérés. A Krím-félsziget 2014-es orosz megszállása után 2014. március 30-án – azon a napon, amikor Kijev átállt a nyári időszámításra – a Krímen a moszkvai időt tették hivatalossá, azaz az óramutatót ekkor nem kellett sehová húzni a félszigeten.

Az úgynevezett „szeparatista” kelet-ukrajnai (Luhanszk, Donyeck) megyék területén hagyományosan az ott helyi időnek tekintett moszkvai idő szerint éltek az emberek, tehát ott ugyanaz a helyzet, mint a Krím esetében. A Kijev kontrollja alól kikerült régiókban a moszkvai idő használatos 2014. október 26. óta. Az úgynevezett Donyecki Népköztársaság parlamentjének elnöke szerint a moszkvai idő bevezetését az indokolta, hogy „Donyeck és Moszkva ugyanabban az időzónában található”.²⁷

2016. október 30-án Európa nagy része áttért a téli időszámításra. Mivel azonban Oroszországban nem állították át az órákat, az annektált Krím-félszigeten sem, illetve a nemzetközi elismertség nélküli szakadár Donyecki és Luhanszki Népköztársaságban sem.²⁸ Ez pedig azt jelenti, hogy amikor Ukrajnában épp a téli időszámítás van érvényben, Kijev és Krím, valamint az említett városok között egy óra különbség van. Amikor azonban Ukrajna átvált a nyári időszámításra, az órák egyforma időt mutatnak Kijevben, Szimferopolban, Szvasztopolban, Donyeckben és Luhanszkban egyaránt.

²⁵ *Скаврон, Богдан: Як циган Сонцем...* [Bohdan Szkavron: Cigányként a Nap szerint...], Галицький кореспондент 2011. 10. 15., <http://gk-press.if.ua/x5408/>.

²⁶ *Азаров назвав скасування літнього часу неактуальним* [Azarov a nyári időszámítás eltörlését időszerületlennek nevezte], Дзеркало тижня 2013. 02. 22., <http://dt.ua/UKRAINE/azarov-nazvav-skasuvannya-litnogo-chasu-neaktualnim.html>.

²⁷ Lásd <http://fromdonetsk.net/tochnoe-vremya-v-donetske-teper-moskovskoe.html>

²⁸ Lásd <http://vesti-ukr.com/strana/205648-budut-li-perevodit-chacy-v-dnr-lnr-i-krymu>.

Ukrajna szomszédjai közül Belarusszal – akárcsak Oroszországgal – télen azonos időt mutatnak az órák, a nyári időszámítás alkalmával egy óra a különbség. Lengyelországhoz, Szlovákiához és Magyarországhoz képest egész évben egy óra a különbség, Romániával és Moldovával pedig egész évben azonos időpontot mutatnak a hivatalos (azaz kijevi) idő szerint járó órák.

5. KIK HASZNÁLJÁK A 'HELYI IDŐ'-T MA KÁRPÁTALJÁN?

A hivatalos és a helyi idő eltérése Kárpátalja egyik jellemző sajátossága. Ez a jellegzetesség nem teljesen ismeretlen a nemzetközi közvélemény és az ország más részeinek lakói számára sem.

Az egyik legismertebb nemzetközi turisztikai portál, a *Lonely Planet* így hirdeti Kárpátalját a globális turista számára:

„Az emberek többsége valószínűleg csak akkor jár errefelé, ha a szomszédos Magyarországon vagy Szlovákián át utazik Ukrajnába, vagy ugyanezen az útvonalon visszafelé tart. Kár, mert a világnak ez a sarka, ahonnan eltűnt a Szovjetunió és helyét átvette Európa, olvasztótégléje a magyar, a szlovák, az ukrán és a roma kultúrának, sajátos társadalmi egyveleg. Otthona a legjobb ukrainai vörösboroknak és a legátláthatatlanabb nyelvjárásoknak. Kárpátalja annyira »nyugati«, hogy a régimódi emberek az ukrainai időhöz képest még mindig egy órával visszaállítják az órájukat. Épp ez a független szellem az oka, hogy még Lemberg is nagyon távolinak tűnik, messze túl a Magas-Kárpátokon.”²⁹

Az orosz *GEO: Непознанный мир: Земля* turisztikai portálon *Закарпатское время* [Kárpátaljai idő] címmel jelent meg egy kárpátaljai riport, amely így kezdődik:

„Itt más az időzóna, mint Ukrajna más megyéiben. (...) Kárpátalján két időzóna van. A hivatalos: az ukrán, egy órányira nyugati irányba Moszkvától. A mindennapi: a közép-európai, még egy órányira nyugati irányba. Így is élnek az emberek. A legérdekesebb, hogy így is éltek. Ez a rend még a szovjet időkben is tartotta magát. Az Ilosvai járásban található Zaricsje (Zarichchya) községben vagyunk vendégségben a Vaszko családnál. Ivan Andrejevics azt meséli, hogy az 1980-as évek elején valamiért behívták a járási székhelyre a rendőrségre, és ő meg

²⁹ Lonely Planet. Introducing Transcarpathia. <http://www.lonelyplanet.com/ukraine/transcarpathia/introduction> (2016.06.28.).

is érkezett, ahogyan az idézésben szerepelt, 9.00-ra. Ott pedig kiderült: két órát késett. »De hát időben érkeztem, most van kilenc« – védekezett. »Tizenegy van már Moszkva szerint« – vágta az arcába a rendőr. »Én nem Moszkvában élek, hanem Kárpátalján« – jött a válasz.³⁰

Egy ukrainai turisztikai ajánlóban ez olvasható: „Beregszászt az »Ukrainai Magyarország«-nak is nevezik. Kétnyelvűek az utcanév-táblák és van saját helyi idő is”.³¹

2016 októberében a nyári időszámításról a télire való átállásról szóló írásaiban a *Весті* orosz nyelvű ukrainai hírportál több cikkében is lényegesnek tartotta megemlíteni, hogy „A Magyarországgal határos Kárpátalján sokan két időzóna szerint élnek: a kijevi és az európai alapján (egy órával kevesebb). Ez azzal van összefüggésben, hogy 1945-ig a régió különböző európai államokhoz tartozott”.³²

De vajon kik használják a helyi időt Kárpátalján?

2016 nyarán 5 kutatóintézet együttműködésében végeztünk kérdőíves szociológiai vizsgálatot a régióban. Összesen 1212 adatközlőt kérdeztünk meg 74 kutatóponton. 814-en ukrán, 398-an magyar nyelven töltötték ki a kérdőívet. Az adatközlők 59,6%-a (721 fő) ukrán, 37,6%-a (455 fő) magyar nemzetiségűnek vallotta magát. Anyanyelv alapján a megkérdezettek 57,9%-a (702 fő) ukrán, 38,7%-a (469 adatközlő) magyar volt. A kérdezés során a terepmunkás megkérdezte az adatközlőtől a pontos időt, a választ beírta a kérdőívre. Azt is kódolta a kérdezőbiztos, hogy az adatközlő a hivatalos kijevi idő (EET), vagy a nem hivatalos helyi idő (CET) szerint adta meg a választ. A lekérdezés végén ismét megkérdezte az adatközlőtől, mi a pontos idő, és ezt is bejegyezte a kérdőív megfelelő rovatába, majd ismét kódolta, hogy a válaszadó milyen időszámítás szerint felelt a kérdésre.

A lekérdezés elején a teljes minta 45,0%-a, a végén 48,9%-a használta a kijevi időt, a többség azonban (55,0%, illetve 51,1%) a helyi időt adta meg.

³⁰ <http://www.geo.ru/node/41913> (2016.12.30.).

³¹ *Мандрівка Україною. Берегово* [Ukrainai kirándulás. Beregovo/Beregszász], <http://www.travelua.com.ua/zakarpatya/beregivskij/beregovo.html>.

³² Ugyanez a szöveg megjelenik egy október 24-én közölt cikkben: <http://vesti-ukr.com/strana/206930-zimnee-vremja-2016-kohda-perevodjat-chacy-v-ukraine-i-cho-to-nuzhno-ob-etom-znat>, majd egy október 28-án megjelent írásban is: <http://vesti-ukr.com/strana/207627-kohda-perevodjat-chacy-na-zimnee-vremja-2016-vce-cho-to-nuzhno-znat-o-perevide-ctrelok>

Jelentős eltérés van azonban a kérdőívet ukrán, illetve magyar nyelven kitöltők között. A kérdőívre ukránul válaszolók körében sokkal magasabb a kijeji idő (EET) használata, mint azok között, akik magyarul töltötték ki az adatlapokat (2. táblázat).

2. táblázat

Az EET és CET használata a kérdőíves vizsgálat elején és végén a kérdőívet ukrán, illetve magyar nyelven kitöltők körében

	kijeji időt használt (EET)		helyi időt használt (CET)	
	<i>ukránul választott</i>	<i>magyarul választott</i>	<i>ukránul választott</i>	<i>magyarul választott</i>
a lekérdezés kezdetén	57,9%	18,7%	42,1%	81,3%
a lekérdezés végén	57,4%	24,6%	42,6%	75,4%

Jelentős eltérés van a kijeji és a helyi idő használatában az egyes nemzetiségek között. A magukat orosz, ruszin és ukrán nemzetiségűnek vallók körében a hivatalos (EET) idő használata dominál. Azok körében viszont, akik roma és magyar nemzetiségűnek vallották magukat, a helyi (CET) időszámítás a gyakoribb (3. táblázat).

3. táblázat

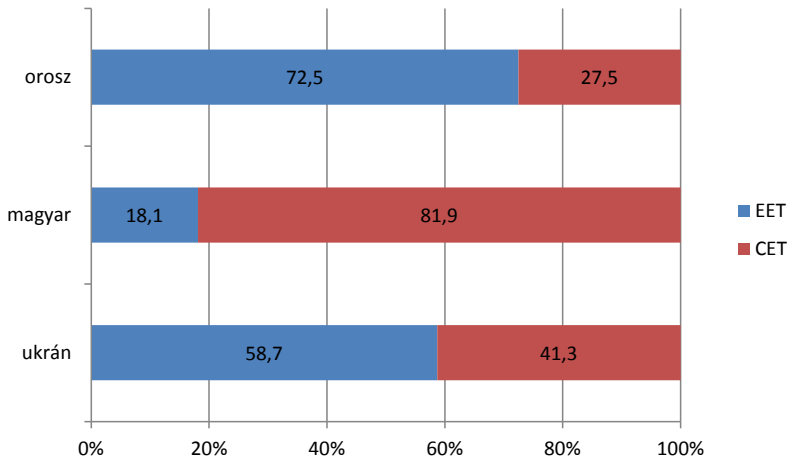
Az EET és CET használata a kérdőíves vizsgálat elején és végén az adatközlők nemzetisége szerint (%)

	kijeji időt használt (EET)		helyi időt használt (CET)	
	<i>lekérdezés kezdete</i>	<i>lekérdezés vége</i>	<i>lekérdezés kezdete</i>	<i>lekérdezés vége</i>
ukrán	61,5	61,9	38,5	38,1
magyar	17,5	21,3	82,5	78,7
orosz	77,8	77,8	22,2	22,2
ruszin	66,7	62,5	33,3	37,5
roma	25,0	25,0	75,0	75,0

Az adatközlők anyanyelve is szoros összefüggést mutat azzal, milyen idő szerint jár az órájuk. Az orosz és ukrán anyanyelvűek nagyobb része

használja a kijevi időt, a magyar anyanyelvűek elsöprő többsége azonban a helyi időt részesíti előnyben (10. ábra).

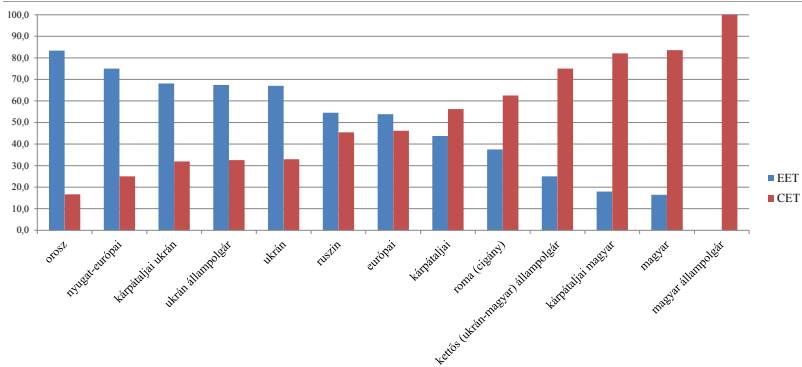
10. ábra
Az EET és CET használata a kérdőíves vizsgálat elején
az adatközlők anyanyelve szerint (%)

A kutatás során arra is rákérdeztünk, leginkább hogyan határozza meg magát az adatközlő. Akik oroszként, ukránként vagy nyugat-európaiként határozzák meg magukat, azok körében jóval magasabb az EET előfordulása. A magukat romának, ukrán–magyar kettős állampolgárnak, kárpátaljai magyarnak, magyarnak vagy magyar állampolgárnak tekintők körében ellenben a CET előfordulása jóval gyakoribb, mint az EET használata (11. ábra).

11. ábra

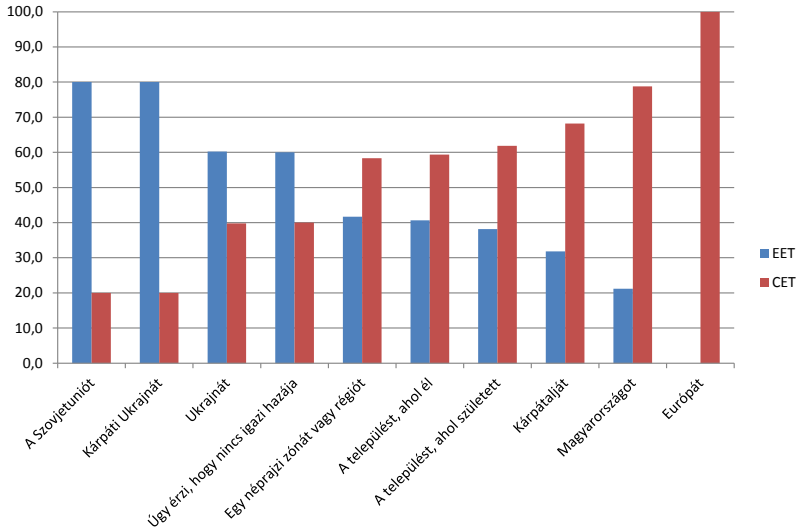
Az EET és CET használata a kérdőíves vizsgálat elején az adatközlők kötődései szerint (%)

Arra is kíváncsiak voltunk, mit tekintenek hazájuknak a kárpátaljaiak. Amint a 3. ábrán látható, azok között, akik a (volt) Szovjetuniót, az 1939-ben rövid ideig létező Kárpáti Ukrajnát vagy a mai Ukrajnát tekintik hazájuknak, vagy esetleg úgy érzik, hogy nincs igazi hazájuk, többségében az EET-t használták. Azok viszont, akik Magyarországot vagy Európát tekintik hazájuknak, esetleg valamilyen regionális kötődéssel rendelkeznek (Kárpátalját, szülővárosukat stb. tekintik hazájuknak), sokkal nagyobb arányban használták a CET-et, mint az EET-t (12. ábra).

12. ábra

Az EET és CET használata a kérdőíves vizsgálat elején aszerint, hogy az adatközlők mit tekintenek hazájuknak (%)

Mindez arra utal, hogy a helyi idő (CET, UTC+1) használata elsősorban a magyar nemzetiségű és magyar anyanyelvű kárpátaljaiakra jellemző, de az ukrán és orosz nemzetiségűek körében is viszonylag sokan vannak, akiknek nem a hivatalos idő szerint jár az órájuk. Közöttük elsősorban azok használják a közép-európai időt, akikre a regionális (kárpátaljai) identitás jellemző, illetve akik Kárpátalját vagy a régióban található szülőhelyüket, és nem Ukrainát vagy a Szovjetuniót tekintik hazájuknak. Az, hogy a magyar nemzetiségűek és anyanyelvűek körében magasabb a CET-et használók aránya, mint a kárpátaljai szlávok körében, nem meglepő. Számos kutatás igazolta, hogy a Kárpátalján élő magyarok elsősorban a magyarországi televízióból és rádióból tájékozódnak (Cserniczkó 2005), a helyi idő szerint szervezik az életüket. A kárpátaljai helyi idő pedig egybeesik a Magyarországon használatos idővel: mindkettő a CET-nek felel meg.

A kérdezőbiztosok azt is feljegyezték, ha az adatközlő – miközben válaszolt a kérdésre, hogy hány óra van – valamilyen megjegyzéssel kísérte a választ. Összesen 217 fő, a minta 18,1%-a kísérte valamilyen

megjegyzéssel arra a kérdésre adott válaszát, hogy mennyi az idő (az ukrán almintában 20,5%, a magyar almintában 13,3%). A megjegyzések többsége arra vonatkozott, hogy pontosították, melyik idő szerint adták meg, hogy hány óra van. 100 fő azt jelezte, hogy „kijevi idő” szerint adta meg a választ; 90-en „helyi idő”-ként nevezték meg az általuk megadott időt; 26 adatközlő úgy utalt az általa használt időre, hogy „miszerintünk”, és mindössze 1 megkérdezett mondta azt, hogy „magyar idő szerint” kell érteni a választ.

A megjegyzésekből látható, hogy az adatközlők többsége számára – akármelyik időt használja is – az idő jelöletlen. Akik valamilyen módon utaltak arra, hogyan kell értelmezni az általuk megadott időt, azok megközelítőleg azonos arányban tartották fontosnak megjelölni a „kijevi” és a „helyi” időt.

Azt is láthatjuk, hogy leggyakrabban a „kijevi idő” és a „helyi idő” megnevezést használták az adatközlők. Az ukrán „по нашому” és a magyar „*miszerintünk*” valószínűleg azért fordult elő ilyen kis számban, mert ezt a megnevezést a közösségen belül, egymás között, a szolidaritás kifejezésére használják a kárpátaljaiak. Akkor, amikor a „*mi*” fogalomba a beszélő és a hallgató is beletartozik. A kutatás mint életidegen, szokatlan, formális szituáció, az adatközlők számára általában idegen kérdezőbiztos nem a szolidaritást, hanem a formalitást jelentette.

6. ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányunkban egy empirikus szociológiai kutatás adataira, publicisztikai és szépirodalmi művekből, valamint turisztikai kiadványokból vett idézetekre alapozva bemutattuk, hogy Ukrajna délnyugati részén, Kárpátalján a lakosság jelentős része nem a hivatalos kijevi (EET) idő, hanem a helyi (CET) idő szerint éli az életét. Hat kárpátaljai város nyelvi tájképének empirikus kvantitatív vizsgálata alapján igazoltuk, hogy a hivatalos kijevi és a nem hivatalos helyi idő egymás mellett élése a nyilvános térben is megjelenik. A két idő megnevezése is elkülönül a helyi nyelvhasználatban ukrán, magyar és orosz nyelven egyaránt. A nyelvi tájkép elemeinek kvalitatív elemzése alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy az államhoz kötődő formális kiírásokon a (jelöletlen) kijevi idő dominál; az informálisabb kereskedelmi, civil és magán jellegű feliratokon azonban a kijevi és a helyi idő párhuzamosan, gyakran együtt

jelenik meg. Gyakori az is, hogy a kijevei idő jelöltként jelenik meg: megjegyzés, rövidítés jelzi, hogyan kell értelmezni a megjelölt időt.

A helyi idő használata a magyar nemzetiségű és anyanyelvű kárpátaljaiak körében jóval nagyobb arányban jellemző, mint az ukrán nemzetiségűek és anyanyelvűek körében, az orosz etnikumú és ajkú lakosság körében pedig a legalacsonyabb.

Elemzésünkben bemutattuk, hogy a hivatalos központi idő és a helyi idő közötti különbség a második világháború után jelent meg Kárpátalján: akkor, amikor a régiót a Szovjetunióhoz csatolták, és az államfordulat következtében a kötelezően előírt idő is megváltozott. Annak ellenére, hogy a ma Kárpátaljaként ismert régiónak csupán a kisebb kiterjedésű nyugati csücske sorolható földrajzilag a CET időzónához, a második világháború előtt a régióban mindegyik állam (az Osztrák–Magyar Monarchia, a Csehszlovák Köztársaság és a Magyar Királyság egyaránt) az UTC+1, vagyis a CET időt használta. A szovjet hatalom azonban az ettől 2 órával előbbre járó MSK-t vezette be.

A helyi idő és a központi idő közötti megkülönböztetés azt követően is fennmaradt, hogy 1991 után Kárpátalja a szovjet birodalom széthullását követően a függetlenné vált Ukrajna részévé lett, annak ellenére, hogy ekkor már a terület nagyobb részének földrajzi és helyi ideje is egybeesett.

A helyi idő továbbélése véleményünk szerint több tényezővel magyarázható, amelyek egymást erősítik.

(1) A régió őslakosságát történeti szempontból viszonylag rövid idő, alig 70 év óta próbálják átállítani más időzóna használatára.

(2) A régiót a Kárpátok hegyvonulatai természetes határként választják el a kelet-európai időt használó nyugat-ukrajnai régióktól (Galícia, Bukovina), az elsősorban a folyóvölgyekbe települt helyiek természetes orientációja követi a délnyugat felé folyó vizek (folyók, patakok) útját: Ukrajna nyugati szomszédjai, a CET-et használó Lengyelország, Szlovákia és Magyarország felé irányul.

(3) A Szovjetunió fennállása alatt a kommunista ideológia hirdetését minden egyéb fölé helyező moszkvai és kijevei rádió- és televízióadások a Kárpátalja nagy részén fogható szomszédos Csehszlovákia és Magyarország rádió- és televízióadásaihoz viszonyítva élvezhetetlenek voltak. Éppen ezért Kárpátalja lakosságának nagy része a csehszlovák és a magyar rádió, televízió adásait (is) hallgatta, nézte. A szomszédos országok rádió- és tévéműsorai pedig a közép-európai idő szerint kezdődtek.

Abban a korszakban, amikor egy-egy népszerű televíziós sorozat kezdési ideje hatással volt a mindennapi élet teendőinek időzítésére, a közép-európai idő használata a kárpátaljaiak nagy része számára a napi rutin része maradt, illetve azzá vált.

(4) A központtól eltérő helyi idő része a regionális identitásnak. Erre utal, hogy elsősorban azok körében gyakori a helyi idő használata, akiket erősebb regionális identitástudat jellemez, szemben azokkal, akiknél a centrális azonosságtudat és hazakép a jellemző.

(5) A helyi idő fennmaradását az is erősíti, hogy hozzájárul Kárpátalja mint Ukrajnán belül sajátos, specifikus régióról kialakult képhez. Az ukrainai és nemzetközi turisztikai oldalak Kárpátalját reklámozó írásában is megemlített *helyi idő* így – más elemek, mint például a Kárpátok hegyei, a termálfürdők, vagy éppen a sztenderd ukrántól jelentős mértékben eltérő regionális szláv dialektusok (Cserniczkó 2014) mellett – a régió turisztikai brendjének részévé válik.

FALUSI TÖRTÉNET¹

F. DORNBACH MÁRIA – KONTRA MIKLÓS

1. A nyelvvédő a nyelvet védi

„A nyelvvédő a nyelvet védi (mégpedig, bármilyen különösen hangzik is, a beszélőkkel szemben)” – írja Szilágyi tanár úr egy cikkében (2001: 1216), s hogy ebben is igaza van, arra számtalan bizonyítékot lehet találni. A nyelvvédő a beszélőkkel nemritkán úgy konfrontálódik, hogy válaszol a kérdéseikre, tanácsot ad nekik. E tanácsokat sokan, a legtöbben mérvadóaknak tekintik, mert úgy hiszik, a nyelvvédő szakember, aki szaktanácsot ad, olyat, amelynek szakszerűségéhez szó sem férhet. A tanácsok azonban gyakran tévesek, szakszerűtlenek és következményeikben is károsak. Lássunk három példát a sok közül!

1.1. Cserniczkó (1998: 143–144) számolt be a következőről: „Ukrajna függetlenné válása után megoldandó problémaként vetődött fel, hogy az ukrainai földrajzi neveket továbbra is az oroszból írják-e át a kárpátaljai magyar szerkesztők, újságírók stb., vagy a politikai változásokat követve az ukránból. Az ukrainai tankönyvkiadó ungvári magyar szerkesztősége – mivel nem talált Kárpátalján olyan kompetens szervezet, intézményt, amely magára vállalhatná a regionális kodifikációs feladatokat – 1996-ban az Anyanyelvápolók Szövetségéhez fordult. A budapesti székhelyű szövetség reagálásában [...] a következőket javasolta a kárpátaljai magyar nyelvhasználóknak: 1. az ukrainai földrajzi nevek magyar nyelvre való átírásában »egységesen a Magyarországon használatos írásformákhoz kellene igazodni«, ami azt jelenti, hogy 2. »mindig a név orosz változatát írjuk át, nem az ukránt«.

Ez a válasz azonban nem felel meg az ukrainai nyelvtörvény 38. cikkelyének, illetve nem vesz tudomást arról sem, hogy a Magyar Földrajzinév-bizottság már 1992-ben határozatot fogadott el, miszerint a volt Szovjetunió utódállamainak földrajzi neveit a helyi hivatalos nyelvből

¹ Cikkünk 1. szakaszát Kontra Miklós, a 2–3. szakaszt F. Dornbach Mária írta, a 4–5. szakaszt együtt szövegezték.

kiindulva kell átírni magyarra, azaz az ukrainai nevek esetében az ukránból [...]”

A Kárpáti Igaz Szó szerkesztősége azonban nem követte az Anyanyelvápolók Szövetsége ügyvezető elnökének tanácsát, hanem döntött az ukránból való átírás mellett, vagyis nem *Zaporozsje* vagy *Krivoj Rog*, hanem az ukránból átírt *Zaporizsja* és *Krivoj Rih* szerepelt már a lap hasábjain (Cserniczkó 1997: 27).²

1.2. A kárpátaljai magyarok személynevei is komoly fejtörést okozhatnak nemrég, erről Beregszászi és Cserniczkó (2011: 416) így számolt be:

„A magyarországi hatóságok – az MTA Nyelvtudományi Intézetének egyik, a határon túli magyarok névhasználatának aktuális kérdéseivel kapcsolatban valószínűleg tájékozatlan munkatársának javaslatára – a honosítási kérelmet benyújtó kárpátaljai magyarok nevének pontosítása, egységesítése céljából egy olyan összefoglaló táblázatot kívántak használni a kérdés megoldására, mely tartalmazza számos szláv név magyar változatát. Az eredeti névforma azonosítására ez a táblázat azonban egyáltalán nem alkalmas. Egyrészt például azért, mert nagyon kevés utónevet tartalmaz [itt egy lábjegyzetet kihagyunk, F.D.M. és K.M.], másrészt éppen a leggyakoribb magyar nevek nagy része hiányzik a listából.”

1.3. Nyelvi kérdésekben néha magyarországi bíróságok is ítéletet mondanak, ezek szakszerűtlenségben vetekednek bármely más véleménynyilvánítással. Például 1994-ben a Fővárosi Bíróság elrendelte a Szivárvány Társulás a Melegek Jogaiért egyesület nevének megváltoztatását, mert véleménye szerint a „melegek” kifejezés bizalmas jellegű, nem felel meg a köznyelvi, nyelvhelyességi, névszabatosági követelményeknek. Erről az esetről írta az alkotmányjogász Halmai Gábor 1995-ben, hogy „A bírakat álláspontjuk kialakításában nem befolyásolta az MTA Nyelvtudományi Intézet tudományos főmunkatársának, a nyelvtudomány kandidátusának szakvéleménye sem, amely szerint »a meleg a köznyelvben széleskörűen használt, tehát köznyelvi szó, és nyelvhelyességi aggályok sincsenek vele szemben.«” (idézi Kontra 2003: 327).

² A mai kárpátaljai magyar sajtóban az 1997-ben szokásostól eltérően *Krivij Rih* (Кривий Річ) és *Zaporizsja* (Запоріжжя) olvasható, ennek azonban semmi jelentősége nincs a magyarországi tanács haszna szempontjából. Ezért a közlésért Cserniczkó Istvánnak tartozunk köszönettel.

2. Hazatérés – haza-térés?

A nyelvhasználó tehát – a fenti példákban láttuk – bizonytalanságból, véleménykülönbségből, elutasításból stb. fakadó nyelvi dilemmáival igyekszik útmutatásért a nyelvhasználattal intézményes keretekben, professzionálisan foglalkozó szakemberekhez fordulni. E sorok írója is ezt tette akkor, amikor rajta is beteljesült a mondás: „Senki sem lehet próféta a saját hazájában.”

Írásunk alábbi részében egy faluközösségbe kalauzoljuk olvasóinkat. A rendszerváltás után ott (egyes fázisaiban) viharosnak mondható „nyelvvédő mozgalom” zajlott (zajlik?). Ennek eredetét, történetét vázoljuk – máig ható következményeivel együtt.

2.1. A Csepel-szigeti Szigetújfalu egy, a XII. század végén Tamás nádor által alapított monostor (Szentpétery 1923: 1617. sz.)³ vonzáskörzetében kialakult, majd a török időkben elnéptelenedett településnek az 1600-as évek végétől, 1700-as évek elejétől szerbekkel, osztrákokkal, németekkel benépesített „utódja”. A XIII. század közepén IV. Béla oklevelet adott itt ki, s ennek az írásnak dátumában említi az akkori falut (Györffy 1987: Dl. 40030. sz.): „Datum apud novam villam regine festo sancti Laurentii-”: „(...) a királyné új faluja mellett (...)”⁴ A település történetéről további oklevelek, például Bakács 1982: 269. sz.⁵ és Entz 1958: 147, birtokperек iratai (pl. Bártfai Szabó 1938: 341),⁶ valamint a török időkbeli származó

³ Tamás 1185–86-ban szerepel nádorként a királyi oklevelekben (Szentpétery 1923: 139, 142–144 és Entz 1958: 148). A monostor alapítása tehát a XII. sz. végére eshetett.

⁴ Az Árpád-korban a Csepel-sziget a mindenkori királyné jegyajándékként kapott bir-toka volt.

⁵ „A budai káptalan előtt a német Eglolf királyi számszeríjmester és fia, János Ercsey Vilmos fia Jánosnak eladja tíz márkáért a Nagyszigeten levő Ábrahámberke (másként Ceketeluke) [Ceketelke] nevű föld fele részét, a 'tana'-val, a Chypkezug-(Csipkesziget)-gal és Fuenzygettel együtt. Határa: villa Sancti Martini felől kezdődik a nagy völgy mellett levő Humukteteu hegynél. S a határ a hegyen halad végig Iufolu réjtjéig, majd a Dunáig, új határjelekkel ellátott s a szomszédoktól elválasztott földig.” Az oklevél a birtokhatárt pontos földrajzi nevekkal jelöli ki, ezért hiteles az állítás: a későbbi Szigetújfalu elődjéről van benne szó. A Nagysziget pedig azonos a Csepel-szigettel.

⁶ „A budai káptalan előtt ns. Zenthivani Imre diák megtudván azt, hogy a néhai Thorombytas Tamás Wyfalwn, a Csepel-szigeten lévő háza, amelyben addig ő lakott, néhai Wyfalwi Pálffy Lukács nejét, Borbála asszonyt illeti, azt neki átadja.”

adóösszeírások (pl. Bártfai Szabó 1938: 391⁷ és Káldy-Nagy 1985: 664⁸) tanúskodnak.

Ezeket az okmányokat csak a XIX. század második felében, többségüket pedig a XX. században dolgozták fel, majd adták ki. A latin nyelven íródott források (okmánytárak, levéltárak, irattárak adatainak gyűjteményeiben, térképeken), illetve azok magyar fordításaiban mind a földrajzi neveket, mind a személyneveket az egyes fordítók többféle alakváltozatban írják: vagy eredeti (betűhív) írásmódjukkal szerepeltetik azokat, vagy a fordításokban az eredeti névtestet megváltoztatva, kvázi „korszerűsített” változatokban – főként a fordítás időpontja helyesírásának és nyelvhasználati szokásainak megfelelően őket. Munkájukat orientálja ugyan az okmány születésekor aktuális helyesírás, ám minél korábban keletkezett dokumentumról van szó, annál tarkább képet mutat a maihoz (illetve a fordítás időpontjához) viszonyított íráskép és az annak megfeleltethető kiejtési változat vélelme. A variánsokat a helyesírás időbeli változása, a fordítás időpontja, még a fordító habitusa, egyéni ízlése is okozhatja.

Minderre példa lehet a faluújság, az Újfalusi Trombitás⁹ címadó ötletének forrása: Mátyás király 1465-ben kelt ítélőlevelének egyik szereplője: „(...) Nobili Emerico de Ujffalu Tubicine nostro (...)” (Magdics 1888: 43–45), akinek nevét a ráckevei szerbekkel folytatott birtokperrel szolván az egyik forrás magyarul „Újfalusi Imre királyi trombitás”-ként említi (Entz 1958: 147), egy másik forrásgyűjtemény (Bártfai Szabó 1938: 238) viszont „Ujfalvi Imre királyi kürtös”-nek aposztrofálja őt.¹⁰ (Meggemléltjük, hogy az egyik XVI. sz.-i adóösszeírásban a falu neve Újfalva átírásban szerepel [Káldy-Nagy 1985: 664]).

A XVIII. században Bél Mátyás már hírt ad az újratelepítésről: „(...) Maga Újfalva a régi magyarok kezéből a rácokéba került, ők aztán később a sűrű háborús csapások következtében néhány családon kívül

⁷ „1552 : Wjffalw 16 portával”

⁸ Káldy-Nagy fordításában a falu neve új változatban olvasható: „Újfalva 30 családfővel 4705 akce adót fizetett. Szultáni hász birtok.”

⁹ <http://nektar.oszk.hu/en/manifestation/1018126> (2012. 11. 01.)

¹⁰ „1465. augusztus 29. I. Mátyás k. ítélőlevelének töredéke, amely szerint Kiskevi, másnéven Szentábrahámteleki város rác lakói panaszt emeltek Ujfalvi Imre királyi kürtös ellen, hogy az elmúlt nyáron a város területéhez tartozó, királyi adományozás által nyert birtok egy részét saját ujfalvi birtokához csatolta (...)”

tönkrementek, s összekeveredtek a német teleppel. Osztrákok voltak azok, akik abban az időben a falut helyreállították. A rácok viszont, miután ezek társaságát nem szívlelhatték, ide is, oda is szétszóródtak a saját fajtájukbeliekhez. A Rákóczi mozgalma alatt aztán súlyos csapást szenvedtek az újfalusi németek.” „(...) Újfalu (Szigetújfalu) 1708 körül települt svábokkal, földesura Savoyai Eugen herceg. Van 16 jobbágya (...). Az összeírtak német nevűek” (Ikvai 1977: 149–150).

„Lejebb egy mérföldnyire esik az újfalusi sziget („[...] insula Újfalvensis [...]”), az azonos nevű faluról elnevezve (...). Ezzel az újfalusi szigettel szemben a folyón túl Ercse alatt tűnik fel egy kisebb sziget (...) (Ikvai 1977: 135).

Bél könyvében (1737) az akkor még tekintélyes és hajdan fejedelmi méretűnek feltételezett monostor romjait is részletesen leírja. „A XVIII. sz.-i okleveles adatokból egyértelműen kiviláglik, hogy az Újfalusi-szigeten levő rom Ercsi bencés monostorával azonosítandó” (Entz 1965: 241).

Ma már az Újfalusi-sziget sem létezik, s a monostor romjai is az enyészeti lettek. Minden történeti munka azonban, amelynek szigetújfalusi vonatkozású leírásában (esetleg fordításában) a szigetet, ahol a hajdani monostor épült, megemlíti, a falu nevéből képzett melléknévi előtagot *újfalusi*-nak írja.

Az Újfalusi-sziget mára beolvadt a Csepel-sziget testébe. Neve ma *Újfalusi-erdő* néven él tovább. A Kartográfiai Intézetnek a hivatalos (1 : 10 000 méretarányú, tehát nagyon jó felbontású) térképén is így szerepel.¹¹

Egyébként a falu elnéptelenedése előtt sem volt sohasem közvetlenül a monostor mellett, mert joghatóságilag a monostor az Újfalusi-szigettel együtt magánbirtokként Fejér vármegyéhez tartozott a XVIII. század elejéig, Újfalu pedig Pest megyéhez. Az Árpádok alatt királyi birtok volt.

Úgy tűnik, a közvéleményben élő vélekedéssel ellentétben a monostor romjai sem a Dunában, hanem a Duna-parti révész-, valamikori erdész- és kertészház, valamint a hordalékföld alatt vannak. Szonárral készített felvétel alapján bűvárrégészek ma úgy sejtik, hogy a Dunában valószínűleg egy római kori erőd kikötőjének maradványai pihennek.

¹¹ Felújította és az EOTR-be átdolgozta a Kartográfiai Vállalat 1982-ben. Sokszorosította az MN Térképészeti Intézet 1986-ban. A sokszorosítási engedély száma: 6913/1981. FÖMI.

2.2. Szigetújfalu¹² – másfél éves koromtól ott nővén fel – a szülőfalu szerepét tölti be életemben. Ugyanazért és ugyanúgy, mint amiért és ahogyan Petőfi Sándornak Kiskőrös helyett Kiskunfélegyháza volt az.

1995 decemberében (férjem¹³ januári halála után) a JPTE Bölcsészettudományi Karáról kordedvezményes nyugdíjaztatásomat kértem. Harminchárom évnyi távollét után, 1996 kora nyarán ideiglenesen hazaköltöztem Újfaluba.

2.3. Mindig is szerettem ezt a falut. Nem volt hát semmi gondom a lakhelyváltoztatással.

Ám falusi mindennapjaimat élve meglepődve tapasztaltam, hogy Újfalú lakóinak zöme tart az akkor már második ciklusát töltő polgármestertől. Az emberekben többnyire ambivalens érzések kavargtak vele szemben. Részben pozitívan viszonyultak hozzá, és sok tekintetben hálások is voltak neki. A hála valószínű szorgalmából, a lakosság praktikus életvitelének folyamatos megkönnyítéséből, a közélet szervezésében való tájékozottságából, azok megoldásában rátermettséget bizonyító problémamegoldó-képességéből fakadt. Ugyanakkor a falu első embere a település mindennapjainak irányításában gyakran nyilvánult meg a saját ízléséhez igazodás elvárásával a lakossággal szemben – lévén öntörvényű ember. Ilyenkor (főként az 1948 után kezdődő kurzust már átélte) idős embereket hatalmába kerítette a félelem. „A törvény én vagyok!” szellemének megvalósulhatóságától tartottak elsősorban. (Ne felejtjük el: 1990 óta nem telt el még hat egész esztendőnyi idő sem!)

3. Újfalusi vagy újfalui?

3.1. Már az első faluban töltött napoktól kezdve elképedve hallottam, hogy bizonyos helyzetekben Szigetújfalu nevéhez az emberek egy részének beszédében – főként azokéban, akik egy-egy falubeli közösség tisztségviselői voltak – melléknévi származékszó használatuk a község

¹² Szigetújfalu mai nevét véglegessé kristályosodott helyesírással hivatalosan valószínűleg A község- és egyéb helynevekről szóló, 1898. évi IV. törvénycikk alapján kapta (Hajdú 1982: 143). Ennek a törvénycikknek elsődleges célja az volt, hogy minden magyarországi településnek egyetlen hivatalos neve legyen, azonos nevűek pedig ne forduljanak elő az országban. Az immár hivatalossá vált név pedig egyértelműen azonosítsa őket. A többszörösen előforduló község- és helyneveket ezzel az intézkedéssel az ország területén kiküszöbölték.

¹³ Fülei-Szántó Endre (1924–1995)

nevében az *-i* melléknévképző, nem pedig annak *-si* változata hangzik el. Vagyis én a szülőfalumtól távol töltött évek alatt *szigetújfalui* lakos lettem a *szigetújfalusi* helyett. Egyszerűen nem értettem, hogy vesztetett ki ilyen következetességgel Újfalú lakosaiból – nemzetiségi hovatartozás nélkül – a korábban kitűnően működő ép nyelvérzék.

Egy alkalommal egy rendezvény után megkérdeztem az ott megnyilatkozó pedagógusokat, miért mondják a melléknévi származékszót ebben a változatában. A válasz az volt, hogy korábban kaptak egy leiratot, amelyben szigorúan meghagyták nekik: ezentúl ezt így kell mondani is, írni is. Panaszolták, hogy nagyon nehezen álltak át erre, de most már igen, és folyamatosan nagyon ügyelnek arra, hogy az előírt változatot el ne tévesszék.

Ugye nem kell mondanom, hogy nem sokáig kellett kutakodnom, honnan származott a leirat? Maga a forrás – vagyis a polgármester úr – árulta el egy egyenesen nekiszegezett kérdésemre. Persze csupán annyit: ő járt utána a településszociológia szakot végezvén nyelvész előadójánál annak, hogy melyik a helyes variáns. Hiába vezettem le neki, miért téved az, aki az *újfalui* változatot preferálja az *újfalusi*-val szemben. Válasza az volt: „Nem baj, én továbbra is így mondom, mert nekem ez jobban tetszik!” Döntésével és fáradhatatlan javítgatásaival kötelező erővel próbálta megváltoztatni az egész falu addig ép közösségi nyelvhasználatát.

3.2. Én viszont úgy döntöttem: fölveszem a kesztyűt. 2000. december 12-én magánlevélben megkérdeztem Grétsy Lászlót. Válasza – legnagyobb bánatomra – Szilágyi tanár úrnak az írásunk kezdő mondatában idézett gondolatát támasztotta alá.

3.2.1. Grétsy László levelében ugyanis közölte: „Nem csodálom, hogy fülének és szívének egyaránt kedvesebb, rokonszenvesebb a *szigetújfalusi* forma, mint az újabban szokásossá vált *szigetújfalui*. Az előbbin hazai íz érződik, a másik ellenben semleges, távolságtartó. (...) Az utóbbi évek nyelvhasználata egyértelműen arra utal, hogy a helynevekben a változatlan alapforma megtartása a legfőbb cél, illetve az, hogy ilyen módon ki lehessen küszöbölni minden kétértelműséget, félremagyarázást, téves következtetést”. Ám azt is rögtön hozzátette: „(...) itt, a Szigetújfalu név esetében igazán semmilyen félreértésről nem beszélhetünk” – és ebben vele első és utolsó megállapítását illetően egyetérttek. Az alább következőkkel viszont nemcsak nem értek egyet, hanem álláspontjával kifejezetten ellentétes véleményen vagyok: „Tehát hiába a jó szándék,

nem javasolhatom, hogy szembeszálljanak a korstílussal. Magánhasználatban igen, ahhoz mindenkinek szíve joga, de bélyegzőn, hivatalos használatban nem. (...) Ugyanis az egyéni nyelvszokáson, sőt egy-egy csoport nyelvszokásán kívül van korstílus is, s azzal nagyon nehéz eredményesen szembeszegülni.”

3.2.2. Mi, Szigetújfalu lakosainak többsége azonban nem semlegesnek és távolságtartónak, hanem kifejezetten idegennek érezzük ezt a számunkra új változatot. Az újabb, kizárólagosságot megkövetelő nyelvhasználati formát az 1984-ben megjelent, *A magyar helyesírás szabályai* tizenegyedik kiadása tartalmazza. Ám nem szövegszerű megfogalmazással hozza ezt a nyelvhasználó tudtára, hanem csupán azzal, hogy a földrajzi nevek helyes írásmódját tartalmazó szabályokban (174–184. pont a 68–75. oldalon) a melléknévi származékszókat és azok helyesírását kizárólag *-i* képzővel alkotott változatokkal példázza.

3.2.3. Ennek az alakváltozatnak a hivatalos nyelvhasználatban történő kötelező alkalmazása azonban nem a korstílus változásának terméke, hanem – Grétsy László szavainak tanúbizonysága szerint is – (a szabályalkotók szándékát megvalósítandó) a helységnév szótöve pontos kikövetkeztethetőségének „kényszerzubbonya”. Akkor is, ha épelméjű nyelvhasználó a *-falu* utótagot tartalmazó helynevekben tévesztést a *-si* képzővel alkotott származékszóból nem követhet el – még Grétsy tanár úr véleménye szerint sem.

3.2.4. Hát akkor miért kell (és egyáltalán hogyan lehet?) a nyelv önálló életébe oly mértékben beleavatkozni, hogy a közösségek által régtől használt és évszázadok alatt (a XV. [!] század óta) megszokott, szabályos képzőváltozattal alkotott származékszó kizárólag az idiolektusra szoríttassék vissza? Vagyis sem feliratban vagy cégszerű megnevezésben, sem nyilvános összejövetelel elhangzó megnyilatkozásokban, tehát sem az élőnyelvi, sem az írott nyelvváltozat egyetlen hivatalosnak minősíthető megnyilvánulásában sem alkalmazható.

3.2.5. Hivatalosan, tájékozottan és szabályosan (mi több: intelligensen) visszavonhatatlanul *újfaluik* lennénk ma itt mi mindannyian Szigetújfaluban, őslakosok és újonnan beköltözöttek egyaránt?

Csak azért, hogy a helyesírás szabályai közelítsék (az egyébként érthető) tendenciát: a kivételek halmaza minél alacsonyabb telítettségi mutatóval rendelkezzen? Ez utóbbi törekvés ugyan érthető, de véleményünk szerint nem azon az áron, hogy faluközösségek nyelvhasználatából egyik

napról a másikra egy régtől és gyakran alkalmazott nyelvi elem a helységnév alapalakjának kikövetkeztethetősége miatt stigmatizáltassék.

3.2.6. Ez a konok következetesség már a nyelvi diktatúra szelleme. A problémát pedig következményei felől közelítve elmondhatjuk, hogy a megnyilatkozóknak kellemetlen érzést okoz, a kommunikációban fennakadást, zavart, nehézséget idézhet elő. Ezt az általam megkérdezettek nyíltan be is vallották. Az akadémiai bizottság által hozott döntés, vagyis egy morfémaváltozat használatának korlátozása, esetünkben köznyelvi szinten a *-si* képzőváltozat helységnévhez kapcsolásának tiltása valójában annak egy meghatározott halmazból történő kiebrudalása. Ám ez a gyakorlat a nyelvhasználót elbizonytalanítja. Spontán és gördülékeny megnyilatkozás helyett a beszéd procedúrájában hezitáláshoz, ezért akadózó, töredezett nyelvi produktumokhoz vezethet.

3.2.7. Grétsy tanár úr levele tartalmának ismertetése után a falu plébánosa rögtön meg is kérdezte: „Ez tehát azt jelenti, hogy a templomi hirdetésekben kötelező a hivatalos változatot, vagyis az »újfalui« melléknevet használnom? És a prédikációimban? Vagy egy kedves meghívás oltár mellől elhangzó tolmácsolásakor?” A plébános úrnak (és nemcsak neki) nyilvános szereplésekben adódó dilemmáit hirtelen és azonnal kell eldöntenie. Így a természetes beszédfolyam szakadozottá válhat. S azt gondolom: a kommunikációs szituációk erre utaló példáinak sora szinte vég nélkül folytatható lenne.

3.3. Ám ha egy öntörvényű ember – hatalmi pozícióban lévén – könnyörtelenül és következetesen irtja a *-si* morfémával képzett változatot, akkor (a központi és a) saját akarátának érvényesítéséhez netán még tények hamisítására is ragadtathatja magát. Másokat is asszisztálásra készítette ehhez. Különbén „Aki nem lép egyszerre, / nem kap rétest estére (...)”. A fenti gondolat bizonyítására lássunk két példát!

3.3.1. A 2000-es évek elején a falu közvéleménye úgy tudta: Szigetújfalu településelődjének első okleveles említése 1303-ban tűnik fel Eglof mester ábrahámberki birtokának határjárásában: „uilla Iufolu”.¹⁴

Ám a sors iróniájaként 2002 őszén önkormányzati választások voltak megint. Polgármester úr logikája szerint pedig: ha 1303-ban oklevélben említik Újfalut, akkor már 1302-ben is léteznie kellett a településnek.

¹⁴ A település nevének az oklevél szövegrészletében olvasható írott alakja (5. lábjegyzet: „Iufolu”) valószínű korabeli véletlen betűfelcserélés következménye.

Áthelyezte tehát az ünneplés időpontját: minden szokásrenddel ellentétben egy évvel korábbra hozta a község első okleveles említésének ünnepségsorozatát. S mindehhez udvartartása (tudtommal) szó nélkül segédkezett.

Hogy mindez adathamisítás, s ezzel Újfalú közvéleményének tudatában a község első okleveles említésének évszáma 1302-ként rögzül? Számít ez valamit?!

3.3.2.1. Lássuk, hogyan nyilvánul meg „kottára” ugyanez az attitűd a község német megnevezésének eldöntésében: az *Inselneudorf* kontra *Ujfluch* problémára adott válaszban. Hiszen a konfliktus részben rímel az *újfalusi* – *újfalui* alakváltozatok szembenállására.

Az alapprobléma: a települési önkormányzat a falu német neveként 2000 utolsó harmadáig foggal-körömmel az *Inselneudorf* (tükörfordításként keletkezett) alakot preferálta. A megnevezés bibliográfiai adatként egyetlen könyvben, Hutterer Miklóséban lelhető csak fel (Hutterer 1963). A korábban (eme szakmai szempontból máig érthetetlen forma alapján) kialakult szokásra hivatkozva a települési önkormányzat képviselőinek többsége mégis e mellett a név mellett tette le a kisebbségi önkormányzattal szemben a voksát. Holott a német őslakosság önmaga települését nyelvjárásának (vagyis anyanyelvének) használata során mindig is *Ujfluch*-nak hívta. A kérdés eldöntésének véglegesítéséhez 2000 szeptemberének végén három kitűnő szakvélemény érkezett a kisebbségi önkormányzat kérésére: Erb Mária egyetemi docens (ELTE Germanisztikai Intézet), Sasi Attila okleveles térképész és Reuter Camillo, a földrajzi nevek problematikájának kiváló szakértője tollából. A szakemberek írásaikban egyértelműen a német őslakosság település-megnevezésének (vagyis az *Ujfluch* névnek) a hivatalossá tétele mellett tették le a maguk részéről a garast. Álláspontjukat nyelvészeti érvekkel is alátámasztva, a kisebbségek attitűdrendszerét is figyelembe véve, tehát szociálpszichológiai érvrendszerrel is indokolva, valamint sok-sok gyakorlati példával illusztrálva azt.¹⁵

3.3.2.2. Mi történik hát három ilyen felkészült szakértő példás gondossággal, szakszerűen megfogalmazott állásfoglalásának kézhez vétele után községünkben? A siker – első pillantásra – tökéletesnek látszott. A szakértői vélemények érvei ugyanis oly egyértelműek voltak, hogy a

¹⁵ Lásd Mellékletek!

települési önkormányzat képviselő-testületének ügyrendi bizottsága is meghajtotta fejét előttük. A képviselő-testület pedig a 2000. október 18-án megtartott ülésén az *Ujfluch* név hivatalos használata és a falu határában kitett helységnévtáblákon ennek rögzítése mellett döntött. (A határozat száma: 90/2000.(X.18.) sz. KT határozat.¹⁶)

Polgármester úr azonban az eredménytől bánatos volt. Ezért a következő testületi ülésen (2000. november 29-én) mindkét német megnevezés megtartása, ill. mindkét német névnek gyakorlatilag tetszés szerinti használati lehetősége mellé állította a képviselőket (108/2000.(XI.29.) sz. KT határozat).¹⁷

Így aztán mind a mai napig az a faramuci helyzet áll fenn, hogy ki-ki ízlése szerint választ a két változat (*Ujfluch*, ill. az *Inselneudorf*) között a község német megnevezésére.

3.4. „A kettősség a »szabályt követők« és a »hagyományőrzők« értelmetlen viszályát szülheti” – írta magánlevelében 2000-ben Grétsy tanár úr (majd az események további bonyolódása után később Kontra Miklós is ugyanerre a gondolatra jutott). Ma már bizonyos, hogy nem szülheti, hanem meg is szülte, egyes fejekben pedig zűrzavart idézett elő. Hiszen mindenki, aki *-si* változattal képzett melléknevet tartalmazó írást adott le a polgármester úr 2010-ben történt leváltásáig az önkormányzathoz, úgy járt, hogy a szövegben ő színes filctollal vastagon áthúzta az *újfalusi* alakot, bármilyen vonatkozásban szerepelt is az az irományban.

3.4.1. Az Országos Széchényi Könyvtár katalógusában¹⁸ található bibliográfiai leírás híven tükrözi az „újfalusi nyelvzavart”:

Újfalusi trombitás: önkormányzati lap/kiadja a Szigetújfalui Képviselő Testület [!]; fel.szerk. Matula Gy. Oszkár, 2000. márc. – (2012. 11. 01.)

Megjegyzés-ként a fentiekhez a leírás később ezt fűzi hozzá:

¹⁶ A határozat szövege: „Szigetújfalui Önkormányzat Képviselő-testülete a Német Nemzetiségi Önkormányzat kérelmére hozzájárul ahhoz, hogy Szigetújfalui község nemzetiségi nevét Ujfluch-ra változtassa a jelenlegi Inselneudorf helyett.” Szavazatarányok: 5 igen, 2 nem, 2 tartózkodás.

¹⁷ Kilenc egyhangú szavazattal „Szigetújfalui Önkormányzatának Képviselő-testülete a 90/2000(X.18.) számú határozatát kiegészíti azzal, hogy a község Ujfluch elnevezése a Szigetújfalui és tükörfordításának megfelelő Inselneudorf helységnév-tábla mellett harmadik feliratként kerüljön kifüggesztésre. Határidő: értesítésre azonnal. Felelős: Varga József.”

¹⁸ <http://nektar.oszk.hu/en/manifestation/1018126> (2012. 11. 01.)

„Kolofonban a cím sajtóhibásan szerepel: újfalui trombitás (2003) Aktuális alcím: önkormányzati lap Közreadó: Szigetújfalu Önkormányzat Képviselő-testület (-2001), Szigetújfalu Önkormányzata (2002-) Megváltott megjelenési adatok: Szigetújfalu : Önkormányzat (2002-)” (2012. 11. 01.)

De nemcsak a világhálón találkozunk efféle következetlenséggel. A faluújság címe 2007. februárjában létrejöttétől kezdve (és mind a mai napig is) a szokásos: ÚjfaluSi Trombitás. Ám a kolofonban ekkor az alábbiakat olvashatjuk:

„Kolofon: 2007. február: Újfalui Trombitás Önkormányzati lap
Kiadja: Szigetújfalu Képviselő Testülete”

Az, aki ezt az állapotot (ráadásul a nyilvánosságnak tálalva) eltűri, nem nevezhető éppenséggel a nyelvhelyesség éber helybeli őrzőjének.

3.4.2. A „cenzor” lelki terrorja egyeseknél már akkor is működött, ha egy szöveg éppen megszületni készült. Horváthné Engert Mária magánkiadásban megjelent könyvében például forrásának írásmódját megváltoztatva a Tamás nádor által alapított monostor helyszínét egymás után háromszor – mintegy említő név szerepében – „újfalui sziget”-nek írja (Horváthné Engert 2000: 9 és 10), a gyarapodó új falu épülő kőtemplomát pedig „szigetújfalui”-nak aposztrofálja (Uo.: 10). Mindegyik esetben gondosan ügyelve arra, hogy a szerkezetek megfogalmazásakor a melléknévképzőnek kizárólag az *-i* változatát használja. Amikor azonban a 11. oldalon saját gondolatként rögzített szöveget ír le, (valószínű önkéntelenül) már a *-si* alternánssal fogalmaz: „(...) az újfalusi templom Szent Lénárd tiszteletére (...)” (Uo.: 11).

Az ugyancsak Szigetújfaluban felnőtt hölgy igyekezete azt példázza, hogy a megszokás nagy úr: a tévesztést az írott szöveg sem segíti bombabiztosan elkerülni.

4. Még egy szakvélemény

Ennyi konfliktussal a mindennapokban elhatároztam hát, hogy az *újfalusi* – *újfalui* alakváltozat ügyében az egyik legilletékesebb hivataltalozott szakemberhez, az MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztálya vezetőjéhez, Kontra Miklóshoz fordulok.

A következő választ¹⁹ kaptam:

„Tisztelt Asszonyom!

Kérdésére, hogy a falujukban hagyományosan használt *szigetújfalusi* melléknév és az újabban, főleg hivatalos iratokban előforduló *szigetújfalui* szó közül melyik a helyes, a következőket válaszolhatom. Válaszom első része általános megállapításokat tartalmaz, a végén kérdésére konkrét választ igyekszem adni.

Az első megfontolásra érdemes, de nem eléggé közismert körülmény az, hogy *A magyar helyesírás szabályai* című szabálygyűjtemény a Magyar Tudományos Akadémia kiadványa, ami helyesírási szabályokat tartalmaz, de nincs semmilyen jogszabályi vagy törvényi funkciója. Ebből következik, hogy a helyesírási szabályok megsértése nem járhat semmilyen szankcionálással, büntetéssel. (Más kérdés, hogy például az iskolai diákok helyesírási hibáit a tanárok alacsonyabb osztályzattal értékelik. Az is közismert, hogy a helyesírási szempontból hibás iratok íróit mások esetenként megszólják, olyankor is, amikor egy nyelvész ezt nem tenné.)

Közismert tény, hogy helyesírási szabályzatunk sok szempontból képezi állandó kritika tárgyát. A kritika néha azért éri a szabályzatot, mert túl bonyolult, megtanulása és alkalmazása sokak számára nehezen megoldható, vagy egyenesen megoldhatatlan feladat. Van olyan része is a szabályzatnak, amelyet a magyarországi felnőtt lakosság kétharmada nem tud alkalmazni (a szabályzat szerint hibás *útas* szót nem javítják a „szabályos” *utas*-ra), de van olyan is, amelyet hazánk felnőtt lakosságának 97,7%-a képtelen alkalmazni, például a „szabálytalan” *utitárs* szót nem javítják *útitárs*-ra.

A helyesírási szabályzatot azért is szokta kritika érni, mert esetenként következetlen. Például 1954-től 30 éven át a szabályzat a *zsiroskenyér* szót egybeíratta, de a *vajas kenyér* két szóban írva volt „szabályos”. Az ilyen következetlenségek az embereket joggal bosszantják fel, és sajnos ma sem példátlanok. Az utóbbi évtizedben sokan szolgálai követték a helyesírási szótárt abban, hogy a *kompatibilis* szót hosszú *í*-vel írták (számos könyv címében is), ma pedig – ha követik a *Magyar Helyesírási Szótár* 1999-i kiadását (Akadémiai Kiadó) – rövid *i*-vel írják a szót, mert

¹⁹ Budapest, 2001. március 2.

a szótár szerkesztői a legújabb kiadásban csendben kijavították az előzőben elkövetett hibáikat.

Ami a *szigetújfalusi* avagy *szigetújfalu*i kérdést már közelebről érinti, az elsősorban a nyelvi hagyomány és az akadémiai szabályzat közt időnként feszülő ellentét. Nyelvtudósok is jól tudják azt, amit kisebb-nagyobb nyelvi közösségek tagjai náluk is jobban, hogy a helyi norma – például a helynevek használatában – eltérhet a nem helybeliek nyelvszokásától. Sátorlajújhely lakosai, ha hazautaznak, *Újhelybe* mennek, de a nem odavalók *Újhelyre*. Ha egy szigetújfalusi ember a Heves megyei Noszvaj nevű faluba tartó buszra száll, s megkérdi a sofőrt, hogy *Noszvajba megy a busz?*, a noszvaji sofőr kijavítja: *Nem Noszvajba megyünk, hanem Noszvajra!* A Győr-Sopron-Moson megyei Mihályi község helybeli nyelvi normája szerint az ottaniak *Mihályiban* élnek, de a nem odavalók, így országos napilapok újságírói is, gyakran a *Mihályin* ragozott alakot használják, ami a helybeliek nemtetszését váltja ki, s egyben azt is mutatja számukra, hogy az újságíró nem közülük való, hiszen nem ismeri a helyi nyelvszokást. Személyes tapasztalatból is tudom, hogy a Tahiban élő helybeliek *tahisi* emberek, és ezt ha leírják, így is írják – ellentétben a Helyesírási szabályzat szerint írandó *tahi* emberekkel.

Az az érvelés, hogy a helységnevek alapformáját lehetőség szerint változatlanul kell hagyni a toldalékolt változatokban is, helyeselhető akkor, amikor – ha ezt nem tennénk – félreértés keletkezhetne. Például: *Veresegyház* – *veresegyházi*, de ha *Veresegyháza* lenne a település neve, akkor a *veresegyházai* alak lenne kívánatos. *Szigetújfalu* esetében azonban ennek a kívánalomnak az érvényesítése fölösleges, mert a *szigetújfalusi* szó halatán vagy olvastán senki nem gondolná, hogy a falu neve *Szigetújfalus*.

A magyar nyelvi hagyomány (vagy nyelvszokás) szerint a *-falu* utótagú helynevekből *-falusi* mellékneveket képzünk. Ezt az is mutatja többek közt, hogy a budapesti telefonkönyvben 80-nál több *Újfalusi* vagy *Újfalussy* nevű előfizetőt találunk, de egyetlen *Újfalui*-t sem.

Konkrétan kérdésére a következőket válaszolom. Ha az Ön falujában a helybeli emberek magukat hagyományosan *újfalusi*-nak nevezik, ezt a hagyományt célszerű tiszteletben tartani, megőrizni, nem megsérteni. Szerencsétlennék tartanám, ha az emberek beszédben *újfalusi*-t használnának, de írásban *újfalui*-t, mert az ilyen írásmód fölösleges viszályt szülhet. Nemkívánatos, de lehetséges következménye lenne ennek a ketősségnek az is, hogy az egyik alakot használó emberek a másik alakot használókat leszólnák, esetleg maradínak vagy újdondásznak titulálnák.

Ráadásul ez a viszály az *újfalui*-t írásban használóknak egy szolgálai szabálykövetéséből fakadna: olyan szabályt követnének, aminek írói nem ismerik a helyi nyelvközösségek úzusát; arra tehát, ha akarnának, sem lehetnének figyelemmel.

Számomra kétségtelen, hogy az *újfalui* alak használata semmivel sem „helyesebb” az *újfalusi* használatánál, s aki az előbbit írja, semmivel sem „műveltebb” annál, aki *újfalusi*-t ír. A kettősség a »szabályt követők« és a »hagyományörzők« értelmetlen viszályát szülheti. Amint a *Mihályiban* és *Sátoraljaújhelyben* élő emberek nem kezdenek *Mihályin* vagy *Sátoraljaújhelyen* alakokat használni csupán azért, mert a nem közéjük valók ilyen alakokat mondanak és írnak; ugyanúgy indokolatlannak tartanám, ha Szigetújfalu lakosai a helyi hagyományt elhagynák az idegenek helyesebbnek vélt nyelvhasználata kedvéért.”

4.1. Hiába támasztotta alá Kontra tanár úr szakvéleménye is az én érvelésemet, a falu hivatalosságaival már nem is kíséreltem meg formális keretek között azt ismertetni. A levél tartalma csupán az érintettek egy részéhez jutott el – informális úton; többnyire magánbeszélgetésekben.

2001-re ugyanis a személyeskedés a faluban olyan szintre emelkedett (süllyedt?), hogy jómagam ennek mértékét már nem kívántam sem növelni, sem gyakorolni.

4.2. Azt, hogy ma a „Trombitás”-ban ki használja tudatosan az *-i* képzővel alkotott származékszót, ki pedig tízegynéhány év alatt sem tudta a közösségi nyelvhasználatától idegen változatot megszokni, csak egy föl-mérés tudná igazolni. Az azonban tény, hogy a két variáns használata a faluújság írásaiban kezdettől fogva igen tarka képet mutat(ott).

A szóbeliségben ma már újra az *újfalusi* változat dominál. Az *újfalui* variáns – információim szerint – csak a leghűségesebb „fegyverhordozók” aktív szókincsében él tovább – és az ...

4.3.1. ... intézménynevekben. E műfaj szolgálai szabálykövető volt is, maradt is. Néhány példa:

Szigetújfalui Szent Lénárd Római Katolikus Egyházközség
Szigetújfalui Önkéntes Tűzoltó Egyesület
*Szigetújfalui Általános Iskola*²⁰

²⁰ A ma a „Móra Ferenc Általános Iskola” nevet viselő intézményt 2004. április 30-áig hívták így.

4.3.2. A nevében a *-si* változatot feltüntető szervezet, intézmény, vállalkozás a faluban tudtommal ma sincsen. Egyetlen kivétellel:

Újfalusi Vendégház (Szigetújfalu) www.internet-telefonkönyv.hu (2012. 11. 01.)

A honlap informáló szövege is kifogástalan a nyelvhasználat szempontjából (is). (2012. 11. 01.)

Ám ha a www.szallaskiado.hu honlapon szeretnénk tájékozódni, már a címben is akad okunk a bosszankodásra: „Szigetújfalu Vendégház, Szigetújfalu szállás” – kezdi a tájékoztató. S azután a szöveg minden földrajzi nevének írott képe tovább borzolja az olvasó kedélyét. A „Szigetújfalusi Vendégház” szerkezet pedig megadja a kegyelemdőfést. (2012. 11. 01.)

4.3.3. Aki azonban ragaszkodna a hagyományos (az 1984 előtti) alakváltozathoz, cselhez folyamodik: hátravetett jelzőként a község hivatalos nevét használja specifikumként. Például:

Német Nemzetiségi Kultúregyesület, Szigetújfalu
Insula Caritas, Szigetújfalu

Más megoldások:

– a község nevét toldalék nélkül helyezik a mozaikszó elé: *Szigetújfalu KSE* (A mozaikszót feloldva tökéletesen szabályos szerkezetet kapunk: *Szigetújfalu Község Sportegyesülete*.)

– a község neve raggal toldalékolva eleme a szervezet nevének: *Polgári Kör Szigetújfaluért Egyesület*

4.3.4. A kettősség zavara azonban továbbra is érvényesül. Például az ÚjfaluSi Trombitás 2010. november–decemberi számában (a községnek a www.szigetujfalu.hu/ domain név alatt található honlapján olvasható [tehát hivatalosnak minősíthető] névtől eltérően) különböző intézményneveknek alábbi változatait találjuk:

– hivatalos név (a honlapról): *Szigetújfalusi Német Nemzetiségi Táncegyüttes*
a faluújság főt jelzett számában: *Német Nemzetiségi Néptáncsoport Szigetújfalu*

– hivatalos név (a honlapról): *Szigetújfalu Község Települési Német Nemzetiségi Önkormányzat*

a faluújság főt jelzett számában: *Német Nemzetiségi Önkormányzat Szigetújfalu*

(Ráadásul a honlapon közzétett jegyzőkönyvrészlet a 2010. október 13-án megtartott alakuló ülésről a hivatalosan elvárt melléknévi változatot tartalmazza: „[...] a magyarországi német kultúrkincset, különösen a szigetújfaluít megismerjük és megőrizzük [...]”) (2012. 11. 01.)

4.4. A sort folytathatnánk, hisz a kavalkád még napjainkban is tart. A melléknévi változatok használata, keveredése és elkerülésük igyekezete a faluújság szövegeiben szinte vég nélkül hullámzik. Hogy ez az állapot mikor tisztul, nem lehet kiszámítani, megbecsülni sem.

5. Rakoncátlan magyarok

Sok *-falu* végű helynevünk van, s az ilyen települések lakói is ugyanazon kétségek között őrlődhetnek, mint a szigetújfalusiak – ha náluk is vannak, akik adnak a magyar nyelvhelyességre, sőt meg is követelik annak érvényesítését. A hosszú ideje a muravidéki magyarok között élő s tanító Kolláth Anna (2005: 94) jól érzékelteti az ilyen nyelvművelés hatásait:

„A második példában az előíró nyelvművelő tevékenység »hatékonysága« már látszik valamelyest: a *-falu* utótagú földrajzi nevek *-i* képzős változata ugyanis a nyelvhasználat minden színterén a *-falusi* változatban élt a Muravidéken: pl. *hosszúfalusi*, *völgyifalusi*. (A helyesírási ellenőrző program mindkettőt aláhúzza.) Ma már a Népújságban szinte kivétel nélkül a szabályosnak elfogadott *hosszúfalui* típusú változat olvasható. De érdekes a jelenség flexibilitása a beszélt nyelvben. Saját magam éltem meg, hogy hivatalosan, tehát egy rendezvény megnyitásán az igazgató a *hosszúfalui* faluotthonban megjelent vendégeket köszöntötte, majd két mondattal később saját *hosszúfalusi* származásáról beszélt (a beszédhelyzet és a téma összefüggése a nyelvváltoztatással). Itt a beidegződésen kívül az érzelmi kötődést kell hangsúlyoznunk, aminek következtében a közmagyar standard a privát szféra legmélyebb szintjein nem tudta »kikezdeni« a változatot. Az egyik ebben a kérdésben érintett volt hallgatóm így fogalmazott a muravidéki kontaktusváltozatokkal foglalkozó szakdolgozatában: »Véleményem szerint el kell fogadnunk a *-si* képzős változatot (a megkérdezett középiskolások 90%-a tartotta ezt helyesnek) – informális szituációban –, tehát hagyjuk békében, mert úgy gondolom, ez olyan, mint valakinek a neve. Én eddig úgy tudtam, hogy *völgyifalusi* vagyok, de most már csak a *völgyifaluiakról* olvashatok, illetve hallhatok. Úgy érzem, mintha létezem vonnák kétségbe« (Horvat 2001: 45).”

Az egzisztenciális agresszióknak ez az érzete – talán föltételezhetjük – olyan következménye a nyelvvédő-nyelvművelő cselekedeteknek,

amelyekre a nyelvművelők s nyomukban a nyelvvédő mozgalmárok talán sosem gondolnak. Amikről tán fogalmuk sincs. Eszükbe sem jut, hogy magyarként más magyarok nyelvi jogait sértik meg. Ők csak a „helyes” nyelvhasználatot igyekeznek terjeszteni, s mert tudják, mi a helyes, a következményekkel nem is kell számolniuk. Így aztán néha a magyarországi felnőtt lakosság kétharmadának vagy annál is nagyobb részének akarják megváltoztatni nyelvi ítéleteit és beszédét (Kontra szerk. 2003). Szigetújfalu esetében ez a nyelvvédő-nyelvművelő akció a falu teljes lakosságát, aprajával-nagyjával együtt kb. 2100 embert vett célba.

Sokan vélik úgy, hogy a magyarok bajainak egyik forrása az, hogy rakoncátlanok. Nem tartják be a szabályokat. Még a nyelvhelyességi szabályokat se tartják be. Ezek némelyike ugyan ostoba szabály, mint például az *-újfalu*-szabály, de szeretnénk hinni, hogy létrejöttükre és működ(tet)ésükre is igaz Szilágyi tanár úr azon Murphy-szabálya, mely szerint „Ha valamit közönséges emberi ostobasággal meg lehet magyarázni, akkor nem szükséges okvetlenül még rosszhiszeműséget is feltételezni.”²¹

Hivatkozások

- A magyar helyesírás szabályai* 1984. Tizenegyedik kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- A Magyar Korona országainak helységnévtára.* 1902. 1903. Budapest.
- Bakács István 1982. *Iratok Pest megye történetéhez: oklevélregeszták 1002–1437.* Pest Megyei Levéltár, Budapest.
- Bártfai Szabó László 1938. *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig.* Szerző, Budapest.
- Bel, Matthias 1735–1742. *Notitia Hvngariae novae historico geographica.* I–IV. Viennae.
- Beregszászi Anikó és Csernicskó István 2011. A kárpátaljai magyar személynevek átírásának és használatának kérdésköréről. *Magyar Nyelvőr* 135: 414–422.
- Csernicskó István 1997. Meddig terjed a nyelvművelés kompetenciája? *Pánsíp* 1997/1: 26–27.
- Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján).* Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest.

²¹ http://mnytud.arts.klte.hu/szilagyiszip_embertud/index.html, 12. előadás, 2. rész, 23:02 perc. (2012. 11. 01.)

- Entz Géza 1958. Pest megye műemlékei II. In: Dercsényi Dezső (szerk.): *Magyarország műemléki topográfiája V.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Entz Géza 1965. Az ercsi bencés monostor. *Művészettörténeti Értesítő* 1965/4: 241–246.
- Györffy György 1987. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* IV. L–P-ig. Nagyszigeti ispánság. OL Mohács előtti gyűjtemény. Dl. 1–105302. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hajdú Mihály 1982. *A Csepel-sziget helynevei.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Halmi Gábor 1995. Az intolerancia diadala. *Magyar Hírlap* 1995. február 14.: 7.
- Horvat, Laura 2001. *(Kontaktus)nyelv-használat a lendvai Kétnyelvű Középiskola diákjai körében.* Szakdolgozat. Maribor.
- Horvátné Engert Mária 2000. *Szigetújfalu plébániatemploma.* Magánkiadás.
- Hutterer, Claus Jürgen 1963. *Das ungrische Mittelgebirge als Sprachraum.* Niemeyer, Halle.
- Ikvai Nándor (szerk.) 1977. *Bél Mátyás Pest megyéről.* (Fordította: Szabó Béla.) Pest megyei múzeumi füzetek X. Múzeumok Pest Megyei Igazgatósága, Szentendre.
- Káldy-Nagy Gyula 1985. *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai.* Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok. Pest Megyei Levéltár, Budapest.
- Kolláth Anna 2005. Nyelvművelés és nyelvi tervezés a kisebbségben. In: Uő. *Magyarul a Muravidéken.* Slavistično društvo, Maribor. 84–97.
- Kontra Miklós 2003. Kitekintés: politika, igazságszolgáltatás, emberi jogok, iskola. In: Uő. (szerk.). *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon.* Osiris Kiadó, Budapest. 323–335.
- Magdics István 1888. *Diplomatarium Raczeviense.* Számmer Kálmán „Vörösmarty” című könyvnyomdája, Székesfehérvár.
- Szaszkóné Sin Aranka (szerk.) 1988. *Pest–Pilis–Solt megye és a Kiskunság, 1773–1808.* KSH Könyvtár, Magyarország történeti helységnévtára. KSH, Budapest.
- Szentpétery Imre (szerk.) 1923. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* MTA, Budapest.
- Szilágyi N. Sándor 2001. A többség nyelvi jogai. In: Andor József – Szűcs Tibor – Terts István (szerk.) *Színes eszmék nem alszanak... Szépe György 70. születésnapjára* II.: Lingua Franca Csoport, Pécs. 1209–1218.

Mellékletek

1. Dr. Erb Mária egyetemi docens, ELTE Germanisztikai Intézet

Tisztelt Önkormányzat!

Szeptember 18-án kaptam kézhez az *Inselneudorf* kontra *Ujfluch* problémában szakértői véleményre felkérő levelüket, s meglepődve olvastam a benne foglaltakat. Arra ugyanis tudok meglehetősen sok példát – elsősorban a 70-es években központilag elhelyezett helységnévtáblák kapcsán –, hogy a települések tiltakoztak a rájuk oktrojált „német” helységnév ellen, az Önök esetében azonban az az egyedülálló, hogy ez a vita két német névalak – egy népies megjelölés és egy tükörfordítás révén létrejött, úgynevezett „Gelehrtenbildung” (talán „tudós/értelmiségi-alak”-ként magyarázhatnám) körül folyik, mégpedig helyi szinten, a településen belül. Jómagam egy évvel ezelőtt jártam Szigetújfaluban német és magyar kisebbségkutatókkal – igen jó emléket őrzünk a helybeliek segítőkészségéről és vendégszeretetéről –, s mivel akkor senki sem jelezte, hogy vita lenne a német név használata körül, feltételezem, hogy ez a kérdés ilyen nyomatékkal később vetődött fel. Amiről ugyanakkor a *Deutsche Ortsnamen in Ungarn* címmel megjelent térkép egyik szaklektoraként (a másik lektor dr. Gerstner Károly, a Nyelvtudományi Intézet osztályvezetője volt) pár hónapja tudomásom van – Schuth János révén – az az, hogy a térképen szereplő *Ujflu* megnevezés helyett a helybeliek szerint az *Ujfluch* alak a helyes. Bár az utóbbi megjelöléssel én e kritika kapcsán találkoztam először, úgy gondolom, ennek semmi jelentősége nincs, mivel ebben a kérdésben számomra a helybeliek nyelvhasználata a mérvadó.

Véleményem kifejtése előtt szeretném kihangsúlyozni, hogy a vitatott kérdést eldönteni nem tisztem. Ugyanakkor személyes tapasztalatomra (magyarországi német származásúként úgy gondolom, rendelkezem egyfajta belső, érzelmi rálátással) és eddigi tanári és tudományos tevékenységemre alapozva megpróbálok érveket felsorakoztatni, ill. ütköztetni abban a reményben, hogy hozzájárulok a kérdés tisztázásához, illetve az álláspontok közeledéséhez.

Az *Inselneudorf* /*Ujfluch*-kérdés összetett és mint ilyen, több megközelítési módot tesz lehetővé, mi több, a tisztánlátás érdekében igényli is ezt. A problémának – kissé leegyszerűsítve – van egy történeti, egy nyelvészeti és egy térképészeti komponense – ezek több szálon össze is kapcsolódnak, át is fedik egymást –, valamint – a régebbi, népies *Ujfluch*

alak mellett kiállók esetében – egy igen erős érzelmi vetülete és síkja. Utóbbit hajlamosak vagyunk az előbbiekkal nem egyenrangú, tudománytalan kategóriaként kezelni, noha az utóbbi időben igen sok tudományban felértékelődött a jelentősége (nyelvészet, szociológia, pszichológia stb.). Kisebbségek esetében fokozottan kell számolnunk vele (identitás, nyelvi attitűdök, nyelvválasztás), a konkrét kérdésben pedig azért is indokolt ez, mert a tulajdonnevek – legyenek azok személy-, nép- vagy földrajzi nevek – megkülönböztetett helyet foglalnak el szókincsünkben. Nem csak jelölnek/megjelölnek, mint a köznevek, hanem ezen túlmenően az adott személy vagy közösség identitásának, önazonosulásának integráns részét is képezik. Csoport- vagy népelnevezéseknél igen gyakran találkozunk egy ún. belső és egy ún. külső névadással: előbbivel a közösség saját maga jelöli magát, utóbbi pedig más közösségek rájuk vonatkozó elnevezése(i). A könnyebb érthetőség kedvéért példával is illusztrálnám: a németek magukat „*deutsch*”-nak nevezik (= belső névadás), a külső elnevezéseknél – hogy csak párat említsek – megtaláljuk az „*alemann*” (francia), a „*german*” (angol), illetve a „*nyemec*” (szláv, amelyből a mi „*német*” megjelölésünk is származik) formákat is. Ugyanígy elnevezési különbségek a magyar nép belső, ill. külső megjelölése esetében is megtalálhatóak. Ez a körülmény azonban – tudomásom szerint – még egy népet, közösséget sem készítetett arra, hogy feladja önelnevezését, illetve becserélje azt egy más közösség által képzett külső alakra. *Szigetújfalu* esetében – mégha „csak” egy kisebb, ún. faluközösségről van is szó – a falu német elnevezésének kérdése esetében tulajdonképpen ugyanez a kettősség található meg. Rendelkezünk ugyanis egyrészt egy ún. belső (népies), korát tekintve régebbi, eredeti elnevezéssel – ez az *Ujfluch* alak –, mely az összetett magyar helységnév utolsó két komponensének németes, azaz a helyi német nyelvjárás kiejtési szabályszerűségeinek alávetett kiejtése. Másrészt rendelkezünk egy ún. külső, feltételezhetően egy személy (kilétét homály fedi) nyelvi – kísérletezős és „fordító” kedvére visszavezethető alakkal – ez az *Inselneudorf* –, melynek keletkezése legkorábban is csak a 20. század második harmadára, de inkább második felére tehető, s amely a magyar elnevezés tükörfordítása. A két alak közötti vitát bonyolítja ebben az esetben – s ezt sem akarom elhallgatni – az a tény, hogy a tükörfordítás az elmúlt egy-két évtizedben a német nyelvű helységtáblák, sajtó és egyes tudományos publikációk révén bizonyos elterjedtségre tett szert a magyarországi német köztudatban, de – és ez

igen fontos – nem a falu németiségüket vállaló lakosai és a környékbeli falvak között! Márpedig e kérdés megoldásában – úgy gondolom – a helyi német lakosság véleménye a döntő.

Eddigi gondolatmenetem és érvelésem a közösség önmegnevezésének „rehabilitálása” mellett teszi le a voksot. Nem csak *Szigetújfalu* esetében ez a véleményem, ezt képviseltem a már említett *Deutsche Ortsnamen in Ungarn* címmel megjelent földrajzi atlasz szaklektoraként is, méghozzá az egész szerkesztőbizottsággal együtt. Jól emlékszem, hogy szülőfalumban, a baranyai *Véménden* mekkora felzúdulást váltott ki a német „*Weimend*” helységtábla, mivel mi nem diftongizálva, hanem egyszerűen *Wemend*-nek nevezzük falunkat. A tőlünk nem messze fekvő *Baja* pedig soha nem volt *Frankenstadt*, csak *Baje*, kiejtve *Paje*, amit most az atlaszban is sikerült nyomtatékosítani (*Baja* és *Szigetújfalu* esetében egyébként ugyanaz a konstelláció).

Röviden kitérnék az *Ujfluch* elnevezés visszaállítását ellenzők azon érvelésére, félelmére (?), hogy a névalak második tagja a „*fluch*” ('káromkodás', 'átok') német nyelven önálló, méghozzá nem pozitív jelentéssel bír.

Minden nyelvben találunk olyan tulajdonneveket – személy- és földrajzi neveket egyaránt – melyeknek tulajdonnévi jelentésükön kívül köznévi jelentésük is van, mivel a tulajdonnevek köznevekből alakultak ki (egyéb egybeesési okokra most nem térnék ki): *Bugyi, Kölked, Lánycsók, Lábatlan, Szopok* – hogy csak párat említsek a magyar helységnevek közül – szintén „beszélő nevek” köznévi szinten, s nem is feltétlenül „pozitív” jelentést hordoznak. Vagy említhetném a személynevek közül a nagy német könyvkiadó-dinasztiát, a *Narr* családot, akik köznévi értelmezésben lehet, hogy 'bolondok', 'őrültek', de ez a tény őket annyira nem zavarta, hogy a mai napig nem vetették le nevüket. A magyarországi német helységnevek közül is akad jónéhány (ezek mind a magyar név német kiejtéséből keletkeztek, úgy, mint az *Ujfluch* alak is), amelyhez véletlen egybeesés folytán – ha nagyon akarjuk – szintén lehet a német vagy a magyar nyelvből is jelentést társítani: pl. *Balatoncsicsó – Tschitscha, Felsónána – Falschnane, Siklós – Sieglos, Bonna – Punnia, Isztimér – Ißzimmer*. Egyébként nem csak a személynevek, hanem a köznevek terén is lehet ilyen „összecsengéseket” találni, mégsem gondolom, hogy a német nyelvből törölni kellene az *anfangen* ige első múltjának alakját csak azért, mert ahhoz a magyarban negatív jelentést lehet társítani. Ezek a szóalakok és a hozzájuk rendelt jelentések különböző koherens

rendszerek részei, azokon belül látják el kommunikatív funkciójukat, hibának tartanám ezeket összemosni. Az *Ujfluch* név esetében pedig úgy gondolom, hogy az „uj” előtag németek számára annyira idegen, ugyanakkor nyilvánvalóan összetartozik az utótaggal, hogy ez feltételezhetően kellőképpen „megnehezít” egyfajta németből kiinduló népi etimologizálást és kényszeres jelentéskeresést. Ha ez azonban egyes esetekben mégis megtörténne, az nem a falu lakosairól állít ki szegénységi bizonyítványt. Ezen kívül, hogy a tudományról és az elméletről a gyakorlatra váltunk át, bizonyos vagyok abban, hiszen magam is tapasztaltam, hogy a szigetújfalusiak kedvességét és vendégszeretetét megismerve, egy németnek sem jut eszébe tényleges „tartalmat” keresni a név mögött.

Levelemhez mellékelem Sasi Attila okleveles térképész véleményét is, akit felkértem a vonatkozó történeti forrásanyag, illetve a magyarországi kisebbségek helységnevéadási szokásainak ismertetésére.

Tisztelettel:

Dr. Erb Mária egyetemi docens
ELTE Germanisztikai Intézet

2. Sasi Attila okleveles térképész szakvéleménye Szigetújfalu német nevééről (Bp., 2000. szeptember 20.)

Szigetújfalu német nevééről

A község neve az első okleveles említéstől (1240) a történeti forrásokban, helységnevtárakban mindig csak magyarul az Újfalu, illetve Szigetújfalu alakok különböző írásmódú változataiban fordult elő. *Lásd: A Csepel-sziget helynevei (szerk. Hajdú Mihály), Budapest 1982, 141–143. old.*

A magyarországi német (illetve más nem magyar) helységneveket is tartalmazó múltbeli helységnevtárakban (lásd a mellékelt listát), térképeken, térképi névmutatókban (Korabinszky, Lipszky és Görög Demeter atlaszai) Szigetújfalu német nevére csak egy esetben található utalás: a Magyarország történeti helységnevtára (1773–1808) sorozat 1988-ban megjelent Pest–Pilis–Solt megye és a Kiskunság című kötetében. Ez a munka több történeti forrást feldolgoz az adott időszakból. Ezek egyike az 1780–81-ben összeállított **Tabella Locorum**, amely sok egyéb mellett

jelöli a települések különböző nyelven használatos elnevezését is. Szigetújfalu *Sziget Ujfalú, Sziget Uj falu, Ujfalú, Új flocs és Ujfaluba* alakokban szerepel. Az utóbbi kettő a német és a horvát névalak. Tehát a német név itt **Új flocs** (magyar helyesírással) alakban fordul elő. Megemlítendő még, hogy az 1917-ben Csehországban, Reichenbergben (ma Liberec) kiadott *Deutsche Ortsnamen in Ungarn* (szerk. Viktor Lug) című munka sem említi Szigetújfalu német nevét.

A XX. század elejéig megjelenő forrásokban tehát soha nem fordul elő az Inselneudorf alak, mint Szigetújfalu német neve. A mai magyar név tükörfordításának tekinthető forma csak az utóbbi évtizedekben tűnt fel magyarországi német szerzők munkáiban. Mindenekelőtt Hutterer Miklós (Claus Jürgen Hutterer): *Das Ungarische Mittelgebirge als Sprachraum* (Halle, 1963) című könyvét kell kiemelni. De igen fontos megjegyezni, hogy annak ellenére használja az Inselneudorf alakot, hogy a helységnév *helyi használatú német alakjaként* fonetikusán maga is az **Uiflu** formát adja meg! Mindezek alapján úgy tűnik, mintha az **Inselneudorf** alak a szerző vagy esetleg más, őt megelőző német kutató *tudatos saját névalkotása* lenne. Mindez nem egyedi eset, bár Huttererre kevésbé jellemző. Ugyanakkor sok magyarországi származású Németországban élő nyelvész vagy nyelvészkedő előszeretettel alkot sosem létezett német neveket magyarországi sváb falvak számára. Ezzel a problémával kapcsolatban mellékelem Reuter Camillo pécsi kutatónak a Földrajzinév-bizottság elnökéhez (Földi Ervinhez) írott levelét.

Később az összes a magyarországi német nevekkal foglalkozó munka alapul vette a Hutterer és mások által használt neveket, így az eddigi legnagyobb összefoglaló alaplőnek tekinthető *Donauschwäbisches Ortsnamenbuch* (szerk. *Isabella Regényi és Anton Scherer, Darmstadt, 1980*) is. Megjegyzendő, hogy ezen mű előszavában is elítélőleg szólnak a fent említett névalkotási módszerről, kiemelve egyik jeles képviselőjét, a vérteshoglári származású Anton Taffernert. Magyarországi települések számára német név kitalálása nem egészen újkeletű jelenség. Nagyarányú németesítés folyt például az 1848-as szabadságharc utáni Bach-korszakban, amikor még olyan magyar település, mint Hajdúböszörmény is kapott német nevet, a böszörményt bösz örménynek értelmezve Wütender Armenier formában. Az erőltetett német névadás másik jeles példája Baja Frankenstadt alakú német neve, amely egy XIV. századi Francavilla névalak németre fordítása, bár ez az adat nem is

Bajára, hanem egy szerémségi településre, Nagyolaszira (ma: Mandjeloš) vonatkozik. Mindezek ellenére az utóbbi évtizedekben a német nemzetiségi sajtóban és irodalomban elterjedt a Frankenstadt név, de természetesen ez sem adhat igazából létjogosultságot. A helyi és környékbeli svábok a magyar név alapján Paje néven nevezik a várost.

Hazánkban 1978–79-ben kerültek ki nemzetiségi **helységnevtáblák** a települések határaiba, köztük Szigetújfaluba az Inselneudorf tábla. A táblák nemzetiségi névalakjainak megállapítása több szinten (helyi, megyei, országos: nemzetiségi szövetségek, illetve a Földrajzinév-bizottság szintjén) zajlott, s alapvetően a nemzetiségi lakosság jelenlegi névhasználatához igazodott. Az egyik kivétel Szigetújfalu volt, ahol talán éppen a nagy tekintélyű Hutterer professzor munkájának köszönhetően **a helyi sváb lakosság által soha nem használt Inselneudorf alak** mellett döntöttek. Más település esetében is előfordult hasonló döntés: pl. Pécsváradnak először a Fünfkirchenwardein alakot javasolták, de később a helyiek által használt Petschwahr névre változtatták. Szigetújfaluhoz hasonlóan a magyar név tükörfordítása lett a német neve a Veszprém megyei Lókút községnek (Rossbrunn). A helyi svábok ott is a magyar nevének nevezik a falujukat, de a falu határában a helyiek számára ismeretlen Rossbrunn olvasható. Túlnyomórészt azonban szóba sem kerültek a mesterséges német nevek, s így Pilisvörösvár Werischwar lett, s nem Rotenburg, Császártöltés Tschasatet lett, s nem Kaisersdamm, vagy Szigetbecse Wetsch lett, s nem Inselwerd. Ez szerintem így is tekinthető helyesnek, hiszen **a magyarországi német névanyag többsége** (leszámítva elsősorban a nagyvárosokat és a nyugat-magyarországi településeket) **a magyar névből keletkezett, annak németes kiejtéséeként, sőt gyakran csak a magyar név német helyesírású változataként, s ez alól Szigetújfalu sem kivétel.** Természetesen vannak a magyartól eltérő alakú német helységnevek (pl. Pilisborosjenő/Weindorf, Németbánya/Deuschhütten), de ezek megfelelnek a helyi német névhasználatnak, ami az Inselneudorf alakról nem mondható el.

A nemzetiségi névanyagban egyébként napjainkban is történnek a helyi névhasználatához igazodó változások. Így például Vértesacsca Atschau tábláját Atscha feliratúra cserélte, vagy a baranyai Véménd a Weimend helyett a helyes Wemend feliratot rakta ki. De más nemzetiség esetében is lehet példát mondani: a zala megyei horvát lakosságú Murakeresztúr néhány éve cserélte le a horvátosan hangzó Murski Krstur táblát a helyiek által használt Kerestur felíratra. *Tehát Szigetújfalu esetében*

sem egyedülálló módosításról lenne szó, hanem a német névnek a helyi németiség névhasználatához való igazításáról, amely ilyen módon egy nem kívánatos névhasználati gyakorlat helyett a magyarországi németiség (beleértve a környékbeli más csepel-szigeti sváb falvakat is) elnevezési szokásaihoz igazodna.

Sasi Attila okleveles térképész,
a magyarországi németek térképeinek szerkesztője és
névanyagának összeállítója

3. Reuter Camillo levele Sosem létezett német nevek alkotása magyarországi sváb falvak számára tárgyában Földi Ervinhez, a Magyar Földrajzinév-bizottság akkori (1982. évi) elnökéhez

Pécs, 1982. VII. 3.

→ **(Kézírással beszúrva: 82-07-03)**

Kedves Ervin!

Nagyon megörvendeztetettél részletes, alapos válaszoddal. De úgy érzem, hogy valami rendezetlenség jelentkezik a mi névtudományi szénánkban azzal, hogy a nemzetiségi helységnevek közigazgatási rendezése elkéssett.

Ugyanis a zürichi egyetem egy professzora megküldte nékem: Regényi Izabella – Scherer Antal, Donauschwäbisches Ortsnamenbuch, Darmstadt, 1980. című helységnévtárát, helyesebben konkordanciát. Ez az ún. mai Magyarország, Bácska, Temesköz, Szlavónia, Horvátország és Bosznia azon helységeinek német, magyar, délszláv, román neveit tartalmazza, amelyben 1945 előtt legalább 10 fő nemzetiségű, anyanyelvű élt.

Na most él az NSZK-ban egy buzgó ember, dr. Tafferner Antal, aki nemcsak a régi német neveket nyomozza ki (pl. okleveles forrásokból), hanem csinál is ilyeneket. Pl. Kaposvár = Ruppertsburg” (gondolom hallott valamit Kaposvár középkori Ropolyújvár nevééről), Baja = Frankenstadt, Kistótfalu = Kleindörfer, Kleinwindischdorf stb. stb.

A tőlem kért recenziót jeleztem a megadott címre, azzal, hogy nem jó vért szül az ilyen fantazmagória, allergiásak vagyunk az ilyesmire, emellett dicsértem szorgalmas munkájukat, mert sajnos a magyarban ilyen nincsen. Pedig a tótok is és a Vajdaság autonóm terület is adott ki ilyen gyakorlati munkát. Kétségtelen, hogy tudományos szempontból is

égető szükség lenne ilyesmire (pl. Felvidék névváltoztatásai szinte ismeretlenek előttünk!)

Levelemben hivatkoztam a névadás felségjoghoz, állami szuverenitáshoz kötött jellegéhez. Elég ideges levélben válaszoltak. 1. Ők maguk is tiltakoztak Tafferner csinálmányai ellen, de „egyesek” mégis beke-rültek. 2. Dr. Hutterer Miklós pesti egyet. tanár átnézte a kéziratot. 3. A „fünfkircheni” rádió német adásában használja e neveket. Sőt rám kérdeztek, hogy hallgatták az adást, s Waldneudorf nevet is említettek, mi lehet az, mert ők nem ismerik.

↓ **(Kézírással beszúrva: mi lehet?)**

Ekkor kezdtem ébredezni, s beszereztem a névtáblák hivatalos jegyzékét, illetőleg a német szövetség sokszorosított kiadványát.

Szerény meglátásom szerint a kérdés megér egy misét. Mert jómagam eléggé ismerem Baranya és nemzetiségi vidékeink névanyagát. Sőt Frankenstadt (Baja) nevében egy bajai illetékes barátomat is megkerestem. Ő is csak hallgatja e neveket, s úgy látom a televízión, rádión keresztül mi magunk csinálunk „völkisch” neveket, amelyeket svábjaink sohasem hallottak, de most megtanulják.

Én ugyanis a tervezett helytörténeti lexikonba valóban a népi neveket gyűjtöttem, de nem is volt sok.

Összehasonlítva régi adataimat pl. 1564-ből Nova Ves a mai Tótúj-falu (Somogy) csináltak néki ma egy Novo Selo változatot. Én magam sem vagyok ellene a nemzetiségi nevek megőrzésének – mint a finnek is őrzik a svéd neveket bizonyos %-ig (ha jól tudom, 6% feletti nemzetiség esetén), de hogy II. Józsefet, Bachot meghaladva germanizáljunk, szlavizáljunk – ezt kicsit különösnek látom. Nem is beszélve arról, hogy ezt „magánszektor” végezze. Szerintem ezeket ugyanúgy közigazgatási szinten kellene szabályozni, mint a magyar helységneveket. Történeti és használati alapon.

Vagy 100 évvel ezelőtt nálunk is volt ilyen láz (Stockholm = Istókhalma stb.), de hát ebből kinőttünk már.

Mint illetékesekkel együttműködő, összekerülő szervezet szakértőjé[nek, neked], talán rá lehetne ébreszteni [őket], hogy illő lenne részünkről is lépni.

Vagy legalább is annyit, hogy elcsatolt területeink neveit mi is egy konkordanciában közöljük, s a győri újság ne eisenstadti dolgokról, hanem kismartoni Haydn ünnepélyről írjon.

Meglátásom szerint hely- és helységneveink ugyanazon szókincshez tartoznak, mint az igék, főnevek, melléknevek, elpusztulásuk a nyelv szegényedéséhez vezet.

Ismételten köszönöm értékes tájékoztatásodat,
régii barátsággal köszönt

Reuter Camillo
Pécs, Petőfi u. 58. I.
7623

F. Dornbach Mária – Kontra Miklós, 2013. Falusi történet. In: Benő Attila, Fazakas Emese, Kádár Edit szerk., „...*hogy legyen a víznek lefolyása...*”: *Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. 99–119.

KONTRA FERENC

9.

Amikor először látogattuk meg Hajósékat, akkor kaptam először Dunakavicsot, éppen iskolába kezdtem járni, még a térképet is megnéztem, merre vezet majd az út.

Mintha egy óriást láttam volna a fák között, ugyanolyan magas volt, széttárta a karját, mintha csak egy jegenye lenne a sorban, megcsóválta a fejét, „hogya nem érdemes, meglátod!”, és a tenyerem az üvegre tapasztottam, de már kanyarodtunk, és a Karasica hídja után alig lehetett belátni a terepet a magasba szökkent nádtól. Szétteltekinttem az elcsendesedett utasok között, hátha ők is látták az óriást, és tudják, mit keresett ott, de nem, észre sem vette senki, a busz pedig ugyanabban a tempóban haladt tovább a sorompó felé, amely véget vetett a mesének.

Más családok is utaztak a busszal, főleg Harkányba, egyhetes nyaralásra. A csacsogó kisebb gyerekek máris hatalmas fagyfaltokról és felfújható labdákról szóló ígéreteket csikartak ki szüléikből, akik ilyesmikkel próbálták elhallgattatni csemetéiket a határon, mielőtt a fontoskodó vámosok nekiláttak volna rajtaütöni az alkoholt csempésző utasokon.

Ezen a nyári reggelen láttam meg először a csíkozott sorompós országhatárt, a sokat emlegetett másik oldalt, ahova nem tartozunk többé, és alighogy átértünk, mindjárt ki is nevettek, mert megállapítottam, hogy itt ugyanolyanok a házak, mint Laskón. A másik észrevételem az volt, hogy a jugoszláv oldalon a rendőrség ellenőrzi az átkelőket, míg a túloldalon a katonaság, ehhez illő acélkék, illetve spenótzöld egyenruhában, és hogy ott mégsem úgy beszélnek, ahogyan a Magyar Televízióban; tudtam persze, hogy mi sem úgy beszélünk, hiába nézzük ugyanezt az adást minden este, mégsem felelt meg gyerekfülem elvárásainak ez az észlelhető különbség. Attól pedig már a második napon zavarba jöttem, hogy a szavaink sem ugyanazok, itt nem tudják, mi az a cím, és a patikáról is csak a gyógyszertár jut az eszükbe, arról nem beszélve, hogy a

póló és a trikó közti különbséget sehoggy sem tudtam megjegyezni, mert mi otthon mindkettőt másként hívtuk. Később már beletörődtem, hogy az is csak jelentéktelen szóhasználatbeli eltérés, hogy nálunk a kertben öntöztek, náluk pedig a kertet locsolták.

„Milyen érdekes, hogy a határon túl megőrizték ezeket a nyelvjárás-szigeteket”, jegyezte meg egyik útitársunk. Milyen érdekes, gondoltam később, vajon miért és ki őrizte meg.

Kontra Ferenc, 2002. *Gimnazisták: Magyarország elejétől fogva.*
Budapest: Magyar Könyvklub. 67–68. oldal

TUDNAK-E A CHICAGÓI MAGYAROK MAGYARUL?¹

Szathmáry Lajos emlékére

KONTRA MIKLÓS

Alighogy véget ért 1978 őszi féléve az Indiana Egyetemen Bloomingtonban, ahol magyar lektor voltam, Chicagóba utaztam, noha egy árva lelket sem ismertem ott. Azt azonban már eldöntöttem addigra, hogy megpróbálom kutatni az amerikai magyarok kétnyelvűségét. Tervem megvalósításához az elhatározáson kívül semmim sem volt még. Valaki azt tanácsolta, közelítsem meg a híres bibliofil vendéglóstat, Szathmáry Lajost, hátha felkarol. Így történt, s olyan erkölcsi és anyagi támogatásban részesített, ami nélkül nem kutathattam volna a South Bend-i magyarok nyelvét. Munkahelyeim, a hazai és amerikai tudós társaságok, intézmények és egyesületek összes támogatása sem tett volna lehetővé többet egy-két felületes cikk megírásánál. Szathmáry Lajos azonnal megértette, hogy az amerikai magyarok nyelvi szimbiózisának megörökítéséhez az utolsó pillanatban voltunk már, *most, vagy soha!* Ő – eltérően számos prominens amerikai magyartól – ennek az ügynek olyan mecénása lett, amiért a Magyar Nyelvtudományi Társaság kitüntetését holtában is megérdemelné. Szathmáry nélkül ma alig tudnánk valamit az amerikai magyarok kétnyelvűségéről, és az I. világhégés táján kivándorolt öregamerikás magyarok százazrei úgy mentek volna a sírba, hogy semmit sem tudnánk a nyelvükről. Hogy tudós könyvek és jó hangszalagok őrzik a magyar nyelv eme kihalt változatát – neki köszönhetjük.

Utoljára 1996. május 19-én találkoztunk, amikor a chicagói Szent István király r.k. templomban, a Tulipános Láda magyar kulturális egyesület és az Irodalmi Kávéház rendezésében arról tartottam előadást, ami minden chicagói magyart izgat, ha nem is mindegyikük vallja ezt be: *tudnak-e magyarul?* Az előadáshoz az apropót Vázsonyi Endre *Túl a Kecegárdán: Calumet-vidéki amerikai magyar szótár* című, nemrég megjelent könyve adta (Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995). Ezt a csodálatosan gazdag világot bemutató könyvet én szerkesztettem, ami

¹ Megjelent a *Szivárvány* XVIII. évf., 52. számában, 1997. októberében, a 113–116. lapokon.

nem lett volna lehetséges, ha nem váltam volna az amerikai magyarok kutatójává. Nem lett volna *Kecegárda*, az Indiana és Illinois határán levő Gary, Hammond, Indiana Harbor és környéke magyarjainak nyelvi-kulturális enciklopédiája, noha a gyűjtést Vázsonyi Endre és Dégh Linda derekasan elvégezték még az 1960-as években. De mégiscsak lett *Kecegárda*, és Szathmáry Lajosnak ebben is van közvetett érdeme.

Akár bevallja egy chicagói magyar saját magának, akár nem, föl szokta tenni azt a kérdést, hogy tudnak-e a chicagói magyarok magyarul? Ez a kérdés aztán könnyen kapcsolódik egy másikhoz: ki tud jól magyarul? Persze nem csak felteszik, feltesszük a kérdést, hanem meg is válaszoljuk. És nem csupán a chicagóiakról van véleményünk, hanem arról is, hogy tudnak-e magyarul az erdélyi magyarok, a szögediek, vagy a pestiek. Ilyen kérdésekkel állandóan körül vagyunk véve. Nem csak mi, földi halandók, de időnként szépírók is egymásnak esnek a szépnek vagy jónak hitt magyarul tudás birtokháborítási pereiben.

Az az érdekes ebben a kérdésben, hogy van egy rejtett tartalma. Ha valaki „nem tud jól magyarul”, arról gyakran kimondatlanul azt is állítjuk, hogy „nem jó magyar ember.” Ha valakiről ki akarjuk állítani a „nem jó magyar ember” bizonyítványt, elég, ha epés megjegyzést teszünk akcentusára, beszédére, esetleg írásának valamely kifogásolható vagy annak vélt vonására. Ebben a vonatkozásban nagy a demokrácia – a társadalmi ranglétra bármely fokán közel azonos tévhitek, babonák és sztereotípiák élnek és a megbélyegzés módjai is azonosak, vagy legalábbis nagyon hasonlóak.

Sok nyelvi mítoszunk van. Az egyik szerint az igazi, szép, romlatlan, ősi és tiszta magyar nyelvet Erdélyben beszélnek. De amikor 1987–88 táján tízezerrel menekültek erdélyi magyarok Magyarországra, szinte kivétel nélkül mindegyikükről kiderült, hogy *nem tudnak elég jól magyarul*. Olyan szavakat, kifejezéseket is használtak, amelyeket a magyarországi emberek nem értettek, vagy félreértettek, esetenként elavultnak tartottak. A „legtisztább, romlatlan magyart” beszélők rosszul beszéltek magyarul. Az ő gyerekeik *alacsony jegyeket kaptak* az iskolában, a magyarországiak azonban *rossz jegyekkel* mentek haza. Ők egy *kazetofónt* használtak akkor, amikor a magyarországiak *magnetofont*. A boltba

küldött gyerek dolgavégezetlen tért haza, mert nem kapott *laskát*, mivel nem *tésztát* kért, ami érthető, hisz ki szokott *süteményt tenni a levesbe*?!

Előfordul, hogy valaki embertársa nyelvhasználatát olyan rossznak ítéli, hogy az illetőtől legszívesebben a megszólalás jogát is megvonná. A „Hungarian Lobby” nevű amerikai magyar számítógépes vitafórumnak 1996. márciusa táján volt talán fél tucat magyarországi résztvevője is. Egyikük egy amerikai magyar résztvevőtől a megszólalás jogát is elvitatta, mondván, hogy „aki ilyen rosszul tud magyarul, jobb, ha csöndben marad.” Ez a kijelentés nagy felháborodást keltett. Az amerikaiak elmagyarázták a magyarországi mindentudónak, de nem, mint szülő a hülye gyerekének (bár magam azon sem csodálkoztam volna, ha így tesznek), hogy nem egészen biztos, hogy a magyar nyelvtudás foka és például egy emberi jogi állásfoglalás között van bármilyen összefüggés. A dolog jól végződött: a magyarországi mindentudó nyilvánosan bocsánatot kért otromba kijelentése miatt.

Az „aki rosszul beszél magyarul, rossz magyar ember” sztereotip ítélet különösen érinti a Magyarországon kívül élő magyarokat, köztük is leginkább az óhazától legtávolabb élő amerikai magyarokat. Sokuk véleményét fogalmazta meg a *Túl a Kecegárdán*-ban idézett Hévízi Mártonné Szilágyi Margit, aki a bihari Sarkadon született 1894-ben, és tizenkét évesen került Amerikába. Ezt mondta Vázsonyi Endre mikrofonjába az 1960-as években:

Összetévesztem a magyart az angollal. (Nevet) Mikor beszélünk, hát akkor nem tudom kimondani hamar, mer se angolul, se magyarul hirtelen nem jut eszembe, hogy hogy is mondjam: magyarul vagy angolul. Aztán a gyerekek nevetnek. „Mama, aszongya.” Mondom: vell, én mán úgy vagyok, hogy angolul nem tudok, magyarul meg elfelejtem. Mert nem beszélek itt senkivel egész héten néha. Csak magamba.

Az érintettek nyelvi bizonytalansága nagy, a rájuk vonatkozó előítéletek számosak, s miként az előítéletek szoktak, téveszméken alapulnak. Igazoláslul néhány példát mutatok be a *Kecegárdából*, az amerikai magyar nyelvi lexikonból.

A *szalon* szócikkében ilyen beszélt nyelvi példákat olvassunk: *Meghalotta, hogy a szalon előtt rézbanda játszik; A nagybácsimnak üzletje volt, szalónüzletje, vagyis mostan tavern; Mára már van elég szalún, mégis*

csinálnak muncsájnt. Magyarországi magyaroknak a *szalon* valami igen elegáns helyiséget jelent, ahová csak a társadalmi ranglétra felső részén levők jutnak el, s ahol finom dolgok történnek. A példákban levő *szalon* azonban melósok kocsmáját jelenti, ami se nem elegáns helyiség, se nem a társadalom előkelő rétegeitől látogatott hely. Úgy látszik, valaki nagyon helytelenül használja ezt a szót: vagy a magyarországi, vagy az amerikai magyarok!

Nincs semmi baj, mindkét csoport jól beszél magyarul, csak – másképpen. Hazai szemszögből azt mondhatjuk, hogy a *szalon* szó az amerikai magyarban egy új jelentést kölcsönzött („melósok kocsmája”). Azt is mondhatnánk, hogy az angol *saloon* szót jelentésével együtt átvették az amerikai magyarok, de az angolos „szölún” kiejtés helyett a magyar(os) „szalon” kiejtéssel. Ez a jelentéskölcsönzés a világ legtermészetesebb dolga, minden nyelvben előfordul ilyesmi. A nyelvészek tudják, hogy az amerikai magyarok ilyen jelentéskölcsönzései természetes, kétnyelvűségben elkerülhetetlen jelenségek. A magyarországi nem-nyelvész magyarok ezt nem tudják. Nincs abban semmi csodálnivaló, hogy Magyarországon a kocsmát nem szalonnak hívják, de az indianai Garyben igen – Magyarországon azt sem tudják, hol van Gary...

Ennek a különbségnek azonban semmi köze ahhoz, hogy valaki jó magyar ember-e vagy sem. Ha találomra megkérdeznénk magyarokat akár Magyarországon, akár Chicagóban, hogy Illyés Gyula jó magyar ember volt-e, a válasz valószínűleg elsöprő „igen” lenne. Illyés Gyula azonban a *realizál* igét olyan módon használta, ahogy a magyar nyelv művelők szerint nem szabad használni. Harminc évvel ezelőtt aki használta Magyarországon a *realizál* szót, „megvalósít” értelemben használta, pl. *A Vörös Csillag traktorgyár realizálta ötéves tervét.* Az 1970-es évek közepén azonban terjedni kezdett a magyarban is az igének egy új jelentése: „tudatára ébred valaminek, rájön valamire”. Egy tévéinterjúban, ami a Tiszatáj 1976. februári számában olvasható, Illyés ezt mondta:

Van a franciáknak egy kifejezése, 'realizálni', náluk azt jelenti, amikor az agyba be tudja tenni az ember valóságként a fogalmat... Nem tudom realizálni, hogy Németh és Veres nincsenek. És se Lőrinc, se Áron... De a művük annyira maradandó, már nemcsak bennem, hanem szinte a levegőben, hogy élnek valóban tovább, és nincs is szándékomban realizálni az ő eltűnésüket.”

Illyés itt ugyanazt a fajta jelentéskölcsönzést hajtotta végre, amit a Gary környéki magyarok a *szalon* esetében. Aki szerint az ilyen szóhasználat magyartalan és az így beszélő ember nem jó magyar, Illyést rögtön kizárja a jó magyarok közül. Teheti, de nemigen lesz népszerű vele...

Hasonló jelentéskölcsönzésen esett át Amerikában a papír is. *Kijött valami nagy szerkesztő, papírszerkesztő* – mondta Vázsonyiéknak egy Calumet-vidéki magyar, míg egy másik arra bízta őket, hogy *Nézzék meg a csikágói papírt*. Magyarországon csak az *újságot* szerkesztik, a *papírt*, ami az angol (*news*)*paper* kölcsönzése, nem.

A *hátdog, hotdog* szócikkben ilyen példákat olvasunk: *Loncsra egy kis hotdogot eszünk, és Bakétól egy pár hotdogot*. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a munkába menő férfinak az asszony csomagol néhány hotdogot ebédre. Ebben a mondatban négy szó van: két magyar és két angol szó. Az ilyen mondatokat is használó emberre szokták mondani, hogy makaróninyelven beszél, összezagyválja az angolt a magyarral, nem lehet megérteni, mit mond. A *Baketolj egy pár hotdogot!* mondatot akkor nem értette volna meg az, akinek mondták, ha a magyar munkás éhen halt volna, mert nem lett volna mit ebédelnie. Soha nem halt éhen, mindig tudta az asszony, mit tegyen, ha *baketolni* kellett pár hotdogot. Ők ketten, magyarok Amerikában, így értették meg egymást, amin az egynyelvű magyarországi magyarok csodálkoznak, éppen azért, mert egynyelvűek, és Magyarországon élnek. Az amerikai magyarok azonban kétnyelvűek, és Amerikában élnek.

A nyelvészek tudják, hogy a kétnyelvűek másképp beszélnek nyelveiket, mint a szóban forgó nyelvek egynyelvű beszélői, de a nem nyelvészek, tehát a normális emberek ezt nem tudják, s amikor beleütköznek ebbe, szerfelett meglepődnek. Ez a meglepetés érthető, ha arra gondolunk, hogy a nyelv olyan eszköz, amit úgy használunk, hogy nem tudjuk, miként használjuk. Ha valaki *baketol egy pár hotdogot*, arról lehet érezni, hogy nem beszél „tisztá magyart”. De mi van akkor, ha valaki a liftben így szól testvéréhez: *Nyomd meg a gráundflórt!* Nem a *földszintet*, hanem a *gráundflórt*. Az alatt az öt év alatt, amit Amerikában töltöttem, számtalan liftben utaztam már, de még egyetlenegy sem láttam, amin az lett volna kiírva, hogy *földszint*. Mindenhol az van kiírva, hogy *groundfloor* vagy *basement*. Persze aki *Nyomd meg a gráundflórt!*-ot mond, attól sokszor számon kérik, miért nem beszél magyarul, miért nem a *földszintet* nyomja meg? Nyilván azért, mert emberünk azt mondja, amit lát, ami a

lift gombjaira van írva. Nem szoktunk ezen elgondolkozni, de minden így történik. Kétnyelvű környezetben, amikor két nyelv vesz körül minket, mindig így viselkedünk, csak nemigen tudjuk ezt magunkról. Azért nem, mert a másik nyelv hatásait nem könnyen ismerjük föl, sokszor nem vesszük észre.

Azt észreveszi az Amerikában élő magyar, ha olyan mondatot hall, hogy *A lényegét elmondod, de a detail-eket nem*. De ha valaki azt kérdezi, hogy *Éva, te jól vagy?*, abban nem találunk semmi kivetnivalót. Még akkor sem találunk semmi kivetnivalót egy ilyen kérdésben, ha a vasárnapi ebéd közben hangzik el, s azt jelenti, hogy „Éva, van elég étel a tányérodon? Kérsz még?” Az ilyen mondat „idegenszerűségét” nem vesszük észre, de ha egy nyelvész felhívja figyelmünket arra, hogy ez a mondat az angol *Are you fine? Are you OK?* tükörfordítása, elhisszük neki, és igen csodálkozunk, hogy magunktól ezt nem vettük észre.

Hogyan tudnak a chicagói magyarok magyarul? Jól. A csíkszeredai magyarok is jól tudnak magyarul, a kassaiak is, a hajdúböszörményiek is és a pestiek is. Az, hogy nem egyformán beszélik a magyart, természetes. Aggodalomra semmi ok. De jó tudnunk, hogy egy *XY nem tud (jól) magyarul* kijelentés hordoz egy rejtett értékítéletet, ami logikailag teljesen hibás: *XY nem tud (jól) magyarul, ergo nem jó magyar ember*. Úgy tanultuk az iskolában, hogy Széchenyi István nem tudott kitűnően (hibátlanul) magyarul. Még azt is tanították nekünk, hogy Arany János kitűnően tudott magyarul, talán a legnagyobb magyar nyelvész volt. Ha most megugorjuk a logikai bakugrást, azt az eredményt kapjuk, hogy Széchenyi István nem volt jó magyar ember, de Arany János kitűnő magyar volt. Az, aki a *nem tud magyarul, ergo nem jó magyar ember* sztereotípiát használja, Arany és Széchenyi magyarságát is méricskéli.

Kontra Miklós, 1999. Tudnak-e a chicagói magyarok magyarul? In: Kontra Miklós: *Közérdekű nyelvészet*. Budapest: Osiris Kiadó. 27–32.

HASZNÁLHATÓ MÉG A LUFIS KÖNYV AMERIKÁBAN?¹

EGY VETERÁN AMERIKAI MAGYARTANÁR MEGJEGYZÉSEI AZ 1989-BEN MEGJELENT *HUNGARIAN PICTURE DICTIONARY FOR YOUNG AMERICANS*

ÜRÜGYÉN

KONTRA MIKLÓS

1. BEVEZETŐ

Huszonkilenc évvel ezelőtt, 1981. május 1-én, az AHEA VI. konferenciáján az ohioi Kent State Universityn tartottam egy előadást „Kerestetnek: magyarkönyvek amerikaiaknak” címmel (Kontra 1981). Három évnyi magyartanítás volt mögöttem: 1978-tól 1981-ig voltam magyar lektor (=Associate Instructor of Hungarian) az Indiana Egyetemen Bloomingtonban. Az előadás elején arról szóltam, hogy a forgalomban levő magyarkönyvek igencsak gyatrák voltak. Például még 1977-ben is újranyomták a II. világháború alatti Intensive Language Program egyik termékét, a *Spoken Hungarian* című tankönyvet, amiről joggal írta egy recenzens 1980-ban, hogy anakronisztikus vonások tarkítják, például Magyarországon nem *pengő*, hanem *forint* a pénz neve, és a *nagyságos* megszólítás is rég kikopott a használatból. Volt egy másik könyv is, a *Learn Hungarian* (Bánhidi – Jókay – Szabó 1965), amiről még 1968-ban Kerék András (Andrew Kerek) a *Modern Language Journal*ben azt írta (saját fordításom, K.M.), hogy „a szó szerinti fordítás és az idiomatikus fordítás közötti különbségtévesznek az egész könyvön végighúzódó hiánya annyira bosszantóvá válhat, hogy veszélyeztetheti e dicséretes próbálkozás hatékonyságát.”

Ilyen körülmények között a Debreceni Nyári Egyetemen használt tankönyveket használtam én is Amerikában (Fülei-Szántó 1972, 1974).

¹ Ez a szöveg eredetileg az American Hungarian Educators Association 35. konferenciáján hangzott el nyitó plenáris előadásként, Szegeden, 2010. június 4-én. A konferencia témája „Bridges Between Hungarians/Magyar – Magyar Kapcsolatok” volt. Köszönöm Hajnal-Ward Judit (Rutgers University) számos hasznos megjegyzését.

Ezeket a könyveket Debrecenben jól lehetett használni, de Bloomingtonban „amerikanizálni” kellett őket, ezért egy munkafüzetet és hozzátartozó hangszalagokat készítettem (Kontra 1980). Bloomingtoni diákjaim ugyanazokat a szótárakat használták, amelyeket mi is használtunk Magyarországon: Ország László szótáiról van szó, a különbség csak annyi lehetett, hogy az amerikaiak esetleg kalózpéldányokat használtak. Egy debreceni kerekasztal-beszélgetésben, amit Ország László munkásságáról rendeztünk 1997-ben, Egri Péter a következőképp mesélte el a kalózkidás felfedezését:

Amikor Ország egyszer New Yorkban tartózkodott, szükségszerűen elzarándokolt a Paprikás Weiss boltjába is, ahol nem csak magyar paprikát lehetett kapni, hanem mindenféle magyar árut, beleértve az angol–magyar és magyar–angol szótárakat is. Ország megütközve fedezte fel a kirakatban egyik szótárának kalózkidását. Bement a boltba, odament az eladóhoz és kérte a szótárt.

„Tessék, uram!” – szólt az eladó szolgálatkészen – „készpénz lesz vagy csekk?”

„Mennyibe kerül?” – kérdezte Ország.

„Tizenöt dollár, uram” – válaszolt rögtön az eladó.

„Az túl sok! – replikázott Ország – kérem, adja olcsóbban.”

„Sajnos, nem adhatom” – jött az eladó válasza.

„Hát akkor ki adhatja?” – kérdezte Ország.

„Csak Weiss úr – felelte az eladó – ő a főnök.”

„Hol van Weiss úr?” – erősködött Ország.

„Mindjárt jön” – válaszolta az eladó és már próbált is kihátrálni a csapdából. Weiss úr meg is érkezett, kezeit dörzsölve, és a párbeszéd megismétlődött. Weiss úr nagyon sajnálta a dolgot, de nem adhatott és nem is akart engedményt adni. Fix árakkal dolgozott. Ebben a drámai pillanatban Ország elővette az útlevelét. „Nézze, Weiss úr” – szólalt meg a jellegzetesen feszült *piano* hangfekvésben – „én vagyok Ország László. Ez a szótár az én munkám. Ez egy lopott kiadás. Nem akarok az ügy miatt kellemetlenségeket okozni. Lehet, hogy nem maga a hibás. De én szeretem, ha minden munkámból van egy példányom. Tehát kaphatok egy példányt, kérem?”

„Országgh professzor!” – kiáltott fel Weiss ragyogó tekintettel – maga aztán tényleg rendkívüli ember! Maga a magyarok Megmentője! Itt a szótár! Vigye! A magáé! Tíz dollár!”

(Virágos 2007: 36–37)

Az Országgh-szótárak köztudomásúan általános szótárak, amelyeknek első kiadásai 1948 és 1960 között készültek egy felnőtt és remélhetően művelt célközönség számára. Bloomingtoni diákjaimnak nagyjából megfeleleltek ezek a szótárak, annak ellenére, hogy elsősorban magyarországi használók igényei szerint készültek, nem a külföldi magyarul tanulók igényei szerint. Például minden magyarországi tudja azt, de egy amerikai magyarul tanuló nem föltétlenül, hogy ha nem találja az ember a szótárban a *fölmegy* szót, akkor nézze meg a *felmegy*-et. De a méltán jó hírű Országgh-szótárakkal nem ez volt a baj, hanem hát az, hogy felnőtteknek készült szótárak voltak. Annyiban volt ez baj, hogy 8–10–14 éves amerikai magyar gyerekeknek nem lehetett a kezükbe adni Országgh szótárait. Kiszaladtak volna a világból – s joggal! Akkoriban, az 1980-as évek elején, voltak magyar cserkészcsapatok, táborok, és templomi magyartanítás is zajlott, az indianai South Bendben magam is láttam még ilyen órákat a Magyarok Nagyasszonya templomban. Szükség volt egy gyerekszótárra, s az évtized végére el is készítettük a *Hungarian Picture Dictionary for Young Americans*-t (Biro – Kontra – Radnai 1989). (Gyerekeim a borító alapján csak *lufis könyv*-nek hívták a szótárat, innen az előadás főcíme.)

Ez a szótár sosem készült volna el, ha a pittsburghi pedagógia professzor, Ruth Biro nem lett volna annyira lelkes és lerázhatatlan. Ő biztosan tudta az első pillanattól kezdve, amire mi, későbbi magyar társszerzői, csak lassan ébredtünk rá, hogy mik azok a magyar kulturális tudnivalók, amik *érdekelhetik* az amerikai gyerekeket. A szótárat 1984-ben kezdtük készíteni, évekig dolgoztunk rajta, s végül 1989-ben jelent meg. Az utolsó pillanatban, ugyanis még működött Magyarországon a szocialista nagyvállalat Tankönyvkiadó, s megvolt a kiadáshoz szükséges sok millió forintos állami támogatás. A kolofon szerint (akkoriban ez nem volt üzleti titok) 6000 példányt adtak ki. Ezek zöme Magyarországon került forgalomba, mivel a magyar könyvek amerikai terjesztése akkor sem volt sikertörténet, Püski Sándor és Mózsi Ferenc áldozatos munkája ellenére sem. (2010 májusában az OCLC WorldCat szerint 12 példány van amerikai könyvtárak tulajdonában.)

2. A SZÓTÁR VISSZHANGJA

Szótárunknak Magyarországon gyakorlatilag semmilyen visszhangja nem volt: egyetlen szakfolyóiratban sem közöltek róla ismertetést. Az amerikai és nyugat-európai fogadtatás jobb volt, ezekből idézek most rövid részeket:

Györgyey Klára (1990) így írt a *Nyugati Magyarságban*:

„Az első angol–magyar képezzótár értéke felbecsülhetetlen! Kívánatos, hogy minél nagyobb körben ismerjék meg és használják. Az angol nyelvterületen élő magyar – és nem-magyar! – származású gyermekeket és ifjakat minden bizonnyal »elcsábítja«, böngészésre, szavak kikeresésére fogja készíteni ez az ízléses, színvonalas könyv.”

A Hamburgban tanító Fazekas Tiborc (1990: 156) ezt írta:

“This new picture dictionary is a pleasant and efficient aid for children as well as adults, in spite of some printing errors [...]”

Robert J. Di Pietro (1991) egyebek mellett ezt írta:

“While intended primarily for adolescents, older readers will find much in this dictionary with which to inform and delight themselves. The lexicon is arranged according to units such as the family, clothing, historical monuments, food, seasons, animals, school, and religion. Interspersed throughout the units are poems, songs (complete with musical score), and commentaries about various topics. Illustrations abound in the form of lively drawings and striking color photographs of various Hungarian scenes.”

G. F. Cushing (1990) így fejezte be recenzióját:

“There is a significant difference between the Hungarian and English texts on the back cover. The former declares that the dictionary is ‘compiled for children but also useful for adults’ and the latter ‘suitable for children as well as adults.’ The Hungarian is more appropriate, but a standard dictionary should be at hand too.”

Mártha Pereszlényi-Pintér (1990: 534–535):

“One of the major difficulties to overcome in learning Hungarian is the almost totally non-cognate vocabulary. Nonetheless, this book *illustrates* vocabulary; it does not *teach* it. Students must understand that they still need an additional textbook [...] As an ancillary tool, the picture dictionary is comprehensive and solid, and the editors are to be lauded for their innovative approach, which combines practical yet entertaining vocabulary with cultural awareness.”

Kaptam néhány magánlevelet is, amelyek a szótárt dicsérték. 1991-ben egy indianai asszony ezt írta:

“[...] I am mostly interested in the Hungarian language and how to write letters to my newly found relatives in Hungary. [...]

[Father Molnar] showed me another book you wrote–Hungarian Picture Dictionary for Young Americans (bilingual) that I dearly love. It was exactly what I have been looking for for years. [...] I have two dictionaries and several other books (simple reading) but your book is perfect for me and two of my brothers.”

2000-ben kaptam egy drótposta levelet, így szól:

“Could you please tell me which company published your “Hungarian Picture Dictionary for young Americans”? A friend of mine has one and I’d like to get a copy but can’t find it. Can you help me?

My ancestors all came from Hungary, or what was Hungary in the Austro-Hungarian days, which makes me full-blooded Hungarian. I’m proud of that, as so few Americans can claim only one heritage. I’ve been searching for anything from their Hungarian past.”

Tizennégy évvel a szótár megjelenése után, 2003-ban is kaptam egy emailt Amerikából:

“Dear Miklós Kontra,

I would like to know where I can find a copy of the book Hungarian Picture Dictionary for Young Americans. I found it very beautiful and although I am not from Hungary (from Cuba). I saw the book at a friends house who is from Hungarian descent. Any information would be gladly appreciated. Thank you for creating such a wonderful book.”

Szó, ami szó, a szótár régóta elfogyott, antikváriumban sem kapható, se Magyarországon, se Amerikában. Amikor megjelent, Püski Sándor New York-i boltjában 14 dollárba került. 2009 február 20-án a www.alibris.com 65 \$-ért hirdetett egy példányt.

A szótárról véleményt mondók sorában végül megemlítem Peter Sherwoodot, aki évtizedekig tanított magyart Londonban, néhány éve pedig a University of North Carolina at Chapel Hillen teszi ugyanezt. Sherwood idén tavasszal ezt mondta nekem: „Nagyon kell hozzá tudni magyarul.” Ebben nyilván igaza van. Mondhatnám úgy is, hogy amikor megterveztük s elkészítettük a képes szótárat, nem nagyon ügyeltünk arra, hogy mennyire tudnak magyarul azok, akiknek szánjuk.

3. MILYEN EZ A SZÓTÁR?

Három cél vezetett a szótár készítése közben: gyerekeknek szóljon, legyen érdekes, és legyen autentikus nyelvileg is, kulturálisan is.

A lufis könyvnek semmilyen előzménye nem volt a magyar szótárírásban. Évekkel utána, 1992-ben megjelent egy 14 000 címszót tartalmazó *Képes diákszótár* (Grétsy és Kemény 1992), majd tavaly egy képes magyar értelmező szótár 6–10 éves gyermekeknek (Tátrai 2009). Ez utóbbi „kifejezetten a magyar általános iskolák alsó tagozatos tanulóinak szól”, s közel 1700 „szócikk értelmezését adja” (sic!, a hátsó borítón). A *Képes diákszótárat* a 10–15 éves korosztálynak szánták készítői. Mindkét szótárról elmondhatjuk, hogy magyarországi magyar anyanyelvű diákoknak készült, s ezért lényeges különbségek vannak köztük és az amerikai magyaroknak készített lufis könyv között.

Ilyen különbség az, hogy a magyarországi szótárak definiálják a címszavakat, s nem egyszer elég körülményes módon. Például a *JÁTSZÓTÁRS*ban (Tátrai 2009) az *emelet*-nek ez a meghatározása: Az

épület földszint feletti szintje. A lufis könyvben a házokról szóló részben (70. oldal) egy kizárólag amerikaiaknak szóló megjegyzés is olvasható:

The first floor of a Hungarian building, the one on ground level, is called *földszint* (=“ground level”). The second floor, that is the floor above ground level is called *első emelet*, which literally means “first floor”. What is *ötödik emelet* in English?

Vagy vegyünk egy másik szót: *évszak*. Ennek a magyarországi kisiskolásoknak szánt meghatározása *Az évnek rendszeresen ismétlődő, jellegzetes időjárású szakaszai.* A példamondat így szól: *Magyarországon négy évszak van: tavasz, nyár, ősz, tél.* Ezt a szócikket még kiegészíti négy fénykép. Ha a *tél* jelentésére lenne bárki is kíváncsi, akkor ezt a meghatározást találná a szótárban: *A mérsékelt égöv egyik, az ősz után és a tavasz előtt levő évszaka.* Vagyis a meghatározás tartalmaz egy tudálékos elemet (*mérsékelt égöv*), aminek jelentését azonban ebből a szótárból nem lehet megállapítani.

Az amerikai gyerekeknek készített lufis könyvben nincsenek ilyen definíciók, csak szótári ekvivalensek vannak, tematikus csoportosításban, tehát nem ábécérendben, és vannak illusztrációk. Az évszakokról két részben négy oldalon esik szó. A télhez kapcsolódóan a rajz 11 szót/kifejezést ábrázol, s ezek az angol és magyar ekvivalensek fel vannak sorolva (pl. *make a snowman* = *hóembert készít*, *ice-skate* = *korcsolyázik*, *play ice hockey* = *hokizik*, stb.). Van egy úgynevezett „Enrichment vocabulary” rész is, ezeket a szavakat nem illusztrálják rajzok vagy képek, de tematikailag ide tartoznak. Ilyen szavakról van szó: *snowdrift* = *hóbucka*, *snow boots* = *hócsizma*, *snowman* = *hóember*, *snow-white* = *hófehér*, *snowflake* = *hópehely*, *iceberg* = *jéghegy*, *frostwork (on window)* = *jégvirág*, stb. Azt tehát nem tudhatja meg a lufis könyv használója, hogy *hó* = *0 °C alatt képződött, hulló csapadék.* Általában télen találkozhatunk vele., de erre nincs is szüksége. Tudja ő, hogy mi a *snow*, most megtudja, hogy ez magyarul *hó*, és megtudja azt is, hogy számos szó szerint fordítható összetétel is van a magyarban és az angolban.

Nézzük a lufis könyv felépítését. A szerzők által írt önreklám szerint

- Több mint 2000 magyar szó és amerikai angol megfelelője
- Kontextualizált szókincs

- Közel 200 szituatív rajz és fénykép
- Gyerekeknek készült, de felnőtteknek is hasznos

A szótárban 94 tematikus rész található a *Universe and Space/Világmindenség*-től kezdve a *Kitchen/Konyhá-n* át egészen a *Sports/Sport*-ig, ez utóbbit öt rész is tárgyalja. Minden részben van egy vagy több rajz, ezek részei meg vannak számozva, s a számok által jelzett dolgok angol és magyar nevei fel vannak sorolva. Általában van egy kiegészítő szólista (*Enrichment vocabulary*) is, ezek tematikailag az egységhez tartoznak, de nincsenek illusztrálva. Sokszor közmondásokat és szólásokat is felvettünk, pl. a „15 Body 2” részben, Proverbs and Idiomatic Expressions: *dagad a szíve a büszkeségtől = s/he is bursting with pride; ami a szívéen, az a száján = he/she is not afraid to speak his/her mind; nyomja valami a szívét = s/he has a bad conscience* stb.

Szótárunkban vannak versek is, például a Fák és bokrok című részben olvasható Weöres Sándor *Galagonyája*, s annak Makkai Ádám és Valerie Becker Makkai fordította angol változata is. Makkaiék mesteri fordítása így kezdődik:

*Nights of autumn
Gleam with the brambleberry's
Gleam with the brambleberry's
Shimm'ring dress.*

(Hét évvel szótárunk megjelenése után, az *In Quest of the Miracle Stag* című antológiában [Makkai, ed., 1996: 754] a vers így kezdődik: *Eves of autumn.*)

Vannak népdalok is a szótárban, így az Időjárásról szóló részben a „Hej, Jancsika” szövege, az Évszakokról szóló első részben a „Tavaszi szél vizet áraszt”, ezt utóbbi kottával együtt.

Néha nyelvi fejtörő is segíti a magyartanulást, így a Budapestről szóló 2. részben a következő: Hogyan lehet eljutni Pestről Budára hét lépésben? (A válasz: PEST, PERT, PORT, PORA, BORA, BURA, BUDA.)

A fényképek néha amerikai vonatkozásúak, ilyen például a Lukács fürdő egyik emléktáblája vagy a városligeti Washington szobor.

4. ELAVULT?

Azt gondolhatná az ember, hogy a rendszerváltás előtt készített szótárunk mára elavulhatott. Szerencsére nem ez a helyzet. Politikai szempontból annyira semlegesek voltunk, hogy a legérzékenyebb amerikai magyar is csak annyi kivetnivalót találhatna, hogy az „Other Holidays 1” részbe ezt is bevettük: „*April 4th* The liberation of Hungary at the end of the Second World War is celebrated on this day.” Mára megváltoztak a pénzerméink és a papírpénz címleteink: nincs már 10 filléresünk, a 200 Ft-os papírpénzt épp most vonták ki a forgalomból, s van persze 10 ezer forintos papírpénzünk is. Az árak is mások: a pesti villamosjegy ma nem 2 Ft-ba kerül, a havi BKV bérlet sem 280 Ft, és így tovább. Az üzletek nyitvatartási ideje is átalakult, de mindezek a különbségek könnyen javíthatók lennének, ha készülné a szótárnak egy új kiadása, avagy könnyen korrigálhatók a tanár által, ha ma használja a lufis könyvet.

5. MI A RECEPTJE A SIKERNEK?

Harminc évvel ezelőtt igen nehéz dolga volt annak, aki Észak-Amerikában magyart tanított, mert nem voltak használható, amerikai magyaroknak készített tankönyvek, tananyagok, de szótárak sem. Ez a helyzet – amennyire meg tudom ítélni – nemigen változott azóta sem. Az 1990-es évek elején egy Hollandiában magyart tanító egykori szegedi kolléganóm panaszolta, hogy nincs miből tanítson, nincs használható, angolul írt magyarnyelvkönyv. 2005-ben Hajnal-Ward Judit írta a THL₂-ben, hogy „Módszertanilag és nyelvileg elfogadható színvonalú, kifejezetten amerikai nyelvtanulók számára írt tankönyvek nincsenek kereskedelmi forgalomban.”

Talán nem alaptalan, ha megállapítjuk, hogy ha Magyarországon az elmúlt 30 év alatt sem készített senki „módszertanilag és nyelvileg elfogadható színvonalú, kifejezetten amerikai nyelvtanulók számára írt tankönyveket”, akkor ez a jövőben sem igen várható. Ha Amerikában sem készült ilyesmi, márpedig tudjuk, hogy nem készült, akkor a dolgok mai állása szerint ott sem várható a helyzet javulása. Úgy látszik, önerőből sem a magyarországi tanárok, sem az amerikaiak nem tudnak jó tankönyveket készíteni. Lehet, hogy össze kellene fogniuk. A mi szótárunk sikerének az volt az oka, hogy az amerikai Ruth Biro és két magyarországi szerzőtársa jól kiegészítették egymást. Ruth Biro jól ismerte

a magyar kultúrát és jól tudott magyarul, ki tudta válogatni azokat a kulturális ismereteket, amelyek egy amerikai gyermeket érdekelhetnek. Radnai Zsófia a magyarországi kisgyermekek idegennyelv-tanításának volt nagy tapasztalatú szakembere. Nekem az a feladat jutott, hogy az általuk összerakott anyagot szótári formába öntsem. Kooperációra van szükség, és annyi pénzre is, ami az ilyen tankönyvek megírását, kiadását és forgalmazását lehetővé teszi. Piaci alapon – amint egyes magyarországi népboldogítók kéretlenül is tudatják a balga néppel – ez biztos nem fog sikerülni. Ki van próbálva. De nem jelenti ez azt, hogy a dolog reménytelen. Egyáltalán nem az, ha valaki, főleg az érintettek, nem csupán szabad kereskedelmi szolgáltatásnak tekintik az oktatást, hanem valami olyasminek, amit magyarul közjónak hívunk.

BIBLIOGRÁFIA

- Bánhidi, Zoltán – Jókay, Zoltán – Szabó, Dénes. 1965. *Learn Hungarian*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Biro, Ruth G. – Kontra, Miklós – Radnai, Zsófia T. 1989. *Hungarian Picture Dictionary for Young Americans*. Angol–magyar képepszótár. Bilingual Edition. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Cushing, G. F. 1990. Biro, Ruth G., Kontra, Miklós and Radnai, Zsófia T. *Hungarian Picture Dictionary for Young Americans*. *Slavonic and East European Review* Vol. 68, No. 4: 732–733.
- Di Pietro, Robert J. 1991. Bíró, Ruth G., Miklós Kontra and Zsófia T. Radnai (compilers). *Hungarian Picture Dictionary for Young Americans*. *The Canadian Modern Language Journal* Vol. 47, No. 3: 534.
- Fazekas, Tiborc. 1990. Ruth G. Biro, – M. Kontra – Zs. Radnai (eds.) *Hungarian Picture Dictionary for young Americans*. *Studies in Cultural Interaction in Europe, East and West* No. 2.: 155–156. (The Journal of the Hungarian Studies Program of the University of Amsterdam)
- Fülei-Szántó Endre. 1972. *Magyar nyelv I. külföldiek számára*. Budapest: TIT Idegennyelv-oktatási Központ.
- Fülei-Szántó Endre. 1974. *Tanári segédkönyv a Magyar nyelv külföldiek számára I., II., III., IV. kötetéhez*. Budapest: TIT Idegennyelv-oktatási Központ.

- Grétsy László és Kemény Gábor, szerk., 1992. *Képes diákszótár 14000 címszóban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Györgyey Klára. 1990. Angol–magyar képesszótár. *Nyugati Magyarország* 1990. január–február: 8. oldal.
- Hajnal-Ward Judit. 2005. Hungarológia a XXI. században: Rutgers Egyetem, USA. *THL*₂ 2005/1: 84–92.
- Kerek, Andrew. 1968. Review of Zoltán Bánhidi et al. *Learn Hungarian*. Budapest, 1965. *Modern Language Journal* 52.3: 159–160.
- Kontra, Miklós. 1980. *Workbook to Endre Fülei-Szántó Magyar nyelv külföldiek számára* (Budapest 1972) Vols. 1 and 2. Bloomington, IN: Department of Uralic and Altaic Studies, Indiana University.
- Kontra Miklós. 1981. Kerestetnek: magyarkönyvek amerikaiaknak. In: Giay Béla és Ruzsinyák Márta, szerk., *Magyar nyelv külföldieknek: Az V. Magyar Lectori Konferencia anyaga*, 50–54. Budapest: Művelődési Minisztérium és Nemzetközi Előkészítő Intézet.
- Makkai, Adam, ed., 1996. *In Quest of the Miracle Stag: The Poetry of Hungary*. Chicago – Budapest: Atlantis-Centaur, M. Szivárvány, Corvina.
- Pereszlényi-Pintér, Mártha. 1990. Bíró, Ruth G., Miklós Kontra & Zsófia Radnai. *Hungarian Picture Dictionary for Young Americans*. *Modern Language Journal* 74: 534–535.
- Tátrai Ildikó. 2009. *JÁTSZÓTÁRS: Képes magyar értelmező szótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Virágos Zsolt. 2007. Ország László élete és munkássága (1907–1984), Kerekasztal-beszélgetés. In: Vadon Lehel, szerk., *In Memoriam Ország László születésének 100. évfordulójára*, 13–64. Eger: Eszterházy Károly Főiskola Amerikanisztika Tanszék.

- Kontra Miklós, 2012. Használható még a lufis könyv Amerikában?: Egy veterán amerikai magyartanár megjegyzései az 1989-ben megjelent *Hungarian Picture Dictionary for Young Americans* ürügyén. In: Pintér Tibor, Pődör Dóra, P. Márkus Katalin, szerk., *Szavak pásztora: Írások Magay Tamás tiszteletére*. Szeged: Grimm Kiadó. 294–302.

HELYI „ÉRTÉKES” NYELVVÁLTOZATOK, „TISZTES” IDEGEN SZAVAK, „VISSZÁS” JELENTÉSEK, „AGRESSZÍV” RÖVIDÍTÉSEK, „KEVERCS” NYELV ÉS TÁRASAIK.

VÁLOGATÁS A NYELVMŰVELŐI CSACSKASÁGOK TÁRHÁZÁBÓL*

A 75 éves Zeman Lászlónak, tisztelettel és szeretettel

—◀◁—
LANSTYÁK ISTVÁN

BEVEZETÉS ÉS MAGYARÁZKODÁS

Egy születésnap vidám esemény, és minél többedik, annál inkább. A hetvenöt év nem kevés, így igazán van okunk vidámságra: Zeman tanár urat még tizenöt évvel nyugdíjba vonulása után is frissen, mosolyogva láthatjuk be-betérni a Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának magyar tanszékére. Én most egy különleges ajándékkal szeretnék neki kedveskedni: egy kisebb válogatást teszek közzé az általam gyűjtött nyelvművelői csacskaságokból úgy, hogy életének minden eddig eltelt évére jusson egy-egy példány. Ezek jó része az *Édes Anyanyelvünk* című nyelvművelő lapban¹ jelent meg (az 1999., 2000., 2001. és 2003. évfolyamban), de olykor kiegészítésképpen más forrásokból is hozok példákat.

Az idézett cikkek szerzői többségükben mozgalmi nyelvművelők és más, nyelvi kérdésekhez valamilyen oknál fogva hozzászóló laikusok, azt a lapot azonban, amelyben előszeretettel publikálnak, akadémiai nyelvművelők, egyetlen kivétellel céhbéli nyelvészek szerkesztik: Grétsy László (felelős szerkesztőként), Balázs Géza, Kemény Gábor és Maróti István. A szerkesztőbizottságot rajtuk kívül még Deme László (a szerkesztőbizottság elnöke), Bencédy József és Fábíán Pál alkotja. A lapot

* Az írásom alapjául szolgáló kutatások a *Mercurius Társadalomtudományi Kutatócsoport* és a *Gramma Nyelvi Iroda* munkatervének keretében folytak, ill. folynak az *Arany János Közalapítvány*, az *Illyés Közalapítvány* és a *Domus Hungarica Scientiarium et Artium* támogatásával.

¹ Az Anyanyelvápolók Szövetségének évente ötször megjelenő folyóirata. Kiadja: az Anyanyelvápolók Szövetsége.

a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Nyelvi Bizottsága és a Magyar Nyelvtudományi Társaság támogatja; kiadását jelenleg az Oktatási Minisztérium és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és más intézmények is segítik.

Az idézett állítások, vélemények nem egyszerűen azért kerültek be a gyűjteményembe, mert nem értek velük egyet, hanem azért, mert ma már nem tartoznak a tudományosan is elfogadható nézetek közé: egy részük nyelvi mítosz, más részük nyelvi babona, harmadik részük pedig egyszerűen butaság.² Szakmai körökben nincs is szükség ezek megcáfolására, hanem egyszerűen meg kell tőlük tisztítani a tudományos intézményekhez kötődő sajtótermékeket, kiadványokat. Rendkívül vissza az az állapot, hogy tekintélyes tudományos és államigazgatási intézmények egy olyan folyóiratot támogatnak, amely nyelvi műveltség helyett babonáságot terjeszt. Éppen ezért Zeman László és a többi olvasó szórakoztatása mellett egy további célom is van gyűjteményem egy részének közreadásával: hozzájárulni ahhoz, hogy a jobb sorsra érdemes *Édes Anyanyelvünk* a nyelvi mítoszok, babonák és butaságok terjesztője helyett a szó legnemesebb értelmében vett nyelvi ismeretterjesztés és nyelvi tanácsadás értékes és értelmes fórumává váljon. És persze jó volna elérni, hogy a tudomány és a babonáság élesen elváljon egymástól, ne

² A nyelvi babona az ÉKsz.² szerint „a nyelv hézagosságot ismeretén, a nyelvtani szabályok félreértésén vagy önkényes értelmezésén alapuló téves (nyelvhelyességi) szabály” (2003, 80; vö. még Szepeszy 1986, 10 és passim). A nyelvi mítosz fogalma ennél bizonyos értelemben tágabb, más értelemben pedig szűkebb. Tágabb, mert nemcsak a különféle nyelvi jelenségek, folyamatok „helyességével” kapcsolatos elítélő vélemények nevezhetők mítosznak, hanem más nyelvi vonatkozású, laikus vélekedések is (írásom következő részeiben több példát hozok majd az ilyenekre). Ugyanakkor szűkebb fogalom is a nyelvi babonánál, mert mítosznak csupán azokat a nyelvi vonatkozású hiedelmeket nevezzük, amelyeket nemcsak a nyelvművelők szűk köre hirdet, hanem mintegy részei az adott közösség kultúrájának, vagyis a laikus beszélők is ismerik őket, beszélnek róluk, hisznek bennük (vö. Bauer–Trudgill 1998, XVI). A nyelvi mítoszok befolyásolhatják a laikus beszélők nyelvi viselkedését, így akár nyelvi változások megindulásához vagy megerősödéséhez is hozzájárulhatnak. Mint egyéb mítoszoké, erejük abban áll, hogy az emberek nem kérdőjelezzik meg, s nem is elemzik őket (Langman–Lanstyák 2000, 56). A nyelvi mítoszok egy részének a nyelvészek, nyelvművelők a forrásai, más részük maguktól a laikus beszélőktől ered. A nyelvészek, nyelvművelők által meg nem kérdőjelezett laikus vélemények aztán szakmai tekintéllyel felruházva, „tudományos” köntösben kerülnek vissza a laikus beszélőkhöz. Föltehető, hogy ezek tartják magukat a legcsökönyösebben, ezek hamis mivoltáról a legnehezebb meggyőzni a hétköznapi beszélőket.

lehesen a kettő határán lavírozni, ahogy ezt sok, jobb sorsra érdemes nyelvész kollégám teszi.

Amint fentebb említettem, e csacskaságok cáfolatára a szakmán belül kár volna időt vesztegetni. Különösen Zeman Lászlónak nincs arra szüksége, hogy „fölvilágosítsam” a dolgok tényleges állásáról: nem kétséges, hogy ő mindezeket nálamnál sokkal jobban tudja, ékesen bizonyítva, hogy Tolcsvai Nagy Gábornak igaza volt, amikor a kilencvenes években a nyelvművelés körül zajló vitában megállapította: „a magyar nyelvművelés értékrendjét, elméleti kereteit, módszertanát, gyakorlatát illető viták a látszat ellenére sem tekinthetők nemzedéki jellegűeknek” (1994/1998, 253). Az idézett csacskaságokat azért kommentálom mégis, mert írásom nem nyelvészeti szaklapban jelenik meg, az a látásmód pedig, amelyet a közreadott szemelvények képviselnek, nem idegen a szlovákiai magyar értelmiségtől, a társadalomtudósoktól sem. Nem is csoda, hiszen az iskola, az anyanyelvi nevelés ezt a szemléletet közvetítette, és jelentős mértékben közvetíti mind a mai napig. Ékes bizonyosságai ennek a Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának magyar tanszékére bekerülő fiatalok, akiknek jó részét csak többéves szívós munkával lehet arról teljesen leszoktatni, hogy a nyelvet a hagyományos nyelvművelés torzító optikáján keresztül szemléljék.

Balázs Géza akadémiai nyelvművelő az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága számára készített „problémafelvető vázlat”-ában (2003b, 2) az ún. nyelvvédelmet „többnyire laikusok által végzett nyelvapoló tevékenységeként határozza meg, „amelyre támaszkodhat a nyelvész, illetve el is határolódhat tőle”. Brauch Magda mozgalmi nyelvművelő a nyelvész szakemberek és nyelvművelők összefogását sürgeti „közös anyanyelvünk védelmében” (1999). Jómagam nem kívánok az önkéntes nyelvművelőkkel összefogni „közös anyanyelvünk védelmében”, ellenkezőleg: úgy gondolom, hogy a mozgalmi nyelvművelést úgy, ahogy van, meg kellene szüntetni (de nem az anyanyelvi mozgalmat, amely nagyon hasznos dolog, ha megfelelő kezekben van a szakmai irányítása). Akár nyelvi tanácsadásként, akár nyelvi ismeretterjesztésként, akár nyelvtervezésként értelmezzük a nyelvművelést, mindhárom esetben olyan tevékenységről van szó, amely szakképzett nyelvészekre tartozik.

Dolgozatomban nem vállalkozom az idézett vélemények kritikai elemzésére, csupán csokorba – pontosabban csokrokba – szedésüket és laza kommentálásukat tekintem feladatomnak. Észrevételeimet ezért nem is

helyezem az utóbbi évek nyelvművelés-kritikai irodalmának kontextusába. Mentségemre szolgáljon: írásom műfaja nem tanulmány, nem is szakcikk, még csak nem is nyelvi ismeretterjesztő írás, hanem voltaképpen *hozzászólás*. Azt a hozzászólásomat folytatom, amelyet 2003. szeptember 30-án Budapesten, az MTA Nyelvtudományi Intézetében, az intézet nyelvművelő osztálya által szervezett kerekasztal-konferencián elkezdtem. A konferencia címe *A nyelvművelés helye a nyelvtudományban* volt. Úgy gondoltam, s most is úgy gondolom: addig, amíg a „nyelvművelés” ürügyén olyan vélemények fogalmazódhatnak meg, amelyek tudományos nézetként ma már teljesen szalonképtelenek, s ráadásul olyan magatartás húzódik meg mögöttük, amely még nyelvi emberi jogi problémákat is fölvet, addig rossz fény vetül például arra a legitim és szakszerűen végzett nyelvi tanácsadásra is, amelyet éppen a kerekasztal-konferencia szervezője, a nyelvművelő osztály végez. Éppen ezért fontosnak tartottam, s most is fontosnak tartom, hogy azok a szakemberek, akik a nyelvtudományban keresik a nyelvművelés helyét, elhatárolódjanak az ilyen tevékenységtől.

Ez az elhatárolódás az említett konferencián sajnos nem történt meg egyértelműen, s a hozzászólásomra adott válasz is bagatellizálta a problémát; ezért folytatom most a mondókámat ebben a formában. Mivel a csacskaságokból készített válogatás igen terjedelmes, a bemutatott anyagot a jobb olvashatóság kedvéért bizonyos témakörök szerint csoportosítottam. Egy-egy csacskaság rendszerint több témakörbe is beleillik, ezért hozzászólásom valójában minden jelenségre sokkal több példát tartalmaz, mint amennyit az egyes alfejezetekben idézek. Magukban a forrásokban pedig, az *Édes Anyanyelvünk* megvizsgált évfolyamaiban, a csacskaságok száma többszöröse az itt közreadottakénak. Más forrásokból származó vendég szemelvények közléséhez tehát nem azért folyamodtam, mintha az elsődleges forrásban nem állt volna rendelkezésemre elegendő anyag, hanem azért, hogy két dolgot jelezzek: egyrészt azt, hogy nem csupán egy folyóirat „magánügyéről” van szó, másrészt pedig azt, hogy a mozgalmi és akadémiai nyelvművelők közt nem olyan éles a határvonal, mint ahogyan a távolról érkezett avatatlan szemlélő gondolhatná.

A SZÜKSÉGES HÁTTÉRTUDÁS HIÁNYA

Ahhoz, hogy a nyelvművelő nyelvi kérdésben képes legyen ítéletet mondani, mindenekelőtt bizonyos szakismeretekre van szüksége. Ez olyan

evidencia, amit szinte röstellek leírni. Mégis le kell, hiszen az alábbi csacsкасáგok azt mutatják, hogy a nyelvмűvelők számára ez korántsem magától értődő. Erre utal az a megdöбbentő tény is, hogy a folyóirat nyelvész szerkesztői sem tartották fontosnak, hogy a téves megállapításokat a közölt cikkekből kigyomlálják vagy legalább saját szerkesztői lábjegyzetükben korrigálják (ez utóbbi eljárásra egyetlen példát találtam a megvizsgált anyagban).

Kezdjük el szemlénket két olyan idézettel, amely alapvető *kétnyelvűségi* és *kontaktológiai* ismeretek hiányáról tanúskodik, miközben a szerzők egy kétnyelvű kisebbségi közösséget – az erdélyi magyarokat – érintő fontos kontaktológiai kérdésekről mondanak véleményt!

1. Pedig a nyelvek önkényes keverése a megbecsülés hiányát jelzi – mindkét nyelvvel szemben! (Brauch 1999.)

Ez a rövid mondat, melynek szerzője Brauch Magda műkedvelő erdélyi nyelvмűvelő, két szakmailag elfogadhatatlan állítást is tartalmaz. Mindkettő közismert nyelvi mítosz; amint erre a magyar–szlovák kódváltással kapcsolatos kutatások is fényt derítettek, sok laikus beszélő hisz ezek igazában. Az egyik, egyetlen jelzőbe sűrített közvetett állítás szerint a nyelvek „keverése” – azaz a kódváltás – önkényes. A tekintélyes nemzetközi és magyar szakirodalom egybehangzó tanúsága szerint ez nem így van, a kódváltást nagyon is jól meghatározható nyelvtani és pragmatikai szabályok vezérlik. Ami a kódváltás nyelvtani törvényszerűségeit illeti, fontos tudni, hogy kétnyelvű megnyilatkozások többsége grammatikus – azaz nyelvtanilag helyes – mondatból, mondatrészletből áll; az olykor előforduló agrammatikus mondatok, mondatrészletek többnyire jól megmagyarázhatók. Nagyobb számú agrammatikus kétnyelvű megnyilatkozásra csak a nyelvvesztés folyamatában lévő beszélők esetében vannak példák, ez azonban nem a kódváltással függ össze, hanem a beszélők győnge nyelvtudásával, hiszen az ilyen beszélők sok olyan agrammatikus mondatot, mondatrészletet is produkálnak, amely nem tartalmaz vendégnyelvi elemet.

Ami az idézetben nyíltan megfogalmazott állítást illeti, hogy ti. a kódváltás negatív attitűdöket föltételez az érintett nyelvekkel szemben, ennek is az ellenkezője az igaz. A szakirodalom tanúsága szerint a kódváltás a legnagyobb mértékben általában épp azokra a beszélőkre jellemző, akik mindkét nyelvvel azonosulnak, mindkettőhöz pozitívan viszonyulnak, vagyis mind a kettőt nagyra becsülik. Erre a törvényszerűsége több

empirikus bizonyítékunk van a szlovákiai magyar beszélőközösségben folytatott kutatásokról is.

A következő idézet szintén a kódváltásra nézve tartalmaz egy olyan közvetett állítást, amely a közkezdelt nyelvi mítoszok közé tartozik. A szemelvényben idézett megállapítás szerzője, Péter Sándor, az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége által 2000 januárjában szervezett illyefalvi anyanyelvi értekezletnek volt az egyik előadója.

2. A nyelvi rabság rányomja bélyegét a városi magyar tanulóokra – mondta előadásában Péter Sándor –, ugyanis a magyar gyermekek annak ellenére, hogy jól tudnak magyarul, keverik a két nyelvet. (Komoróczy 2000.)

Amint látjuk, Péter Sándorban föl sem merült az a lehetőség, hogy a kódváltásnak nemcsak a gyöngye nyelvtudás vagy a nyelvi hiány lehet az oka. A nemzetközi és a magyar szakirodalom a kódváltásnak a legkülönbébb indítékait és funkcióit tárta föl az elmúlt évtizedekben; ilyenek többek között a másik nyelven elhangzottak szó szerinti idézése, a mondanivaló hitelesítése vagy nyomatékosítása, a mindkét nyelvvel való azonosulás kifejezése, nyelvi játék stb., stb., stb. A kódváltó beszélők egy része mind a két nyelvet kiválóan ismeri, s ezenkívül még egy többletképességgel is rendelkezik: össze tudja kapcsolni a két nyelv elemeit egyetlen diskurzuson belül úgy, hogy a létrejövő nyelvi megnyilvánulás nyelvtanilag helyes legyen.

A laikusok egyébként sokszor még az átadó nyelvi kölcsönszavak használatát is a két nyelv „keverésének minősítik, ez azonban nem helyes, mivel a kölcsönszavak olyan átadó nyelvi szókészleti elemek, amelyek beépültek az átvevő nyelv rendszerébe. A kölcsönszavak használata még kevésbé utal hiányos nyelvtudásra, mint a kódváltás, ellenkezőleg: amennyiben a beszélő a kölcsönszavaknak azokat a szinonimáit is ismeri, amelyek az adott nyelv egynyelvű változataiban használatosak (ha egyáltalán vannak pontos megfelelőik), szókincse az adott területen gazdagabb az egynyelvű közösségben élő társaiénál.

A következő idézetből kiderül, hogy Brauch Magda nemcsak a kontaktológia területén van híján a szükséges szaktudásnak, hanem nyelvünk *történetét* sem ismeri kellőképpen.

3. Anyanyelvünk egyik finnugor öröksége, hogy szavainkban igen sok hosszú hang található. (Brauch 2003a.)

Az alapnyelv magánhangzó-rendszeréről az uralisztika és a finnugrisztika szakemberei sokkal óvatosabban nyilatkoznak, mint Brauch

Magda, mert ennek rekonstruálása nagy nehézségekbe ütközik. Mégis manapság inkább úgy vélekednek a szakemberek, hogy a finnugor alapnyelv valószínűleg nem ismerte a hosszú magánhangzókat. Ami a mássalhangzókat illeti, itt is csupán a felpattanó zöngétlen zárhangok (*p, t, k*) hosszú változatával számolnak (*pp, tt, kk*), de még ezek megléte is vitatott. Az összes hosszú magánhangzó és a hosszú mássalhangzók többsége nagy valószínűséggel a magyar nyelv önálló élete során keletkezett.

A hangtani példa után nézzünk most meg egy *jelentéstani* kérdést taglaló szemelvényt Fodor István nyelvésztől!

4. De most a *hölgy* szó használatát emelném ki. Megszólításként helyénvaló, akkor is jó, ha egy nőről tisztelettel beszélünk. De a mai stílusban, elsősorban a tömegtájékoztatásban, visszás jelentésekben élnek vele. A *férfi* párja vagy ellentéte a *nő*. A férfival szemben vagy mellette napjainkban mégsem a *nő* áll, hanem a *hölgy*; reklámokban nem nőknek ajánlanak szépítőszert, egészségügyi cikket, hanem *hölgyeknek*. Rendőri jelentésekben *két férfi és egy hölgy sérült meg...* De ez még hagyján. Újabban azonban *hölgyek*-nek nevezik majdnem mindig az utcai nőket. (Fodor 2003a.)

Valóban sok jel utal arra, hogy a *hölgy* szó használata változik, ám sem a nyelvtörténet, sem a leíró nyelvészet nem ismeri a „visszás jelentés” fogalmát.³ Ha ismerné, akkor ezzel kellene illetni például az *úr* és az *asszony* szavak mai jelentéseit is. Az *úr* ugyanis az Árpád-korban még ’királyi herceg’ jelentésben élt, az *uram* megszólítás elsősorban a trónörökösnek dukált. Az *asszony* szó eredetileg magának a királynénak volt a címe. Mindkét szó hasonló, de jóval radikálisabb jelentésváltozáson ment keresztül, mint amilyen a jelek szerint napjainkban megy végbe a *hölgy* esetében. A *hölgy* szó mai jelentése az értelmező kéziszótár második, átdolgozott kiadása szerint (ÉKsz.² 2003, 541) ’ismeretlen (elegáns, érett stb.) nő’. A zárójelzés arra utal, hogy e jelentésmozgások nem föltétlenül érvényesülnek mindig, vagyis a *hölgy* olykor lehet nem elegáns, nem érett is. Így tekintve pedig ez a mai jelentésváltozás korántsem annyira „meredek”, mint az *úr* és az *asszony* egykori jelentésváltozása.

³ Bauer és Trudgill nyelvi mítoszként tartják számon azt a vélekedést, mely szerint nem szabadna megengedni, hogy a szavak jelentése ingadozzon vagy megváltozzon (Bauer–Trudgill 1998, 1–8).

Érdeemes egyébként visszatekinteni a *hölgy* szó régebbi történetére is: még a kéziszótár is közli, igaz, elavultként 'hermelin' (menyétféle ragadozó állat) jelentését, *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* pedig a szó rokon nyelvi megfelelői alapján föltételezi, hogy a *hölgy* szó 'hermelin' jelentése nem eredeti, hanem az a 'nő, nőtény' jelentésre megy vissza (TESZ 1970, 156)! Vagyis a mai „visszás” nyelvhasználat mintegy visszatérést jelent a több ezer évvel ezelőtt, „ösi” jelentéshez, de a visszatérés csak akkor lesz tökéletes, ha már nemcsak az utcanőket, hanem a teheneket és az anyadisznókat is *hölgynek* fogjuk titulálni. Lépünk tovább, s foglalkozzunk most egy kicsit *mondattani* kérdésekkel!

5. Az indoeurópai nyelvekben általános az *egy* határozatlan névelő következő használat, ami hibának számít a magyarban. Idegen nyelvekből fordított szövegekben szinte már mindenki hozzászólt az olyasféle kifejezésekhez, hogy „John egy szép férfi volt”, „kínálkozott *egy* kedvező alkalom”. (Vezényi 2000.)

Ne foglalkozzunk most az indoeurópai nyelvekkel kapcsolatos általánosító megállapítással (a szláv nyelvek is indoeurópai nyelvek például, többségük mégsem ismeri sem a határozott, sem a határozatlan névelő kategóriáját), és azt se feszegetjük, mihez képest lehet minden körülménytől elvonatkoztatva „következő” vagy éppen „következtlen” névelőhasználatról beszélni a névelőt ismerő nyelvekben! Azt nézzük csak, ami ebből a magyar nyelvre vonatkozik, vonatkozna! Vezényi Pál cikkének címe *Pontosabban*, pedig ennél henyébben az *egy* használatára vonatkozó szabályt akarva sem lehetne megfogalmazni. A névszói állítmány előtt használt határozatlan névelő kérdésével, amelyre a *John egy szép férfi volt* példa utal, a 38. szemelvény kapcsán foglalkozom. Ami Vezényi második példáját illeti, a *Nyelvművelő kézikönyv* (NyKk 1983, 465) az *egy* használatát az ilyen mondatokban csak akkor helyteleníti, ha általánosító értelemben vett elvont főnév vagy nem megszámlálható dolog neve előtt fordul elő (pl. *a kormány egy következő nemzetiségi politikára törekszik; a két esemény között egy összefüggést vélek felfedezni*). Jelen esetben nem erről van szó. A *Nyelvművelő kézikönyv* (NyKk. 1983, 466) szerint az ilyen szerepű névelő általában akkor marad el, amikor a főhangsúlyos alany vagy valamely bővítmény a mondat élén áll. Esetünkben tehát a kézikönyv esetleg akkor javasolná a határozatlan névelő elhagyását, ha a szórend ilyen volna: *Kedvező alkalom kínálkozott*, de azt sem állítja, hogy az *Egy kedvező alkalom kínálkozott* mondat

rossz volna. A kifogásolt mondatban pedig végképp nem lehet találni semmi kivetnivalót.

Az ilyen henyén megfogalmazott és alkalmazott „szabály” lehet a táptalaja az egy túlhelyesbítő kerülésének, vagyis újabb ún. nyelvhelyességi hiba keletkezésének. A *Nyelvművelő kéziszótár* is megjegyzi: „Az egy határozatlan névelő bizonyosfajta használatát régebben gyakran érte az idegenszerűség vádja, s ez sokak nyelvérzékét elbizonytalanította.” (NymKSz. 1996, 118).⁴ Amint erre Vezényi Pál cikke is példa, magukét a nyelvművelőket is.

Nézzük meg, mit mond egy (pontosabban több) szintén klasszikus nyelvhelyességi kérdésről a szakképzett nyelvész és népszerű nyelvművelő, Balázs Géza! Az idézet ezúttal nem az *Édes Anyanyelvünk*ből, hanem az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága számára kidolgozott stratégiai fontosságú „problémafelvető vázlat”-ából való.

6. Teljesedik a zűrzavar az *amely* – *ami*, *ami* – *aki* stb. vonatkozó névmások használatában. Az *amely* az élőbeszédből szinte eltűnt, az *ami* helyett használt *aki* (személyátsugárzás) logikailag levezethető, de főlegesen. A névmászavarról mondat- és szövegteni zavarok támadnak! (Balázs 2003b, 5.)⁵

Az angolszász nyelvészeti szakirodalomban utoljára a múlt század ötvenes éveiben lehetett hasonló minősítéseket olvasni. A társasnyelvészeti kutatások eredményeinek közismertté válásával mindenki számára világos lett, hogy szó sincs zűrzavarról, az azonos jelentésű, funkciójú nyelvi eszközök váltakozó használata mögött rendezettség áll, de ez csak statisztikai eszközökkel ragadható meg. Az olyan, azonos értelemben használt formák, mint pl. az *amely* és az *ami* vagy az *ami* és az *aki* ún. nyelvi változót alkotnak, az egyes változatok gyakorisága egy adott megnyilatkozáson belül pedig a mondat jelentésén túl a beszélő különféle társas és más jellemzőitől (pl. iskolázottságától, nyelvjárási háttérétől stb.), a beszédhelyzettől (ezen belül pl. a beszédpartnerek társas

⁴ A *Nyelvművelő kéziszótár*ból (NymKsz. 1996) és a *Magyar értelmező kéziszótár*ból (ÉKsz.² 2003) vett idézetekben itt és máshol feloldottam a szövegolvasást megnehezítő rövidítéseket.

⁵ Vázlatról lévén szó, egyes pontok az eredeti szövegben gondolatjellel és kis kezdőbetűvel kezdődnek. Az idézetek egységes írásképe érdekében a gondolatjelet itt és máshol is elhagytam, s az első mondatot is nagy kezdőbetűvel kezdem. A második mondatban kurziváltam a véletlenül kurzívátlanul maradt *amely* szót.

jellemzőitől, egymáshoz fűződő viszonyától, a tevékenység közegétől és jellegétől, azaz a beszédhelyzet formalitásától) és más tényezőktől függ, ill. függhet. Balázs Géza más helyen maga is használja a *nyelvi változó* fogalmát; néhány bekezdéssel lejjebb „szövegtani változókéről beszél. Az alternatív kifejezési lehetőségek nyelvi változóként való bemutatása és a zűrzavar feltételezése azonban teljességgel kizárják egymást.

Végül megemlítem, hogy annak föltételezése, hogy egy nem nyelvbotlásként elhangzott vagy leírt nyelvi forma – esetünkben az *aki* vonatkozó névmás személyek csoportjára vonatkoztatva – lehet „fölösleges”, szintén nyelvi mítosz (lásd még a 31. szemelvényt).

A vizsgált anyagban nagy számban található olyan cikkek, amelyek többértelmű nyelvi megoldásokat kárhoznak arra való hivatkozással, hogy *értelemzavaróak*, félreértést okozhatnak. Nézzünk meg erre három különböző típusú példát!

7. Van még más kötöttség is a „kötetlen” magyar szórendben. A jelző, az értelmező vagy a mellékmondat nem szakadhat el attól a mondatrésztől, amelyre vonatkozik – kivéve, ha valamely rámutató szó összeköti őket –, különben nagy félreértések támadhatnak. Például: *Két román és egy magyar férfit fogtak el az útlevelkezelők, akiket család, lopás alapos gyanújával adtak át a rendőrségnek.* (Buvári 2003.)

Nincs épeszű, magyarul jól tudó ember, aki a Buvári Márta által idézett mondatot és az ahhoz hasonlókat félreértené. Ugyanis a nyelvi megnyilatkozások értelmezésében mindig felhasználjuk a világról szerzett ismereteinket is, s figyelembe vesszük az adott beszédhelyzetből adódó fogódzókat is. Éppen ezért átfogalmazásra valójában nincs szükség, jóllehet kétségtelenül érény, ha valaki az ilyen kétértelműségeket is képes elkerülni úgy, hogy fogalmazása nem válik mesterkéltté vagy túl bonyolulttá.

8. A budapesti Skála Metró áruház oldalán hatalmas tábla tájékoztatja a vásárolókat: „A Skála Metró *mozgássérült liftje*”. Félreérthető, hiszen úgy hat, mintha a lift volna mozgássérült. Egyértelműbb lett volna a *Mozgássérülteknek fenntartott lift* felirat. (Orosz 2000.)

Ez a felirat egyáltalán nem érthető félre, ugyanis minden magyar anyanyelvi beszélő tisztában van azzal, hogy a *mozgássérült* szó csak személyre vonatkozhat, a lift pedig nem személy. Éppúgy, ahogy például az *egész busz dalra fakadt* mondatot sem szokták úgy értelmezni, hogy a kormánykeréktől kezdve a tengelykapcsolón át a kipufogóig minden

alkatrésze énekelni kezdett, mert ezt az értelmezést a világról szerzett ismereteink kizárják (éppen ez teszi lehetővé a tömörítő eszközként szolgáló metonímia alkalmazását).⁶

Ha az Orosz Tamás által idézett példába mégis bele akarnánk kötni, akkor inkább a helyesírását bírálhatnánk fölül: mivel a *mozgássérült* jelző ez esetben főnév, a jelzett szóval egybe kellene írni. Ám a *Mozgássérültlift* forma annyira természetellenes, hogy a felirat készítői inkább két szóba írták. S jól tették, elvégre a helyesírás arra való, hogy megkönnyítse az emberek számára az olvasást, nem arra, hogy megnehezítse, s ezért az ilyen esetekben a „törvényinek a szellemét kellene nézni, nem a betűjét.

Nyelvileg viszont ezzel a kifejezéssel semmi probléma nincs, ún. jelentéssűrítő összetételről van szó, amely ugyanolyan „helytelen”, mint mondjuk a betegszoba, amelyről szintén elmondható, hogy nem „ő” beteg, hanem aki benne fekszik. S ugyanennyire „félreérthető” mondjuk a *locsolócső*, amely nem locsol, hanem vele locsolnak, a *váróterem*, amely nem vár, hanem benne várnak vagy a *sétálómagnó*, amely nem sétál, legföljebb használóik „sétáltatják”; és még folytathatnánk. Az ilyen alakulatok logikai alapon való kifogásolása olyan nyelvi babona, amit hivatásos nyelvészek nemigen terjesztenek, csak a mozgalmi nyelvművelők, viszont azzal, hogy az ilyen „logikátlanságokat” kifogásoló írásoknak helyet adnak, maguk is hozzájárulnak továbbéléséhez.

9. A következő példa a birtokos szerkezet értelemzavaró szerepéről árulkodik: „A külföldi állampolgárok üzletszerű értékesítése a vásárokon, piacokon nem szűnt meg. Az elmúlt évben már a máriapócsi búcsúvásáron is nagy számban megjelentek a helyi kereskedők rovására.” A *külföldi állampolgárok üzletszerű értékesítése* bizony kétértelmű. A második mondat alapján ugyan kiderül, hogy nem emberkeresedelemről van szó, de az újságot olvasó egy pillanatig sem esne zavarba, ha így fogalmaznánk: „A külföldi állampolgárok még mindig árusítanak üzletszerűen különböző termékeket a vásárokon, piacokon.” (Minya 2003b.)

Ez esetben a kétértelműség jobban kiütöközik, legalábbis ebben a kontextusból kiszakított idézetben. A másik jelentés „bevillanása” egy kicsit komikus hatást kelt, úgyhogy itt valóban célszerű lehet a mondatot

⁶ Erre nézve nagyon tanulságos fejtegetéseket olvashatunk Szilágyi N. Sándor kognitív nyelvészeti tankönyvében (1996, 49–58), amelyek nemcsak a metonimiás szóhasználat szempontjából relevánsak, hanem a kétértelműség más típusai szempontjából is.

másképpen megfogalmazni. Nem azért, mert ezt valaki is félreértene, hanem épp az esetleges nemkívánatos stílushatás miatt. De ez nem nyelvi, nem is nyelvhelyességi, hanem stilisztikai kérdés. S az is stilisztikai kérdés, hogy stílusértékét tekintve a Minya Károly által javasolt változat nem egyenértékű az eredetivel. Az eredeti forma – nem tekintve persze az esetleges humoros „mellékeffektust” – formálisabb, mint a Minya által javasolt. Márpedig ha javítunk, akkor célszerű ugyanabban a stílusrétegben maradni. (A nyelvművelőknek a stílusrétegződés és egyáltalán a változati sokféleség iránti érzéketlenségéről alább még lesz szó, lásd pl. a 20. és a 21. szemelvényt.)

A nyelvekben meglévő ambivalenciával nyelvészek, filozófusok sokat foglalkoztak; vizsgálódásuk legfontosabb tanulsága, hogy a kétértelműségek nagy része csak strukturális szempontból, „elméletileg” jelent „problémát”, a beszélők a konkrét élethelyzetben a legritkább esetekben értik félre a kétértelmű megfogalmazásokat. Ennek fényében a strukturális kétértelműség mint a helytelenítés egyedüli indoka nyelvi babona. Nézzünk meg Albert Sándor (2003, 57) tanulságos fejtegetése nyomán egy példát, amely ezt segít megérteni!

Ha egy ember azt mondja: *Az esőköpenyemet a fürdőkádban hagytam, mert még nedves volt*, a mondat strukturális szempontból kétértelmű, mégsem kételkedik benne senki, hogy az esőköpeny volt a nedves, nem a fürdőkád. „Az esőköpenynek a fürdőkádba való betevése csak akkor számít értelmes cselekedetnek, ha az esőköpeny a nedves, és nem a fürdőkád. Ez viszont már olyan különleges tudást feltételez, amelynek ott kell lebegnie a fejünkben a mondat elhangzásakor, és ez a tudás szerepet játszik az információ megértésében” (Albert i. h.). A felmérések szerint az emberek ilyenkor olyan stratégiát követnek, amely a valószínűséget mérlegeli: sokkal valószínűbb, hogy az esőköpeny volt nedves, a kád pedig száraz, mint fordítva. Ha fordítva lenne, akkor erre bizonyára a beszélő hangsúlyosan fölhívná a figyelmet. Ugyanúgy ha netán a 7. példában szerepelő útlevelkezőket tartóztatták volna le, akkor ezt a szokatlan dolgot az újságikkben valamiképpen megindokolták volna, s ugyanakkor funkciótlan lenne a két román és egy magyar (állampolgárságú?) férfi ilyen összefüggésben való említése. (Az értelemzavarra való hivatkozásra lásd még a 48. példát!)

Ha már a 9. példa kapcsán előjött a stílus kérdése, megemlítem, hogy a vizsgált anyagban néhány olyan cikk is található, melynek szerzője azért helytelenít egy nyelvi megnyilvánulást, mert nem ismeri föl sajátos

stílusértékét. A Kovács Józseftől származó alábbi példa nem igényel kommentárt:

10. Nem nyelvtani, nem helyesírási, hanem tartalmi (logikai) hiba van a szintén országosan látható és hallható reklámszövegben: *Játsszon és nyerjen!* Szerencsejátékban való részvételre, áruvételre, előfizetésre fel lehet szólítani valakit, de nyérést parancsolni nem lehet. A nyérés csak lehetőség. Így talán jobb volna: *Játsszon! Nyerhet.* (Kovács 2003.)

A következő idézetben az a figyelemre méltó, hogy a nyelvművelő, jelen esetben Gráf Rezső, a bírált nyelvi megoldásnak a szerzőjét vádolja azzal, hogy nincs tekintettel a használt szavak stílusértékére:

11. Ugyancsak gyakori jelenség a mai nyelvhasználatban – különösen a fiatalok körében –, hogy nem mindig vannak tekintettel a szavak stilisztikai értékére. Kirívó példa az utóbbi időben, hogy az *együttes* – *csapat* – *banda* szavakat szinonimaként használják. Íme a példák: „Azt beszéli már az egész város, újra dübörög a *banda*.” Ez egy országosan ismert együttes koncertjéről szóló híradásban hangzott el. Egy másik híradásból: „Az énekes kiszállt a csapatból. Távozása megrázta a *bandát*.” [...] [A]z igényes köznyelvben a *banda* szó 'zenekar, zenei együttes' jelentésben aligha fogadható el helyesnek. (Gráf 2000.)

A következőkben nézzünk meg két „pozitív” nyelvi mítoszt; ezeket a nyelvészek egy része is terjeszti mind a mai napig. A „pozitív” nyelvi mítoszok a nyelvi rendszer valamely elemét, jelenségét, tulajdonságát méltatják, olyan állítva róla, ami nem igaz vagy aminek az igazságértéke nem ítélnélhető meg.

12. A magyar nyelv egyik legfőbb jellegzetessége a tömörség. (Buvári 2001.)

A magyar nyelv mint ragasztó (agglutináló) nyelv valóban képes sok olyan jelentésmozzanatot toldalékokkal kifejezni, amelyet más nyelvekben – elsősorban az elszigetelő (izoláló) nyelvekben önálló szavak hordoznak. Nyelvünknek ezt a tömörítő tulajdonságát az angol nyelv széttagoló jellegével szokták szembeállítani. Sokáig jómagam is elhittem, hogy a magyar nyelvre a tömörség különösképpen jellemző. A hitem akkor kezdett meginogni, amikor rájöttem, mennyire nehéz definiálni azt, hogy mi számít egy nyelvben egyáltalán analitikus (széttagoló) és mi szintetikus (tömörítő) megoldásnak. A magyar nyelv különleges tömörségébe vetett hitem akkor omlott össze, amikor a magyar fordításkutatók

gondos összevető elemzése nyomán ráébredtem arra, amire mint végzettségemet tekintve magyar–angol szakos tanár magam is rájöttem volna: a magyar csak alaktanában tömörítő, ellenben mondattanában sokkal „szószátyárabb” az angolnál és más indoeurópai nyelveknél, hiszen nagyon sok mindent, amit emezek egyszerű mondattal fejeznek ki, a magyar csak összetettel képes visszaadni (lásd Klaudy 1999/2002, 82–83).⁷ Mindez persze még mindig nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a magyarban összességében mégis a tömörítő megoldások legyenek túlsúlyban, ennek egzakt kimutatása azonban – attól tartok – lehetetlen feladat.

A másik, az előzőtől nem teljesen független mítosz szerint a magyar nyelv egyedien különleges, más nyelvektől eltérő; ezt a meglátást nyelvünk külföldi csodálóinak lelkes dicsérő szavaival szokták alátámasztani. Nézzünk most meg egy magyar véleményt, Szemkeő Juditét!

13. Tudományok sem fejlődhetnek szegényes nyelvi talajon. Anyanyelvünk szerkezete gondolkodásunkat is befolyásolja. Talán éppen az egyedi logikájú, gazdag magyar nyelvnek köszönhető, hogy annyi neves tudóst adott ez a kis ország a világnak! (Szemkeő 2000.)

A valóság az, hogy a magyar nyelvben valószínűleg egyetlen olyan jelenség sincs, amelyre ne lehetne a világ több ezer nyelve közül valamegyikben (általában sokban) példát találni, nem tekintve persze a szavak, szóelemek konkrét hangalakját és jelentését. Ami nyelvünket egyedivé teszi, az ezeknek a nyelvi jelenségeknek az együttes előfordulása (lásd Bárczi 1956/1980, 471–472). Csakhogy ilyen értelemben minden nyelv egyedi, még az olyan közeli rokon nyelvek is, mint a cseh és a szlovák.

Az első csokorba tartozó utolsó szemelvényben is egy közkedvelt mítosz fogalmazódik meg. Az idézet ezenkívül egy fontos módszertani kérdést is fölvet, amely jól rávilágít a nyelvművelés és a társasnyelvészet közötti mélyreható módszertani különbségekre.

⁷ Nézzünk meg néhány mondatot Klaudy Kinga műfordítási példatárából! *He sat at the table with his chin on his hands. Ott ült az asztalnál, állat két kezére támasztotta. – For fortyyears he had lived strictly in accordance with the vows to his order, the Party. Negyven esztendeig úgy élt, hogy szigorúan betartotta a szerzetesi fogadalmat, amit a pártnak tett. – I only wish us never to be partéd. – Csak azt kívánom, hogy sohase szakadjunk el egymástól. Mühsam befahl der Alté, Hungertobel zu benachrichtigen. – Nagy nehezen megkérte Lutzot, hogy értesítsék Hungertobel* (Klaudy i. m. 192, 194, 200, 202).

14. Veszélyben az életünk? Ez a csodálatos kék bolygó? – Igen. De veszélyben a nyelvünk és a nyelvhasználat is. Nem kell ehhez, hogy Herder jóslata félemlítsen minket! Csak nézzünk körül, tartsuk nyitva a szemünk és a fülünk, ahogy több versenyző is megtette. (Bencédy 2003a.)

Bencédy József nyelvész és Lőrincze Lajos-díjas nyelvművelő úgy gondolja, hogy egy nyelv veszélyben lehet egy olyan országban, ahol hivatalos nyelvként használja csaknem az egész lakosság az élet minden területén. Ez nem így van, s ezért nyelvünk egyáltalán nincs jelenleg veszélyben Magyarországon: „a magyar teljes használati körű nyelv, funkciói a társadalmi és magánélet, a gazdaság és a politika, a kultúra és a tudomány valamennyi körére kiterjednek (Herman–Imre 1987, 530). Ami csakugyan veszélyben van, az a fentebb említett nyelvi mítoszokon alapuló nyelvművelői eszmény. Azért viszont nem kár. Más a helyzet persze a határon túli kisebbségi magyar közösségekben, ahol a magyar veszélyeztetett nyelv, ám ott sem a többségi nyelvekből átkerülő kontaktusjelenségek jelentik a veszedelmet, hanem a magyar nyelv visszaszorítására törekvő nyelvpolitika, ill. a kisebbségi helyzetből eredendően következő hátrányok. Ha netán az Európai Unióban idővel veszélybe kerülne a magyar nyelv, ugyanúgy nem a „beáramló” idegen szavak és szerkezetek fogják veszélyeztetni, hanem az, hogy esetleg kiszorul a nyelvhasználat bizonyos színtereiről (pl. egyes szaktudományok művelésének nem lesznek magyar nyelvű fórumai). Ezen azonban nyelvművelői eszközökkel nem lehet segíteni. (Lásd még a 43. szemelvényhez fűzött kommentárt!)

Az, hogy a nyelvművelés nem alkalmas a magyar nyelv „megvédésére” a határokon túl vagy a kibővült Európai Unióban, nem fogyatékosága, amiképpen a mákdarálónak sem fogyatékosága, hogy nem lehet vele zoknit stoppolni. Nem arra való. A fogyatékoságot nem a nyelvművelésben kell keresni, hanem azokban a hivatásos és laikus nyelvművelőkben, akik a nyelvművelést nem arra használják, amire való. Ami pedig a jelenlegi magyarországi magyar nyelvet illeti, annak nyelvművelő eszközökkel történő „védelme” ahhoz hasonlítható, mint ha a háziasszony mákdarálóval rontana neki – az *ép* zokninak. (A „nyelvvédelem” kérdésére lásd még a 47. szemelvényhez fűzött megjegyzéseket!)

Ami pedig a Bencédytől idézettek módszertani vonatkozását illeti: még ha egy pillanatra elhinnénk is azt a lehetetlenséget, hogy ma Magyarországon veszélyben lehet a magyar nyelv, akkor is csacsiság föltételezni, hogy ennek megállapításához elég, ha körülnézünk, és nyitva tartjuk a

szemünk és a fülünk. A nyelvi folyamatok annál sokkal bonyolultabbak, hogy a rendszertelen (vagy akár rendszeres, módszeres és hosszan tartó) megfigyelés elegendő legyen azok megragadására, leírására.

NYELVI JELENSÉGEK, FOLYAMATOK „LEÍRÁSÁNAK” MÓDJA

Mivel még a hivatásos nyelvművelők közt is akadnak olyanok, akik – amint láttuk – úgy gondolják, hogy a nyelvi jelenségek, folyamatok leírásához elegendő nyitva tartani a szemünket és a fülünket, nem csodálkozhatunk, hogy megállapításaik rendszerint nem empirikus kutatások eredményein, hanem saját megérzéseiken alapulnak. Pedig a legtöbb fontos ún. nyelvhelyességi kérdéssel kapcsolatban folytak már empirikus vizsgálatok; ezek lassan–lassan az összefoglaló jellegű, mindenki számára könnyen hozzáférhető kézikönyvekbe is utat találnak (lásd pl. a közelmúltban megjelent két reprezentatív kötetet, Kiefer [szerk.] 2003; Kontra [szerk.] 2003).

A vizsgált cikkek tanúsága szerint a légből kapott állítások nagyon gyakran a tollhegyre tűzött nyelvi jelenségek *elterjedtségével*, ennek mértékével kapcsolatosak: a szerzők többnyire vagy azt közlik – nyilván megérzésükre támaszkodva –, hogy a szóban forgó jelenség gyakori előfordulása, vagy pedig – ha nem érzik ilyennek és nem is merik ilyennek minősíteni – azt állítják róla, hogy terjed. Mindkét esetben rendszerint érzelmileg színezett, negatív értékítéletet kifejező vagy sugalló kifejezéseket használnak. Ez élesen szemben áll a társasnyelvészet tárgyilagos, empirikus kutatásokon alapuló megállapításaival az egyes változatok gyakoriságát illetően.

Természetesen nem lehet közvetlenül összehasonlítani egy társasnyelvészeti témájú tanulmányt egy „népszerűsítőnek szánt nyelvművelő írással. A valóban tudományos népszerűsítő irodalomban szintén előfordulnak az érintett jelenségek gyakoriságára való „fedezet nélküli” utalások. Nem is lenne ezzel olyan nagy baj, ha csak a jelenségek leírása lenne a cél, s a gyakoriságra való utalás tárgyilagos volna, mint ahogyan azt a nem nyelvművelők által írt nyelvi ismeretterjesztő írásokban látjuk (pl. Kálmán–Nádasdy 1999, Nádasdy 2003). Csakhogy a nyelvművelők a jelenségeket, amelyekről írnak, többnyire értékelik is, márpedig egy megalapozott értékítélet nem alapulhat „fedezet nélküli” becsléseken. (Az

értékítéletekkel sok más probléma is van, ezek egy részéről a következő két fejezetben lesz szó.) Még nagyobb baj, hogy a gyakoriságra utaló nyelv-művelői kifejezések már önmagukban is negatív értékítéletet sugallnak, így a leírás és az értékelés teljesen összemosódik. Nézzünk meg néhány jellemző példát! Az első Fodor István nyelvésztől való.

15. A külföldön élőknek gyakran szembetűnik olyasmi hazai tartózkodásuk alatt, amit az itteniek már nem vesznek észre, mert megszokták. Ez vonatkozik az élet sok dolgára, köztük az élőbeszédre is. Ha ezt teszem szóvá, az elburjánzott idegenségekkel, főként a legtöbbször helytelenül írt vagy használt angol szavakkal, cégnevekkel kellene kezdenem, de az nem fér bele e cikk kereteibe, egész kötetnyit lehetne belőlük összeszedni. (Fodor 2003a.)

Az „egész kötetnyit lehetne belőle összeszedni” többé-kevésbé ártatlan stíluselem, ám az „elburjánzott” idegenség egyértelműen negatív értékítéletet fejez ki. Ez a szó jelzőként is, állítmányként is egyik kedvelt szava a nyelv-művelőknek, egyfajta nyelv-művelő „terminus”-nak lehet tekinteni. A nyelv-művelő „terminusok” olyan szavak és kifejezések, amelyek vagy tudományosan értelmezhetetlen fogalmakat jelölnek (pl. *nyelvtisztaság*), vagy pedig olyan nyelvi jelenségekre, folyamatokra, törvényszerűségekre, emberi tulajdonságokra, magatartásformákra stb. utalnak, amelyeknek a nyelvtudományban, lélektanban stb. megvan a maguk bevett neve (ilyen pl. az említett *elburjánzott*, melynek az *elterjedt* vagy *nagyon elterjedt* a szaktudományos megfelelője). Ettől a nyelv-művelő megnevezés rendszerint épp abban különbözik, hogy érzelmileg nem semleges és negatív értékítéletet fejez ki, vagyis megbélyegző jellegű.

16. Az alábbiakban hibagyűjteményem olyan darabjait osztom meg az olvasóval, melyekről úgy érzem, az utóbbi időben mind erősebben terjednek. „A bokroknak kellemes illata van.” Helyesen: A bokroknak kellemes illatuk van. „A képzőknek nincs önálló jelentése.” Helyesen: a képzőknek nincs önálló jelentésük. Mindkét példát német–magyar nyelvtankönyvből vettem, de vehettem volna bármely más sajtótermékből, rádió- vagy tévéműsorból, hiszen hemzseg tőle mindenfajta nyelvi megnyilvánulás. (Vígh 2000.)

A *hemzseg tőle* szintén tipikus nyelv-művelői „műszó”, amely kiválóan alkalmas a negatív értékítélet kifejezésére. Pedig a *Nyelv-művelő kéziszótár* Vígh Erikánál enyhébben ítéli meg az idézett esetekben a számbeli

egyezettetés elmaradását (lásd NymKSz. 1996, 72). A „mind erősebben terjednek” formula történeti megállapítás. Érdekes volna tudnunk, csakugyan terjed-e ez a forma, s ha igen, mennyire „erősen”, ám ennek megállapítására bizony nem volna egyszerű! A társasnyelvészek sokszor úgy próbálnak nyelvi változásra következtetni, hogy megvizsgálják, milyen a régebbi és az újabb forma gyakorisági megoszlása az egyes korosztályokban. Amennyiben a régi forma a fiatalok körében jelentősen ritkábbnak bizonyul, mint a többi korosztályéban, az új forma pedig gyakoribbnak, fölvetik annak lehetőségét, hogy a vizsgált csoportban esetleg nyelvi változás van folyamatban. Ezt azonban nem állítják biztosan, mivel az érintett nyelvi változó egyes változatainak ilyen eloszlását másképpen is lehet magyarázni. Ezért addig, amíg a „valóságos időben” végzett vizsgálattal meg nem erősítik a „látszólagos időben” végzett vizsgálatok eredményeit, azt a feltételezést, hogy nyelvi változás van folyamatban, nem tekintik bizonyítottnak. Ennek pedig az a módja, hogy a felmérést 10, 20, 30 év múlva megismétlik; ez esetben az egyes változatokra vonatkozó gyakorisági megoszlások változásából bizonyítani vagy cáfolni lehet a nyelvi változással kapcsolatos feltételezést.

Miközben a társasnyelvészet hatalmas tudományos apparátust, szellemi tőkét és anyagi eszközöket mozgósít a nyelvi változások vizsgálatára, addig – a vizsgált cikkek tanúbizonysága szerint – a nyelvművelők saját megérzéseikre támaszkodva rendkívüli határozottsággal „képesek” megállapítani, hogy a kipécézett jelenség terjed-e vagy esetleg – ritkábban – visszaszorulóban van. Az idézett eset a korrektebbek közé tartozik, hiszen szerzője az „úgy érzem” formulával utal arra, hogy nem kutatási eredményekre támaszkodik, hanem saját megérzésére.

A kevésbé korrektek közül nézzünk meg egy szlovákiai vonatkozású példát, Balázs Gézának a már említett „problémafelvető vázlat”-ából!

17. Teljessé vált a bizonytalanság a helyhatározóragok használatában (különösen a határon túliak esetében). A rendszer bonyolult, nehezen elsajátítható (pl. Nagyszombaton – Nagyszombatban helyett, halmozott hiba: Romaszombaton – Rimaszombatban helyett). (Balázs 2003b, 5.)

Abban kétségtelenül igaza van a szerzőnek, hogy a rendszer bonyolult és ezért szinte minden egyes helységnév helyragozását külön-külön meg kell tanulni, nem tudni azonban, mit kell érteni bizonytalanságon, s mit jelent az, hogy ez a nyelvi bizonytalanság „teljessé vált”. A nem szlovákiai olvasó kedvéért megjegyzem még, hogy a *Romaszombat* forma eléggé

közhasználatú, tréfás elferdítése a *Rimaszombat* helységnévnek, s arra a tényre utal, hogy a városban jelentős arányban él roma lakosság.

Előfordul, hogy a nyelvművelők a pellengérré állított jelenséget egy *átfogóbb tendencia* részeként mutatják be anélkül, hogy véleményüket bármilyen érveléssel vagy empirikus adattal alátámasztanák. Az egyik ilyen tendencia a „nyelvszegényedés” és „egyszerűsödés”, amely az egy nyelvű vagy stabil kétnyelvű közösségekben használt nyelvek esetében tudtommal ismeretlen még a strukturalista szemléletű történeti irodalomban is, nem beszélve a történeti társasnyelvészetről. Az, hogy a nem nyelvcserehelyzetben lévő nyelvek „szegényednének”, mítosz; „egyszerűsödésről a nyelvi rendszer egy-egy részrendszerében lehet ugyan szó (pl. az angol nyelv alaktani rendszere az óangoléhoz képest kétségtelenül egyszerűsödött⁸), az azonban, hogy az egész nyelvi rendszerre nézve is beszélhetnénk egyszerűsödésről, több mint kétséges.

A másik tendencia, melynek megnyilvánulásaként a kipécézett jelenséget kezelik, a „nyelvkeveredés”. A mai kontaktológiai és társasnyelvészeti irodalom kerüli a *nyelvkeveredés* műszót, mivel azt sugallja, hogy a két nyelv együttes használata ötletszerű, önkényes (lásd az 1. szemelvényt). A nyelvi kontaktushatásnak különféle válfajai vannak, s ezek megnevezésére érzelmileg semleges, értékítéllettől mentes műszavak használatosak a szakirodalomban (pl. kölcsönzés, szubsztrátumhatás, interferencia, kódváltás stb.).

Mindkét tendenciára, a „nyelvszegényedés”-re és „egyszerűsödésre”, ill. „nyelvkeverésre” egyaránt utalhat az átfogó „nyelvromlás” „műszó”, amely a nyelvtudományban ma már teljességgel szalonképtelen (lásd még a 23. és a 43. szemelvényhez fűzött kommentárt). Még Bencédy József (2000) is az „átlagos beszélő”-höz köti a nyelvromlás mítoszáét: „Az átlagos beszélő, az átlagos nyelvtudat csak a »hibákat« látja, ezért egykettőre kész az ítélettel: *romlik a nyelv*. Ezzel kettős hibát követ el: egyrészt nem tesz különbséget a nyelv állománya (a *langue*) és ennek mozgósítása, használata (a *parole*) közt, másrészt a hibáztatást eltúlozza, általánosítja. Ezzel szemben az a meggyőződés, hogy a nyelv a maga sokoldalú változásában előre mozog, mert gondolkodásunk – mellyel szorosán, elválaszthatatlanul összefügg – szakadatlanul fejlődik, s nem tudna újabb meg újabb területeken előretörni, ha nem lenné meg a gondolatok kifejezéséhez szükséges nyelvi eszközöket.”

⁸ Ennek nyelvművelői megítélésére lásd a 60. szemelvényt!

18. Visszaszorulóban a zöld terület. – Ugyanígy tűnnek el a nyelvi színek (kifejezések, stílusok, műfajok, sikeres kommunikációs technikák) is. (Balázs 2003c.)

Nyelvész körökben eléggé egyöntetű az a nézet, hogy a magyar nyelvben – akárcsak a többi nyelvben, a kihalókat nem számítva – a nyereséglista jóval bővebb, mint a veszteséglista. Ezzel a véleménnyel még az *Édes Anyanyelvünk* hasábjain is találkozhatni. Bencédy József állapítja meg egy másik írásában (2003b) a következőket: „Nyelvünk eleven, életerős, hadd mondjam: kreatív e mai száguldó világban. Gondoljunk csak a nagyszámú új magyar szóra (*billentyűzet, kijelző, egér, mikrosebészet, holdkomp*), melyek révén elértük, hogy nincs olyan (akár újabb) tudomány, amelyről magyarul, magyar szavakkal ne tudnánk szólni.” Bencédy írásának ez a része üdítő színfolt a nyelvünk áldatlan állapota miatti nyelvművelői sirámok tengerében.

Az, hogy egész műfajok, stílusok, kommunikációs technikák tűnnének el a nyelvünkől, ahogy Balázs Géza állítja, meglehetősen merész megállapítás. Nem lehetetlen persze, hogy egy nyelvben egy-egy műfaj, stílus, kommunikációs technika fölöslegessé, túlhaladottá váljon (pl. a rendszerváltás után a kommunista pártzsargon). Kérdés azonban, milyen kutatásokon vagy legalább megfigyeléseken, következtetéseken alapul ez az állítás. Mindenesetre a zöld területek csökkenésének analógiája azt mutatja, hogy Balázs Géza – szemben Bencédy Józseffel – a mai magyar nyelvet leépülőben lévőnek látja és láttatja.

A nyelvszegényedés és a (negatív értelemben vett) egyszerűsödés (együttesen „kopás”) mítosza meglehetősen népszerűnek látszik a vizsgált sajtótermékekben, még az egykori magyar miniszterelnöktől, Orbán Viktortól is van rá példánk (Orbán 2000). Most azonban közhelyszerű megfogalmazása miatt nem ezt idézzük, hanem egy plasztikusabb, egyedibb metaforát mutatunk be, szintén a népszerű nyelvművelő, Balázs Géza tollából:

19. Mindent elönt a szemét. Egyszerűsödik, durvul, rongyolódik a nyelvhasználat. (Balázs 2003c.)

A „rongyolódás” metaforája ebben a szemelvényben „csak” a nyelvhasználatra vonatkozik, nem a nyelvre, de hát a kettő nem választható el egymástól, ezenkívül pedig a nyelvhasználat „egyszerűsödése” is bizonytalan – s alighanem bizonyíthatatlan és cáfolhatatlan – feltételezés. Más szerzőtől a *nyelvszegényedés* „műszó” használatára is van példa a vizsgált

anyagban (Büky 2000). Balázs Gézának ez a megfogalmazása egyébként példa az ún. asszociatív megbélyegzésre, amelyről később lesz szó (lásd az 50–53. szemelvényeket).

Az idézett szemelvény a nyelv művelők „látteleinek” egy további sajátosságára is rávilágít: arra, hogy megállapításaik sokszor elnagyoltak, megfoghatatlanul általánosak és teljes mértékben dekontextualizáltak, emiatt pedig igazságértékük megállapíthatatlan. Mert készséggel elismerem, hogy a mindennapi beszélt nyelv bizonyos tartományaiban, bizonyos helyzetekben elvben éppenséggel érvényesülhet valamiféle egyszerűsödési tendencia; ám kétlem, hogy például a jogi vagy mikrobiológiai szövegek nyelvhasználata egyszerűsödne, durvulna vagy „rongyolódna”. Pedig „a” nyelvhasználatba ezeknek a regisztereknek a használata is beletartozik.

Figyelemre méltó még a fenti idézetben az „egyszerűsödésinek negatív kontextusban való használata, hiszen más esetekben a nyelv művelők épp az egyszerűség nemes eszményének jegyében bírálják bizonyos regisztereket (elsősorban a hivatali és jogi szaknyelvet) és nyelvi jelenségeket. Ezt látjuk a következő szemelvényben.

20. A magyar nyelv egyik legfőbb jellegzetessége a tömörség. [...] A magyar nyelv egyik legfőbb értékét rontja a terjengősség divatja; ahol elég volna rag, névutót használnak: -nak/-nek helyett részére, számára, ahol elég volna a névutó, oda ragos, igeneves szószerkezetet tesznek. Előtt helyett megelőzően, után helyett követően. Nem lehet felütni az újságot, bekapcsolni a rádiót úgy, hogy ne ütközne az ember legalább két „követő”-be. „A kispalota politikus ezt követően részletesen ismertette...” Mindjárt a következő hasábjában: „...merényletet követtek el ellene, és ezt követően a »családi tanács« úgy döntött...” „A budapesti ünnepséget követően...” Miért nem jó az, hogy „a budapesti ünnepség után”? (Buvári 2001.)

A nyelv művelők szemmel láthatólag épp azt kifogásolják az egyes regisztertípusokban, ami eredendően jellemző rájuk: a mindennapi beszélt nyelvvel azért van bajuk, mert „egyszerűsödik”, a formálisabb regiszterekkel pedig azért, mert túlságosan bonyolultak. Buvári Márta a jelek szerint nem vette észre, hogy az általa kárhóztatott formák a legtöbb esetben nem az élőbeszédben fordulnak elő, hanem a formális stílusban: nem véletlen, hogy ő is az újságra és a rádióra hivatkozik. A formális stílus a világ minden nyelvében a hosszabb formákat kedveli. (Egészen feltűnő ez a távol-keleti nyelvekben, ahol nagyon erőteljes az udvariassági

stílusrétegződés.) Ilyen alapon az azonban vagy a meglehetősen is fölöslegesen körülményeskedő, hiszen mondhatjuk úgy is, hogy *de/ám*, ill. *eléggé*, pedig tudtommal sem az egyik, sem a másik nem számít még a legortodoxabb nyelvművelők szemében sem helytelennek.

Egyébként ha az ilyesfajta terjengősség „divat”, akkor a *divat* szót is át kell értelmezni, ez ugyanis az értelmező kéziszótár második, átdolgozott kiadása szerint '[...] koronként változó szokások összessége', ill. 'felkapott szokás, gyakorlat' (ÉKsz.² 2003, 226). Márpedig a formális stílusnak ez a jellegzetessége korántsem változik koronként, és nem valami „felkapott” szokás, hanem évezredek óta tartós gyakorlat a világnak alighanem minden nyelvében. Egy példa erre, igaz, nem a távoli múltból, csak a 19. század közepéről:

21. Türelmesnek kell lennünk, mert bizony nem könnyű elszakadni a hivatali nyelvnek sok-sok régi megrögzöttségétől. Egy igazán beszédes biznyságot említhetünk erre. Petőfi – tudjuk – mily forradalmian új volt a maga egyszerűségével, természetességével, költeményeiben, prózájában egyaránt. Mégis mit tapasztalunk, mikor a költő, nem a kezdő, hanem a kifejelett íróművész Petőfi azért vesz kezébe tollat, hogy hivatalos iratot fogalmazzon? Íme, így szól a nagy költőnek 1849. május 28-án kelt beadványa, melyben lemond örnagyi rangjáról: »Alólírott a katonai pályáról a polgári életbe lép át, s örnagyi rangját ezennel a t.c. [teljes című] hadügyminisztérium kezeibe teszi le, mely lemondás elfogadásáról oklevelet kiadatni kéri.« – Még egy Petőfi sem tudta magát függetleníteni korának -rólí meg kiadatni kéri-féle kifejezésekkel csikorgó hivatalos írásmódjától, hogyha egy minisztériumhoz fordult. (Ferenczy 1980, 161.)

A vendégszemelvényben található idézet épp Petőfi kitűnő stílusérzékét mutatja, mert kiderül belőle, hogy költőnk nemcsak verset tudott írni, hanem hivatalos beadványt is – mindegyiket a maga szokásos és elvárt stílusában. Ezt nem vette észre Ferenczy Géza, „legnagyobb tudású, legfáradhatatlanabb nyelvművelőink egyike” (Elekfi 1980, 5).

Az *Édes Anyanyelvünk* vizsgált számaiból nem hiányzik a „nyelvromlás” rémképének nyílt megidézése sem. Nézzünk meg egy példát, amelyben Brauch Magda ezt a rémet történeti folyamatba ágyazza!

22. A kifejezésben hanyagság, pontatlanság, igénytelenség nem új keletű, minden időben bírálat tárgya volt (különös tekintettel a 30-as évek nyelvművelő mozgalmára), de – ami a legszomorúbb – a hibák túlnyomó többsége nemcsak megmaradt az élő nyelvhasználatban, hanem,

különösen az utóbbi néhány évben, érezhetően meggyorsult a nyelvromlás, és újabban már teret nyer az írott sajtóban, a hangos hírközlésben is. (Brauch 1999.)

Tudjuk, hogy főleg azért maradtak meg a „kifejezésben hanyagság”-ok, „pontatlanságok, s él és virul továbbra is az „igénytelenség”, mert valójában az élő nyelvhasználat természetes jellemzőiről van szó. Ez a szerző példáiból is kiderül: a „romlás virágai” közt vannak a *-tól, -től* ragos hasonlítás szerkezetek (nagyobb *tőlem*), a *-t* végű igék felszólító és kijelentő módú alakjainak egybeesése, az ún. *suksük* (megír hassuk ’megírhatjuk’), a *telefon kap* kifejezés, valamint számos erdélyi magyar kölcsön-szó és (véltetően) interferenciajelenség. Ezekben természetesen semmi kivetnivaló nincs, különösen az általánosításnak azon a szintjén, amelyen a szerző mozog.⁹

A nyelvművelő „műszókincs” is mozgásban van. Erre utal, hogy a vizsgált anyagban a megszokott „romlás” mellett a „roncsolódás” változattal is találkozhatni, amely a „romlás”-nak egy hatásosabb, erőteljesebb szinonimája. Talán nem véletlen, hogy egy neves írónak, Szakonyi Károlynak az ünnepi köszöntőjéből származik.

23. Ha a magyarnak, mint Hubay Miklós legújabb, tragikus hangvételelű, Elnémulás című drámájában az észak-olasz vidék egyik nyelvének, a friulinak a kihalásától nem is kell félni, mert remélem, ez a veszély nem áll fönn, de a roncsolódásától igen. (Szakonyi 2003.)

⁹ A hasonlító határozók *-tól/-től* vonzatának megítélése nem egységesen elutasító a nyelvművelő célzatú irodalomban. Rácz Endre (1987, 3) például kifejezetten üdvözli köznyelvi válását, egyrészt a *-nál/-nél* nagyfokú funkcionális terheltsége miatt, másrészt pedig azért, mert a két, egyébként némileg eltérő szemléletet tükröző rag váltakozó használata stílusélnékitésre is felhasználható. Jakab István (1983, 227–228) is meglehetősen elnéző a *nagyobb tőlem*-féle szerkezetekkel szemben. Ami a *suksük*nek bélyegzett jelenséget illeti, ez korántsem kifejezésben hanyagság, s nem is pontatlanság. Számos nyelvjárásunkban ez a helyes forma, a standard nyelvváltozatban való megjelenése pedig szokványos interferenciajelenség. A *telefon kap* szerkezetéről nem tudni, miért helyteleníti a szerző: sem a *Nyelvművelő kézikönyvben*, sem a *Nyelvművelő kézisótárban* nem találunk a telefon szócikkében erre vonatkozó megállapítást (NyKk. 1985, 995–996; NymKsz. 1996, 565–566). Az értelmező kézisótár viszont számon tartja a *telefon* szó 3. jelentéseként, *biz* stílusminősítéssel a ’telefonhívás’-t, ’telefonbeszélgetés’-t, s példaként a következőt hozza: *telefon várok* (ÉKSz.² 2003, 1322). A jelentés a szótár első kiadásában nincs megcsillagozva (a másodikban már nincs csillag), vagyis a szótárkészítők nem helytelenítik. Ha várni lehet telefont, kapni ugyan miért ne lehetne?

Az értelmező kéziszótár második, átdolgozott kiadása szerint a *roncsolódik* ige jelentése '(egyre inkább) darabokra töredezik, szakadozik' (ÉKsz.² 2003, 1154). Ebből következően a „roncsolódás” „műszó” nem egyszerűen helyettesíti a sok használat során kissé megkopott „romlás” szót, hanem a romlásnak egy nagyobb, mélyrehatóbb, tragikusabb mértékét jelenti.

A kétnyelvűségi, kontaktológiai, történeti nyelvészeti szakirodalom – amint említettem – a *romlás* „terminust” nem használja; maga a fogalom – valóságos és jól körülhatárolható tartalommal – a nyelvcserehelyzetekben zajló nyelvi folyamatok leírásában kap szerepet, s a *nyelvléépülés* (nyelvi attríció) műszó utal rá. Ugyanez a terminus használatos a nyelvcserefolyamat végső stádiumának leírására is. Mindennek azonban semmi köze a magyar nyelv magyarországi változataihoz. (Nyelvünk kisebbségi változataihoz, azok egyes szegmenseihez, igen, de a szerző nem ezekre gondolt.)

Amint a 17. szemelvényhez fűzött kommentárból kiderült, a vizsgált nyelveművelő írásokban sem kivétel nélküli az a vélekedés, hogy a magyar nyelv – vagy akár a „nyelvhasználat” – romlik. Idézzünk még egy megállapítást Bencédy József cikkéből!

24. [A] nyelv állományi része (szókincse és nyelvtani szerkezet) nem romlik, hanem fejlődik. Más a helyzet a sok és sokféle nyelvi eszköz egyéni használatával; itt valóban sok a gond és a javítanivaló. Csakhogy: valóban romlásról kell beszélnünk? – Sok a gondunk, ezt el kell ismernünk, de romlásról szólni szerintem itt is elhamarkodott dolog. A bizonyítás sokoldalú megfontolást igényel. (Bencédy 2000.)

Bencédy József nemcsak azt állítja, hogy nyelvünk nem romlik, hanem egyenesen azt, hogy fejlődik. Ezen nyilván azt kell érteni, hogy gyarapszik szókincse, differenciálódik regiszterkészlete, esetleg finomulnak a kifejezési eszközei, vagyis folyamatosan alkalmazkodik az egyre bonyolultabbá váló nyelven kívüli valóságához. Körülbelül ezt nevezték a prágai iskola nyelvészei az irodalmi nyelv intellektualizálódásának.

Ugyanakkor nem fogadható el Bencédynek az a véleménye, hogy a nyelvhasználat „sok a gond és a javítanivaló”. A helyzet valójában a következő. Minden ember egy mindennapi beszélt nyelvet sajátít el anyanyelvként. Ez áll hozzá legközelebb, ezt beszéli a legspontánabb, legtermészetesebb módon; nagyon sok ember számára későbbi élete során is ez marad az elsődleges nyelvváltozat (vagy ahogy a társasnyelvészetben nevezik, vernakuláris). Az egyéb dialektusokat és regisztereket később

„veszi birtokába”: egy részüket a mindennapi beszélt nyelvhez hasonlóan spontán módon sajátítja el, másik részüket intézményi keretek közt tanulja meg, mindenekelőtt az iskolában. A később elsajátított nyelvváltozatok közt vannak olyanok is, amelyeket ritkábban használ, azaz kevesebbet „gyakorol”, s ezért nem ismeri annyira, mint a vernakulárist.¹⁰ Előfordul tehát, hogy az adott nyelvváltozat szabályait megszegi, azaz ilyen értelemben „hibázik”. Ez általában nem okoz gondot, mert az egyes nyelvváltozatok határai lazák, elég nagy köztük az átjárhatóság, vagy ahogy szakszerűbben mondjuk: a nyelvváltozatok közvelegesek.¹¹ Éppen ezért tényleges hibáról leginkább az adott nyelvváltozat elsajátításának folyamatában beszélhetünk. Ezenkívül pedig hibának tekinthetjük az ún. megkövesedett köztesben található egyedi nyelvi megoldásokat.¹² Ha Bencédy József erre gondolt, akkor persze egyet is érthetünk vele.

Itt jegyzem meg, hogy néhány túlbuzgó társasnyelvész számára az ellenkező a probléma: úgy vélik, az anyanyelvi beszélő egyáltalán nem követhet el hibát, legfőljebb nyelvbtlásként. Ezt a furcsa vélekedést¹³ az egynormájú nyelvszemlélet lappangó továbbéléseként lehet csak minősíteni (lásd Lanstyák 2002b, 207–209). Hiszen ha elismerjük, hogy a természetes emberi nyelvek rendszerint nagyon sok változatban élnek – márpedig elismerjük –, akkor azt is el kell ismernünk, hogy a beszélő nemcsak az elsődleges nyelvváltozat gyermekkori elsajátítása folyamán követhet el hibákat (a felnőttnyelvi normához viszonyítva), hanem a többi nyelvváltozat „birtokbavétele” folyamán is (azon beszélők normájához viszonyítva, akik már az adott nyelvváltozatnak kompetens beszélői). Egy folyamatot természetesen csakis az „eszményi” végeredmény fényében lehet értelmezni, a tanuló hibáit is csak így lehet javítani.

¹⁰ Ezért van az, hogy a vernakuláris a variációelmélet megállapítása szerint a legrendszereszerűbb dialektus.

¹¹ Ezért tűnnek a vernakulárishoz képest kevésbé rendszeresűnek.

¹² Megkövesedett köztes – vagy más szóval rekedek – akkor jön létre, amikor az adott nyelvváltozat elsajátításának, NI. tanulásának folyamata elakad, még mielőtt a beszélő teljes mértékben birtokolná az adott dialektust vagy regisztert. (Vö. Lanstyák 2002a, 92.)

¹³ Különösen a (felső)oktatásban is dolgozó szakemberektől furcsa ilyen véleményt hallani, hiszen ezek nap mint nap szembesülnek azzal, hogy diákjaik (hallgatóik) *folyamatosan* sajátítják el például az általuk oktatott szaknak a szaknyelvét, folyamatosan válnak képessé arra, hogy az értekező próza szokásos stílusában írjanak szemináriumi dolgozatot, tudományos diákköri dolgozatot, szakdolgozatot.

Nos, a nyelv művelő legnemesebb feladata az volna, hogy nyelvhasználati tanácsaival a beszélők számára megkönnyítse a különféle nyelvváltozatok elsajátítását és korrekt használatát, s mindezt nyelvi ismeretterjesztő tevékenységgel is segítse.

A JELENSÉGEK MEGÍTÉLÉSE

A nyelv művelés közismert jellemzője, hogy a nyelvi jelenségeket *értékeli* (többnyire negatívan), valójában ezt tekinti egyik fő feladatának. Amint a csacskaságoknak ebből a válogatásából is látszik, erre – legalábbis az idézetek szerzői – nem alkalmasak. Szemben a nyelv művelőkkel, a társasnyelvészek kínosan tartózkodnak az értékítélettől. (Ezt a tartózkodást még túlzásba is viszik, de ez más lapra tartozik.)¹⁴ Az értékelés – különösen az elmarasztaló – ritkán tárgyilagossá; gyakran kísérik az értékelés hitelét rontó érzelmek, indulatok. Az eredmény szándékos vagy szándéktalan, nyílt vagy rejtett megbélyegzés. További probléma, hogy az értékelés összekeveredik a leírással, a látszólag leíró jellegű megállapítások sajátos szóhasználatukkal – amint több esetben is láttuk – rejtett értékítéletet hordoznak.

A vizsgált cikkekben olvasható konkrét nyelvhelyességi ítéletek a nyelv *strukturalista szemléletéről* árulkodnak. A cél nem az, hogy a beszélő minél jobban boldoguljon a nyelvével, hanem az, hogy az általa beszélt nyelv minél jobban megfeleljen az elvont nyelvi eszménynek. S bár újabban a nyelvőrök azt hangoztatják, hogy „a magyar nyelv műveléstől régóta nem idegen a nyelvi változás, a sokféle nyelv változat elismerése” (Balázs 2003a, 339), ez csak írott malaszt. A nyelvhelyességi ítéletek mögött nem nehéz fölfedezni a szilárd (készen kapott s változatlan, „romlatlan” formában tovább adandó) és homogén nyelv tovább élő eszményét. A beszélőnek az a dolga, hogy a tőle függetlenül létező nyelv szabályaihoz

¹⁴ A *nyelvi jelenségek* értékelésére ritkán van szükség: nevezetes kivétel a nyelvtervezés, melynek célja a nyelvi változásokba való beavatkozás, ez pedig elképzelhetetlen a rendelkezésre álló alternatívák értékelése nélkül. Ezenkívül természetesen sokszor szükség van a *beszéd- és írásművek* értékelésére is, például az iskolai oktatásban, a fordítások minőségének ellenőrzésében, és más területeken is, ahol fontos tudni, hogy a nyelvi produktumok mennyire felelnek meg a velük szemben támasztott követelményeknek (pl. egy tankönyv nyelvi szempontból mennyire érthető az adott korosztály számára, egy politikus beszédmódja mennyire megnyerő a potenciális választók számára stb.).

alkalmazkodjon – ezek pedig szinte mindig a standard nyelvváltozat szabályai. A szabályok pedig a nyelv művelők és a hagyományos leíró nyelvészek által állapíttatnak meg, az általánosításnak azon a szintjén, ahol eltűnik a társadalmi makro- és mikrokörnyezet, a konkrét beszédhelyzet tényezőinek sokasága, és persze maga a beszélő is.

Valóban „emberközpontú”, azaz antropológiai beállítottságú, a beszélő ember szükségleteiből kiinduló, a nyelvi produktumot a közlésaktus céljához mérő megközelítés, a kommunikatív stratégiákban való gondolkodás a „létező nyelv műveléstől” teljesen idegen. A nyelvőrök – ahogy maguk is mondják – „a nyelv ügyét” kívánják „előre vinni”, nem a nyelvet beszélő ember életét akarják könnyebbé tenni. Szemük előtt célként a nyelv „egészséges fejlődésének biztosítása, nem a beszélő ember lelki épsége és sokrétű kommunikatív szükségletei lebegnek. Az *Édes Anyanyelvünk* megvizsgált számaiban számtalan „kiszólás” árulkodik erről a szemléletmódról. Nézzünk meg ezek közül néhányat!

25. Nézzünk magunkba, nem mondunk-e minduntalan ilyeneket: nem igazán, per pillanat, nem tettünk konkrét lépéseket, nem rendelkezem elég ismerettel? (Bencédy 2003b.)

Bencédy Józsefben láthatóan föl sem merül az a lehetőség, hogy egyáltalán létezhetne olyan élethelyzet, amelyben e kifejezések valamelyikének használata helyénvaló, célszerű volna, hogy létezhet olyan beszédhelyzet, amelyben informálisánál vagy éppen formalitásánál fogva pontosan az adott forma használata látszik célravezetőnek, vagy a beszélő a tollhegyre tűzött szavakat, kifejezéseket stb. esetleg épp nem megfelelő kontextusban, jelölt stíluselemként szeretné sajátos céljainak elérésére használni.

Hogy világosabb legyen, mire gondolok, elmondom egyik személyes élményemet. Néhány évvel ezelőtt az egyik órám után a Comenius Egyetem bölcsészkarának magyar tanszékén az egyik hallgató négy szemközt beszámolt nekem arról, hogy az utóbbi időben depresszió gyöttri, s ez a tanulmányi eredményeire is kihat. Ahogy megpróbáltam ezt a szelíd, jóra való fiút biztatni, azon kaptam magam, hogy egyetlen mondaton belül három erős csallóközi nyelvjárási jelenséget használtam. Nyelv művelő szemmel nézve nyilván megbocsáthatatlan vétket követtem el, hiszen egy magyar nyelvészeti tantárgyat oktató egyetemi docenstől elvárható, hogy a magyar szakos hallgatóival való kommunikációjában a standard magyar nyelvet használja. Jómagam utólag arra a következtetésre jutottam, hogy a nyelvjárási beszédmódra

való átváltással azt szerettem volna finoman kifejezni, hogy a hallgatóhoz, akivel beszélgetek, most nem tanárként szólok, hanem magánemberként, azaz a státusbeli különbségeket szerettem volna a nyelvjárási beszéddel háttérbe szorítani, a szolidaritás szempontját pedig előtérbe helyezni.

Egy-egy nyelvi megnyilvánulás helyénvalóságának megítéléséhez egy sor olyan tényezőt kell ismerni, amelyek esetleg kívülről nem is láthatóak, s ezért meg sem ítéltethők (egy-egy „hibás” forma használata lehet például – sok-sok más lehetőség közt – allúzió is, egy régebbi közös élményre, eseményre való finom visszautalás). Ebből következően az ilyen ítéletés normális körülmények közt értelmetlen, szükségtelen és szinte biztosan kudarcra ítélt tevékenység. Kivételt elsősorban az az eset képez, amikor a beszélő az illető nyelvváltozat elsajátításának a folyamatában van; ilyenkor természetesen az elhangzó vagy leírt hibák javítása a pedagógus, a szülő stb. részéről teljességgel indokolt, és semmi köze a megbélyegzéshez. Ennek hangsúlyozásával a társasnyelvészek adósok.

Van olyan vélemény, mely szerint a nagyobb nyilvánosságnak szánt beszéd is bírálható, sőt bírálendő. Természetesen a *beszéd-* vagy *írásmű*, komplex módon, mint nyelvi produktum megítélhető, ha kell, bírálható is, de ilyenkor nem az érintett nyelvi megnyilvánulásban előforduló különféle nyelvi jelenségek kiemeléséről, az előfordulás kontextusától való elszigetelésükről és pellengérré állításukról van szó, hanem az egész beszéd- vagy írásműnek szerves egészként való elemzéséről, az adott beszéd- vagy írásmű céljához igazított értékelési szempontok alkalmazásával. Magától értődő (ez is jó, hiszen ért + ődik visszaható képző, az ÉKsz.² is tartalmazza), hogy az értékelésnek vagy akár bírálatnak tárgyilagosságnak kell lennie, azaz a nyelvtudományban használatos terminológiát kell alkalmaznia, a sajátos nyelvművelő „szakszavak” mellőzésével.

A következő idézet azért figyelemre méltó, mert szerzője, Szakonyi Károly író a nyelvművelő szemléletet tudatosan próbálja beleoltani a jobb sorsra érdemes anyanyelvi mozgalom tagjaiba. S ezzel együtt a nyelvművelésre jellemző érzelmi viszonyulást is.

26. Akik részt vesznek a Kazinczy-versenyeken, azok soha nem állnak be a pongyolán beszélők sorába. Nem mondják azt a televíziós műsorvezetővel reggelente, hogy legyen egy jó napjuk! Nem mondják a másnapi iskolai kirándulásra, hogy időjárásfüggő, nem mondják a mozijegyre, hogy tikkett, és haragszanak a sokféle center-re, plázá-ra, nem shoppingolnak, és így tovább. (Szakonyi 2003.)

A nyelvművelő, sőt az anyanyelvét szerető ember – ezek szerint – akkor jár el helyesen, ha haragszik. Legalábbis a sokféle *center*-re és *plázá*-ra, de alighanem a *suksük*-re és a *nákozás*-ra is. A most következő idézetben Fodor István nyelvész és nyelvművelő néhány strukturalista és purista alapon elutasított nyelvi jelenséget említ.

27. A témák között megtaláljuk az ismert nyelvi hibákat, stílustalanságokat, a verbális vagy viselkedésbeli udvariasságokat. Hiányolok azonban néhány helytelen, magyartalan lexikális, szintaktikai jelenséget: az egy határozatlan névelőnek az elburjánzását állítmányi és más mondatokban [sic!] (Ez egy igazi csoda), a két számnévi alaknak a mellőzését kettő helyett [sic!] (majd kettőezerhatban), a fókuszál igealak elterjedését a szabályosabb, magyárosabb fókuszol helyett stb. (Fodor 2003b.)

A *fókuszál* igealakkal Nádasy Ádám nyelvész is foglalkozik egyik nyelvi ismeretterjesztő cikkében (1999, 264): „Az *-ál* képző termékeny, ma is gyakran járul latin – vagy ilyennek vélt – tövekhez, mint pl. *szponzorál*, *debütál*, *zsirál* vagy *fókuszál*. Ezek lateiner szívemnek nem mind tetszenek (főleg a *fókuszál* – Jupiterre kérdezem, hogy lehet a nominativus singularishoz igeképzőt ragasztani?!); de hát a nyelv nem hagyja zavartatni magát a mi iskolai emlékeinktől.” A kétféle megközelítésmód összehasonlítása igencsak tanulságos.

Nézzünk meg részletesebben egy példát egy nagyhatású nyelvi jelenség – az ún. „terpeszkedő” vagy „terjengős” kifejezések – sommás elutasítására, a használat körülményeire, regiszterben kötöttségére, adekvátságára (funkcionalitására) való tekintet nélkül! A „terpeszkedő”-nek bélyegzett kifejezések lényege, hogy egy igei jelentést egy névszó és egy többé-kevésbé kiüresedett jelentésű ige kapcsolatával fejeznek ki; ilyen pl. a *javaslatot tesz* a *javasol* szinonimájaként. Az ilyen kifejezések stílusértéke formálisabb egyszerű szinonimájukénál, s ezért sokuk használata a formálisabb regiszterekre jellemző. Továbbá szükség van rájuk olyankor is, amikor az igejelentést specifikálni kell, pl. az *áthidaló javaslatot tesz* helyet nem mondhatjuk azt, hogy **áthidalót javasol*. A „terpeszkedő”-nek bélyegzett névszó + ige kapcsolatok további csoportja a személytelenség kifejezésére jött létre, az ide tartozó kifejezések mintegy a nyelvünkől kiveszett szenvedő igemódot pótolják részlegesen, formális kontextusban, pl. *megrendezésre kerül* ’megrendeztetik’. Természetesen ezzel a kifejezési eszközzel is – mint bármelyik mással – vissza lehet élni; pl. túl gyakori használata a szöveget modorossá teheti (ami persze már stíluskérdés), de hát ez sok más, a nyelvművelők által sosem hibáztatott nyelvi eszközre is igaz.

Nézzük meg először, hogyan ítéli meg a „terpeszkedő kifejezések”-et az akadémiai nyelvművelés, utána pedig ismerkedjünk meg egy nyelvész véleményével!

28. A terjengős kifejezések többnyire szükségtelenül hivataloskodnak; a tudományos és szakmai zsargon eszközeiként pedig köntörfalaznak, fontoskodnak. Gyakori használatuk gondolati önállótlanúságra, sablonosságra, olykor a személyes felelősségvállalás kerülésére vall. A terjengős kifejezések, mivel általában pontatlanok, őszintétlenek, rombolják a bizalmat a nyelvi érintkezésben is. Egy részük ráadásul idegenszerűség (általában germanizmus, ritkábban latinizmus). (NymKsz. 1996, 571.)

Hogyan ítéli meg ugyanezt a jelenséget a nyelvész? Aki jelen esetben nem más, mint ünnepeztünk, Zeman László. Zeman a nyelvművelők által megbélyegzett ún. terpeszkedő kifejezések használatát a szaknyelvekre jellemző nominalizálás egyik jellemző eseteként kezeli. „A nominalizálás mint nyelvtani fogalom szűkebb értelemben az igei állítmány vagy ilyen állítmányú mellékmondat átalakítását, beépülését jelenti a mondat szerkezetébe oly formán, hogy az igei tag névszói mondatrészévé válik” (Zeman 1988, 1042). A szerző a tárgyalt szókapcsolatokat olyan „igei-névszói kifejezésekékként jellemzi, „amelyekben a névszói-főnévi összetevő elvont igei jelentést képvisel, s a szerkezet modellszerű alaptípusában jelentése, legalábbis hozzávetőlegesen, megfeleltethető az adott igével”. Zeman ezt a következő példákon szemlélteti: *hatást fejt ki, hatást gyakorol* < *hat*; *vizsgálatot végez* < *vizsgál*; *kifejezésre jut* < *kifejez* (az eddig felsoroltak az ún. általános tudományos szókinccs elemei); *reakcióba lép* < *reagál* (Vegyül valamivel!), *oldatba megy* < *oldódik* (ez utóbbiak a kémia speciális szókinccsének tartozékai) (Zeman 1988, 1045).

A tárgyalt analitikus igei-névszói szerkezeteket Zeman is (i. h.) a pusztán igei formák jelentéstani variánsának tekinti, akárcsak a nyelvművelők, ám ebből korántsem azt a következtetést vonja le, amit amazok, hogy ti. fölösleges terjengősségről volna szó. A szerkezet szakszerű funkcionális jellemzése rávilágít arra, miért is van rá a szaknyelvekben szükség: „A nominális változat funkcionális többletjelentése egyrészt a főnévi tag terminus voltából (sajátrezgést végez), másrészt az igei összetevő által a szabatos szaknyelvi jelölés és mondat szerkesztés megkövetelte »Aktionsart«-nak (rezgésbe hoz, kifejezésre juttat), diatézisnek (hőbontást szenved, kifejezést nyer) és igei aspektusnak (»miután elvégeztük a titrálást«) a kifejezéséből származik. De e szerkesztésmód a

kettétagolt forma szórendi mozgékonyasága révén részt vesz a mondat aktuális tagolásának célszerű alakításában, s szövegi szinten biztosítja a szerkesztés egyöntetűségét (kohéziós tényező), eközben az egységes igealakokkal szemben tagolt, tehát »gerjesztett«kifejezés összetettség-ellenléte ellenére a mondat szerkesztés átfogóbb szempontjából épp a tömör szövegeztetést szolgálja” (Zeman i. h.).

Azt, hogy a tárgyalt szerkezet bizonyos regiszterekhez kötődik, a nyelv művelők is észrevették: a *Nyelvművelő kézikönyv* még differenciáltan ítélte meg egyes típusait (lásd NyKk. 1985, 1007–1015), a kéziszótárba már ez az árnyaltabb megközelítés „nem fért bele”. A nyelv művelő kézikönyv többek között azt is megállapítja, hogy az érintett alakulatok nagy része „voltaképpen körülírt szenvedő alak, általános alanyú, személytelen szerkezet”, s ezzel magyarázza, hogy ez a forma „az elvont, személytelen szerkesztésmódot kedvelő hivatalos nyelvben, a sajtóban, az értekező prózában, az előadói stílusban [...] és a szaknyelvben” gyakori (i. m. 1007). Ezek után azonban „nyelvünk szellemé”-ről úgy beszél, mint ami felülírhatja a szaknyelvi közlés sajátos követelményeit és szokásrendszereit, s azt sem veszi észre, hogy a szerkezet látszólagos terjedőssége ellenére a tömörítés eszközeként is használatos a szaknyelvekben:

29. Nyelvünk szellemé és a közlés szabatosasága inkább a konkrét vonatkozású, személyre utaló, ragozott igealakok használatát kívánja meg, mintsem az elvont vagy személytelen szenvedő alakokét. De ezt tanácsolja a nyelvi gazdaságosság, a tömörség igénye is. A megfelelő egyszerű ige mindenképpen természetesebb, mint a többnyire mesterkéltné, ködös körülírás, és gyakran magyarosabb is. A folytonosan ismétlődő jellegtelenné, tartalmatlan „segédigék” szürkítik nyelvünket, a megfelelő egyszerű ige ellenben változatosabbá és léletszerűbbé tesz. (NyKk. 1985, 1007.)

Az ilyen „gleichschaltoló” megközelítéssel szemben érdemes megemlíteni, hogy a *Nyelvművelő kézikönyv* megjelenése előtt több évtizeddel végeztek már olyan statisztikai számításokat, amelyekből kiderült: bizonyos mutatók tekintetében nagyobb különbségek vannak ugyanazon nyelv eltérő regiszterei között, mint egyes önálló nyelvek között, ezeket egészsként véve, tekintet nélkül regiszterben tagolódásukra (Sgall [szerk.] 1964, 18).

S mit állapít meg a „terpeszkedő kifejezésekről a fiatalabb nyelv művelői nemzedék legnépszerűbb képviselője, Balázs Géza?

30. Régi vesszőparipa a terpeszkedő kifejezések használata, pedig egészen egyszerű tudatosítással lehetne javítani ezen a stíluson (Karcag magasságában¹⁵, festményt csinál, megrendezésre kerül, intézkedést foganatosít). (Balázs 2003b, 4.)

Két évtizeddel a *Nyelvművelő kézikönyv* megjelenése után az akadémiai nyelvművelés eljut odáig, hogy egyik emblematikus képviselője a „terpeszkedő kifejezések” használatát „vesszőparipádnak titulálja,¹⁶ egy kalap alá veszi a *festményt csinál*-féle beszélt nyelvi lazaságot a személytelen fogalmazás eszközeként szolgáló *megrendezésre kerül*-lel és a hivatali nyelvi *intézkedést foganatosít*-tal, az egész „problémát” pedig „egyszerű tudatosítással” véli orvosolhatónak a „nyelvstratégiai teendőket” áttekintő, az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága számára kidolgozott „problémafelvető vázlat”-ában. Ez a vázlat valóban sok problémát fölvet.

A strukturalista szemlélet egyik legjellemzőbb megnyilvánulása a kárhóztatott nyelvi jelenségek „fölsleges”-nek vagy „szükségtelen”-nek minősítése. Amint említettük (lásd a 6. szemelvényt), az, hogy egy alkalmilag vagy rendszeresen használt nyelvi forma az adott diskurzusban vagy magában a nyelvi rendszerben „fölsleges” volna, nem más, mint nyelvi mítosz. Egy nyelvi jelenségről kijelenteni, hogy „fölsleges”, legyen az bár teljesen alkalmi, semmivel sem értelmesebb vagy tudományosabb eljárás, mint a szomszédasszonyról megállapítani: „fölsleges lilára festenie lábujjai körmét”.

A fölslegesség mítoszára számos példa található szerény adatbázisomban. Nézzünk meg egyet!

31. Ám ez a nyelvhasználat legyen tiszta, helyes, szabatos, igényes és fölsleges idegen hatásoktól mentes. (Brauch 1999.)

A jól ismert „terminus technicus”, a „fölsleges idegen szavak”-nak az ikertestvérével találkozunk ebben a Brauch Magdától származó idézetben. A kontaktológiai, kétnyelvűségi és történeti nyelvészeti szakirodalom nem ismeri a „fölsleges idegen hatás” fogalmát. Ez éppoly

¹⁵ Tágabb értelemben más, terjengősnek ítélt jelenségeket is a „terpeszkedő kifejezések” közé sorolnak; ezért került be Balázs Géza példái közé a *Karcag magasságában*.

¹⁶ Itt jegyzem meg: lehet, hogy csak fogalmazásbeli pontatlanságról van szó, ugyanis Balázs Géza *Magyar nyelvhelyességi lexikonának* „terjengős kifejezések” szócikkében (2001, 205) ezt olvassuk: „A nyelvművelés rendszeres vesszőparipája a *terjengős* vagy *terpeszkedő kifejezések* ügye.”

értelmetlenség, mint amilyen a „fölösleges nyelvi változás” volna, vagy mondjuk konkrétan a finnugor szókezdő *k-nak *ch*-vá, majd *h*-vá való fölösleges válása veláris mássalhangzók előtt, a finnugor magánhangzóközi *-k- fölösleges zöngétlenedése és spirantizálódása stb.

Egy-egy jelenség megítélése nem feltétlenül annyira fekete-fehér, hogy csak „fölöslegesének vagy „szükségésének lehetne minősíteni. Létezik árnyaltabb megközelítés is:

32. Ez az ige, amely az egész magyar nyelvterületen a kelleténél jóval gyakoribb, nálunk, a román hatás következtében még nagyobb teret hódított (nyilván a román nyelvművelők sem örülnek neki). (Brauch 1999.)

A *csinál* ige, amelyről a fenti idézetben szó van, nem minősítetik fölöslegesnek, csupán az állapotítatik meg róla, hogy „a kelleténél” jóval gyakrabban használják. Brauch Magda erdélyi önkéntes nyelvművelő hivatottnak érzi magát eldönteni, hogy a *csinál* igének mi volna a „szükséges” előfordulási gyakorisága, milyen szókapcsolatokban „szabadna” előfordulnia és milyenben nem. Egy másik írásában ugyanez a szerző így fogalmaz:

33. Meggyőződése, hogy a nyelvi durvaságok (és ide tartoznak a nyomdafestéket nem tűrő szavak, kifejezések is!) nem érdemesek arra, hogy a stílust, a köznapi beszédet színező argóelemek közé soroljuk őket. (Brauch 2001.)

Ez az idézet azt a benyomást kelti, mintha a nyelvművelő döntené el, hogy a szavaknak egyes csoportjai (esetünkben a durva és trágár szavak) valamely regiszterhez (esetünkben a szlenghez) tartoznak-e vagy sem. Az a meggyőződés, hogy egy nyelvi elem azért tartozik egy-egy regiszterhez, mert a nyelvész vagy a nyelvművelő oda sorolja, nyelvi mítosz. A nyelvésznek vagy nyelvművelőnek nincs ilyen hatalma a nyelv fölött. A nyelvész csupán arra képes, hogy megállapítsa: a durva és a trágár szavak a szlenghez tartoznak, mert a „szlenges” beszéd szükségszerű velejárói.

A nyelvművelők strukturalista alapállásából magyarázható a *nyelvi változások* gyakori elutasítása. Erre már föntebb is láttunk példát (lásd a 4. és 6. szemelvényt). Az alábbi példa olyan nyelvhelyességi kérdés, amelynek „emberközpontú” megítélése alighanem megbotránkoztatja a nyelvművelőket.

34. A MÁV egyik városközi (IC-) járatán pillantottam meg ezt a feliratot¹⁷, és azon nyomban magamhoz is vettem, hogy intő példa gyanánt bemutatthassam olvasóinknak. A német, az angol, a francia és az olasz szöveg egyaránt hibátlan, csak a magyarban éktelenkedik egy súlyos hiba. Az a hely ugyanis, ahonnan a becses lelet származik, nem helyiség (település), hanem helyiség (fülke, szoba, olykor terem). [...] (K. G. 2003.)

A nyelvi rendszer szemszögéből nézve azért „helytelen” a *helyiség* és a *helység* „összekeverése”, mert egészen más a jelentésük. A magyar nyelvben működő hangtani tendenciák ismeretében persze nem nehéz megmagyarázni az „összekeverés” okát: annak az ún. kétnyíltszótagos tendenciának (vagy Horger-törvénynek) a működése hozta létre a helyiség-bőli a helység formát, amely sok más belső keletkezésű és idegen eredetű szó hangalakját is befolyásolta (pl. *uruszág* > *urszág*, ebből pedig *ország*; *halovány* > *halvány*; *azután* > *aztán*; szláv *palica* > magyar *pálca*), s máig sem szűnt meg működni (lásd a fesztelen és lezser beszédben használt olyan szavakat, mint pl. a *hejleg* 'helyileg', *amejket* 'amelyiket', *politika* 'politika', *asszem* 'azt hiszem' < *asziszem* stb.). Valószínűleg soha nem vált volna ez az ártatlan hangtani változás nyelvhelyességi kérdéssé, ha a hangalak, amely létrejött, a *helység*, nem esett volna véletlenül egybe egy másik szóéval. Ez ugyan a beszélőket láthatólag nem zavarja, hiszen a kontextusból úgyszólván kiderül, hogy a *helység* szó szobát vagy falut, várost jelent, ám annál inkább zavarja a nyelv művelőket. Pedig valójában nem történt más, mint hogy egy mesterségesen – és eléggé ügyetlenül – létrehozott nyelvújítási szót, a *helyiség*-t az emberek egészséges nyelvérzéke megpróbálja könnyebben ejtethetővé tenni.

Ugyan kinek származna belőle kára, ha az akadémiai nyelv művelés nem a nyelvi rendszer általuk elképzelt eszménye alapján járna el ez esetben, hanem elfogadná, hogy az átlagos – a nyelv művelők szakzsargonja szerint „igénytelen” – beszélőket a *helység* szó polisziémiaja egyáltalán nem zavarja, a *helyiség* szónak szokatlan, a magyar nyelv hangsorépítési szabályaitól kissé eltérő hangalakja¹⁸ viszont igen, s „emberközpontú”

¹⁷ OLYAN ÁLLAPOTBAN HAGYJA EL EZT A HELYSÉGET, AHOGYAN ŐN IS TALÁLNI SZERETNÉ. KÖSZÖNJÜK! (A „nyelvész-leletek, nyelv-észleletek” rovatban.)

¹⁸ Bizonyára nagyon sok olyan magyar szó van, amelyben nem vagy csak nagyon ritkán érvényesül a kétnyíltszótagos tendencia (pl. *nemiség*, *patika*, *taliga*), s még sincs velük semmi „baj”. Ez azért van, mert a hangsorépítési szabályok is „regisztrérzékenyek”. Elsősorban a mindennapi beszélt nyelv gyakran használt szavaiban hajlamos a második

döntést hozna ebben a kérdésben? S így ahelyett, hogy leszereltetné a városközi vonatokról a „botrányos” feliratot, inkább felvenné a helyesírási szótárba a *helyiség* mellé – vagy *horribile dictu*: helyette – a *helység* változatot.

A 4. szemelvényben egy köznyelvi jelentésváltozás elutasítására láttunk példát; az alábbi szemelvény olyan példákat tartalmaz, amelyek a (könyvviteli, kereskedelmi) szaknyelv és köznyelv határsávjában helyezkednek el.

35. Vásárolok valamit egy boltban. A pénztárnál megkérdezik tőlem, hogy akarok-e számlát. Amikor azt felelem, hogy erre nincs szükségem, hiszen azonnal, készpénzben fizetek, legfeljebb nyugtát kaphatok a kifizetett összegről, úgy néznek rám, mintha idegen nyelven beszélnék, vagy kétségbe vonnák értelmi képességeimet. A magyar nyelv értelmező szótára szerint a számla „Vásárolt árucikket, teljesített szolgáltatást vagy elvégzett munkát és az érte fizetendő összeget feltüntető elszámolás, jegyzék.” A nyugta viszont „Valamely értéktárgy, rendszerint pénzösszeg átvételét elismerő irat.” A szöveg alapján egyértelmű, hogy a számla kifizetendő, tehát még ki nem fizetett, a nyugta pedig kifizetett összeg után jár.¹⁹ A jelek szerint a mai magyar kereskedelmi életben vagy elfelejtették a nyugta fogalmát, vagy összetévesztik a számláéval. (Vezényi 2000.)

Ez a jelenet érzékletesen mutatja a mozdulatlaná mumifikált „eszményi” nyelv és az élő valóság konfliktusát. Vezényi Pál az értelmező szótárból kiindulva illetékesnek érzi magát abban, hogy egy szakma műszóhasználatának a helyénvalóságát megítélje. Sőt, kétségbe vonja a kereskedelmi dolgozók szakértelmét is, amikor föltételezi, hogy a leggyakrabban használt fogalmak nevét „összekeverik”.

Az akadémiai nyelvművelés hivatalos álláspontja szerint a nyelvhelességi ítéletek alapja a nyelvszokás. Igaz, nem akárkié, hanem a mintaadó beszélőké. Egy szakmában a mintaadó beszélők nyilván az adott *szakmának* a művelői, nem pedig az üzletbe betoppánó önkéntes nyelvművelő. Természetesen ha a szakmai szóhasználat kommunikációs vagy más problémákat vet föl, van értelme és haszna a kérdéssel foglalkozni

nyílt szótag rövid magánhangzója a kiesésre, amint a fenti mai magyar nyelvi példák is mutatják. A *helyiség* esetében ezt erősíti a létező *helység* szó analógiás hatása.

¹⁹ Ehhez a megállapításhoz egy szerkesztői megjegyzés kapcsolódik: „Ezt az alaprendszert bonyolítja az *áfás számla*, amelyet későbbi elszámolás céljára kér a vevő; ellenértékét pedig készpénzben azonnal vagy később átutalással teljesítheti. A *szerk.*”

– erről szól a nyelvtervezés. Ám ebben az esetben a problémát az akadémikusodó vevő jelentette, nem a szaknyelv.

Nézzünk meg erre a magatartásra egy más jellegű példát! Az alábbi idézet szerzője egy olyan nyelvvelő, Láng Miklós, akit egy, a szakmájától távol eső területről szóló dolgozat anyanyelvi lektorálására kértek föl. A szakmunka szerzői Láng számos magyarítási javaslatát elutasították azzal az indoklással, hogy a kifogásolt szavak és kifejezések „a marketing és a piackutatás témakörében elfogadottak” (Láng 2003), azaz megfelelnek a leghivatottabb beszélők nyelvszokásának. A szerző ezt az érvelést így kommentálja:

36. Hitem szerint a maga szakmájában mindenki lehet „magyarító”, és azt az indoklást, hogy valamely szó a szakmában „használatos”, illetőleg „szakmailag elfogadott”, nem tudom elfogadni! (Láng 2003.)

„A magyar nyelvvelésnek van rendszerbe szedett alapelvek gyűjteménye, azaz elmélete” – állítja Balázs Géza (2003a, 340). Nem ír róla, de ezek szerint van még ezenkívül „a nyelvvelők hite”, amely bármikor felülírja ezeket az elveket. Nézzünk meg egy példát a nyelvvelői alapelvek mellőzésére a határon túli magyar nyelvvaltozatok köréből!

37. Még kevésbé értjük egymás nyelvét, ha az erdélyi magyarok az anyaországiak előtt ismeretlen román kölcsönszavakat kevernek beszédükbe. A *buletin* személyi igazolványt, a blokk, blokklakás tömbházlakást jelent. Ezt a két szót, sajnos, majdnem mindenki így használja (már-már modorosságnak tűnik a helyes magyar kifejezés alkalmazása). (Brauch 1999.)

A nyelvhelyességi ítéletek alapja a magyar nyelvvelés hivatalosan vallott elvei szerint – amint említettük – a művelt beszélők nyelvszokása. Erdélyben Brauch Magda megítélése szerint a kipécézett szavakat „majdnem mindenki” használja, „igényes körökben” is (ez kiderül a cikk folytatásából). Akkor miért helytelenek? Nyilván azért, mert a szerző „hite szerint” helytelenek. Egyébként a *blokk* és a *blokklakás* szó azóta bekerült az értelmező kéziszótár második, átdolgozott kiadásába, erdélyi és szlovákiai magyar szókészleti elemként is (ÉKsz.² 2003, 137). A *buletin* erdélyi szóként hiányzik belőle, ám minden valószínűség szerint megtaláljuk majd a hamarosan megjelenő Tolcsvai Nagy Gábor-féle új *Idegen szavak szótárában*.

A nyelvvelők nemcsak a nyelvhelyesség általános elveit nem veszik mindig komolyan, hanem a nyelvvelő irodalomban található konkrét

nyelvhelyességi útmutatásokat sem mindig követik. Nézzünk meg erre is néhány példát!

38. Itt vannak az idegenszerűségek: ha például azt mondják egy reklámban, hogy A mami egy gondolatolvasó!, akkor ez a reklámmondat nyilván van olyan idegenszerű, hogy a virtuális nyelvtörvényünkbe ütközik az egy határozatlan névelőnek feltűnően idegenszerű használatával, még hogyha a tisztelt hozzászólók, előttem szólók itt átlagosan legalább 10–15–20 idegen szót használtak, jórészt persze nem franchise-féléket, hanem latinos gyökerű, tisztos idegen szavakat, szóval végül is nyilván nem a szavak a lényegesek, hanem az idegenszerű szerkezetek, ezek veszélyeztetik leginkább a nyelv épségét. (Kemény 1997.)

Kemény Gábor szavai az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának azon az ülésén hangzottak el, melyen a neves nyelvészek és nyelv művelők azt a kérdést vitatták meg, van-e Magyarországon szükség anyanyelvi törvényre. A Kemény Gábor által kárhóztatott reklámmondat *A mami gondolatolvasó* formában stilisztikailag alighanem valamivel kevésbé lenne adekvát, mint a névelős forma, s ellenkezne a magyar beszélők széles rétegeinek nyelvszokásával: a mindennapi beszélt nyelvi regiszterekben ugyanis az egy névelő használata állítmány előtt természetes, megszokott, ha úgy tetszik, „helyes”.²⁰ De helyes a kifogásolt a mondat a *Nyelvművelő kéziszótár* szerint is, melynek Grétsy László mellett épp Kemény Gábor a másik szerkesztője (NymKsz. 1996, 126). A szótár ugyanis elfogadhatónak tartja a névszói állítmány előtti egyet, „ha tartalmát tekintve az egész állítmányi szerkezet hasonlatszerű, metaforikus: *ez az ember szerintem egy nulla, egy senki; »A bánat egy nagy óceán«* (Petőfi; verscím)”. Ha fölteszük, hogy a reklámban szereplő Mami nem telepátiával hivatásszerűen foglalkozó okkult személy, akkor itt valószínűleg hasonlatszerű, metaforikus szerkezetről van szó, így használata nem szabadna, hogy a nyelvtörvénybe ütközzön, amely hála Istennek, azóta is virtuális maradt! (Lásd még az 5. szemelvényt!)

Egy laza műfajú írásban talán megengedhetek annyi kitérőt magamnak, hogy megjegyezzem: a *Nyelvművelő kéziszótár* nemcsak arra nyújt példát, hogy a szerzők a gyakorlatban elutasítják azokat a formákat, amelyeket elméletben elfogadhatónak tartanak, hanem arra is, hogy olyan

²⁰ Erre utalnak magyarországi és szlovákiai magyar gimnazisták körében végzett empirikus kutatásaink eredményei is, lásd Lanstyák–Szabó Mihály 1997, 52.

formát használnak, amelyet elvben helytelenítenek. Következzen itt egy vendég szemelvény a kéziszótár „tényező” szócikkből!

39. A közéleti zsargon és a sajtónyelv gyakran szükségtelenül, tudákos divatszóként alkalmazza, pl. fel kell tární az összes tényezőket (= okokat, körülményeket, hatóerőket, fontos mozzanatokat), amelyek ide vezettek. Még mesterkéltbb személyre vonatkoztatva: meg kell beszélni az ügyet az összes érdekelt tényezővel (= személlyel, intézménnyel, hatósággal; egyszerűbben: az összes érdekelttel); igyekszünk megnyerni a község politikai tényezőit (= befolyásos embereit). (NymKsz. 1996, 569.)

A kéziszótár bevezető soraiban a szerkesztők – Grétsy László és Kemény Gábor – elmondják, hogy a kétkötetes *Nyelvművelő kézikönyv* munkálatainak befejeztével több helyen is fölmerült az igény egy kisebb, könnyebben kezelhető nyelvhelyességi kiadvány iránt, majd így folytatják: „Egy efféle nyelvművelő kézikönyvet – hangoztatták az illetékes akadémiai és kiadói tényezők – nemcsak a nyelvművelés hagyományos közönsége vásárolna meg és forgathatna haszonnal, hanem az anyanyelvvél hivatásszerűen foglalkozó szakemberek [...] is.” (NymKsz. 1996, V). Távol áll tőlem, hogy az idézett mondatot bíráljam, semmi bajom vele, a formális stílusba teljesen beleillik a *tényező* szó ebben a jelentésben, én ugyan nem érzem sem tudákosnak, sem mesterkéltnak, s eszem ágában sincs szükségtelennek minősíteni!!! Ám ezek után talán a szerkesztők nem róják föl nekem, hogy mint „az anyanyelvvél hivatásszerűen foglalkozó szakember” – vagyis célszemély – enyhén szólva kételkedem a kézikönyv (és az általa képviselt nyelvművelés) hasznosságában.

De térjünk vissza a vizsgált anyaghoz, abban is bőségesen találunk példát a nyelvművelés hivatalosan vallott elvei, illetve útmutatásai és a gyakorlat közötti ellentmondásra! így például az ún. *nyelvtisztaság* szempontja a hivatalos álláspont szerint nem szolgálhatna a nyelvhelyességi döntések alapjául: ezek elsősorban a nyelvszokáson (társadalmi elfogadottságon), másodsorban pedig a megítélt nyelvi eszközök adekvátságán (funkcionális elfogadhatóságán), harmadrészt pedig a rendszerszerűségükön (nyelvi, nyelvrendszerbeli elfogadhatóság) kellene alapuljanak. Egy idegen szót vagy idegen mintára keletkezett szerkezetet tehát nem volna szabad csak azért elutasítani, mert idegen eredetű. A purizmustól való elhatárolódás és a purista magatartás azonban – ahogy erre bizonyosság a Balázs Gézától származó következő szemelvény is – nem zárják ki egymást.

40. Idegen szavak: nem vagyunk puristák, az idegen szavak megjelenését természetes jelenségnek tartjuk. De folyamatos és kiemelt érzékenységet javaslunk az idegen szavakkal kapcsolatban: lehetőség szerint akkor, amikor „beköszönnek” a magyar nyelvbe; s ha helyettesíthetők meglévő vagy alkotható magyar szavakkal, akkor előnyben kell részesíteni a magyar formát. (Balázs 2003b, 4.)

Ez bizony tőről metszett purizmus, mivel föl sem veti azt a lehetőséget, hogy bizonyos körülmények közt az idegen szót esetleg egyáltalán nem szükséges magyarítani, Ml. az, hogy szükséges-e, nagyon sok tényezőtől függ, amelyeket mérlegelni kellene. Ezenkívül a „meglévő vagy alkotható magyar szavak”-at nyelvileg mindenképpen jobbnak gondolja az idegennél, vagyis nem számol azzal, hogy az idegen szó jobb lehet a magyarnál (mert pl. megkönnyíti a nemzetközi szakmai kommunikációt, adott esetben könnyebben ejthető, rövidebb, netán szemléletesebb, esetleg családja van már nyelvünkben stb.). Mindezt nem azért mondom, mintha az idegen szavak magyarítását szükségtelennek tartanám: ám az, hogy hol és mikor van szükség magyarításra, s hogy a magyarítás mellett cél-e az idegen eredetű szó kiszorítása is, mindig a konkrét körülményektől függ.

Nézzünk most meg egy konkrét példát is, a határon túli nyelvváltozatok köréből, egy olyan államnyelvi kölcsönszót, melynek elterjedtségét nem ismerem, ám a fent említett szempontok közül a másodiknak és a harmadiknak tökéletesen megfelel! Ez a szó a nők udvarias megszólításaként használt erdélyi magyar *damna*.

41. Ehhez szeretném hozzáfűzni azt a személyes tapasztalatomat, hogy nálunk Erdélyben néha a magyarul beszélők is „kölcsönveszik” a román *doamna* szót, amely egyenértékű a *madame*-mal udvariassági, használati szempontból. Ezt megérezve és kissé elferdítve *damna*, sőt *damna drága* megszólítást használnak egyes magyarul szólók is. Ez természetesen pongyolaságnak számít, sőt – ép nyelvérzékűek számára – nevetségesen is hat, mégis azt bizonyítja, hogy hiányzik a *-né* és a *hölgy* között egy semlegesebb, de udvarias megszólítási forma. Ezt újabban már pótolja az *asszonyom* [...] (Brauch 2003b.)

Brauch Magda fejtegetéséből kiderül, hogy a *damna* funkcionális adekvátságához nem fér kétség, hiszen lexikális úrt tölt be;²¹ éppen ezért

²¹ Ennek további bizonyítéka, hogy ugyanilyen jelentésben a magyar nyelv szlovákiai

ha nem ismernénk a nyelvművelés szemlélet- és kifejezésmódját, rendkívüli módon csodálkozhatnánk, hogyan lehet egy ilyen elem használatát „pongyolaságának minősíteni, hiszen a *pongyola* szó jelentése az értelmező kéziszótár második, átdolgozott kiadása szerint ’henye, pontatlan <szó, kifejezés, stílus>, a *henye* szóé pedig ’odavetett, felületes’ (ÉKsz.² 2003, 1091). A *damna* szó rendszerszerűség tekintetében is kifogástalan, hiszen alkalmazkodott a magyar nyelv hangsorépítési szabályaihoz: a magyar nyelvből hiányzó *oa* kettőshangzó *a*-vá egyszerűsödött. Mivel a *damna* mintegy mondatszóként használatos, alaktani, mondattani beépülése semmilyen gondot nem okozhat, de a szó minden további nélkül használható (volna) szokásos főnévként is (pl. *láttam a bús damnát a barna balkonon* stb.). Summa summarum: ha a magyar nyelvművelés nem volna purista, az ilyen kölcsönszavak használatát nem kárhoztatná, hanem lelkesen támogatná.

A kontaktushatással kapcsolatban érdemes kitérni még egy kérdésre. A következő idézet szerzője, Szemkeő Judit, egy rendkívül elterjedt nyelvi mítoszt fogalmaz meg:

42. Nem az idegen nyelvű tévéműsoroktól kell félni a nézőket, azokra az idegen nyelvek tanulása érdekében igen nagy szükség lenne! A magyar nyelvbe kevert idegen kifejezések, az idegen nyelvi szerkezetek átvétele veszélyes. A helytelen magyar kifejezésmódról, beszédstílusról nem is beszélve. Ezeket azonban, sajnos, mindannyian ismerjük. (Szemkeő 2000.)

Sem a külföldi, sem a magyar kétnyelvűségi, kontaktológiai és nyelvtörténeti irodalomban nem olvasunk arról, hogy a kontaktushatás veszélyes lenne a nyelvre nézve. A kontaktushatás a nyelvi változásokat előidéző egyik tényező, amely jelentősen hozzájárul a nyelvek gazdagodásához, ezenkívül bizonyos feltételek mellett eltérő nyelvek közt is nyelvi hasonlóságokat hoz létre, ami megkönnyíti az emberek számára az érintett nyelvek megtanulását, az egyik nyelvről a másikra történő fordítást. A kontaktushatás „veszélyességének” tétele ugyanolyan csacskaság, mint az a tétel, hogy az emberi rasszok keveredése veszélyes.

A kontaktushatás tárgyilagos megítélése nem valami újabb angolszász divat. A kiváló szlovákiai magyar nyelvész, Arany A. László, a prágai

változataiban is kialakult egy hasonló kölcsönszó, a szlovák *pani* ’asszonyom’ megszólítás mintájára létrehozott *panyika*.

nyelvészeti iskola jeles képviselője (lásd Arany 1939–1940/1998, 7) már a múlt század harmincas éveiben tényként állapította meg, hogy a két-nyelvűség a nyelvi változások egyik fontos mozgatórugója. Természetesen olyan tényként, amelyen nem bosszankodni kell vagy megijedni tőle, hanem tudomásul venni. (Mivel – ne felejtjük el – születésnapot ünneplünk, megemlítem, hogy Arany tanulmányát Zeman László ültette át magyarra.)

Az a tétel, amelyet Kemény Gábor a 38. szemelvényben megfogalmaz, hogy ti. „nem a szavak a lényegesek, hanem az idegenszerű szerkezetek, ezek veszélyeztetik leginkább a nyelv épségét”, rendkívül elterjedt a nyelv művelő irodalomban, s a vizsgált anyagból is lehetne rá további példákat idézni.²² Pedig ugyancsak nyelvi mítoszról van szó, méghozzá a legkártékonyabb fajtájából, ugyanis feltételezi, hogy a mondatban síkján érvényesülő kontaktushatás „rendszerbomlás”-t idéz elő. Ha ez így volna, akkor az érintett nyelvek természetesen megszűnnének létezni, hiszen a nyelv köztudottan *rendszer*, ha tehát a nyelv rendszere meg- vagy felbomlana, maga a nyelv bomlana fel. Ez esetben már a világnak talán a legtöbb nyelvközössége (anya)nyelv nélkül maradt volna, köztük természetesen a magyar is.

A *nyelvtani* kontaktushatás – aligha meglepő módon – *nyelvtani* változásokat idéz elő, s mivel a nyelv tan strukturáltabb összetevője a nyelvi rendszernek, mint mondjuk a szókinccs, érthető, hogy az ilyen változásokat mélyrehatóbbnak, radikálisabbnak érezzük. Ám a nyelvi rendszer bármely síkján egy másik nyelv (vagy akár több más nyelv) hatására bekövetkező mélyreható változások sem jelentenek veszélyt semelyik emberi nyelvre nézve, mert rendszerét nem meg- vagy felbomlasztják, hanem csupán megváltoztatják. Ezenkívül pedig mélyreható nyelv-tani változásokhoz mélyreható nyelvi érintkezésre van szükség, aminek egyelőre Magyarországon hiányoznak a feltételei (sőt általában véve még a határon túli régiókban is, legalábbis ott, ahol a magyar lakosság tömbben él).

Azok, akik mindezekkel tisztában vannak, purizmusukat olykor egy sajátos eszmével próbálják palástolni: arra hivatkoznak, hogy nyelvünket *különlegessége, egyedisége* miatt kell óvni az idegen hatásoktól. Nézzünk

²² Emlékezzünk csak vissza: a 28. szemelvényben az ún. terpeszkedő kifejezések „bűnlajstromát” tetézi, hogy egy részük „idegenszerűség”.

meg ismét egy vendégszemelvényt kiváló nyelvtörténészünktől, Bárczi Gézától, aki nyelvműveléssel is foglalkozott.

43. Tudjuk, hogy ez a nyelv, a mi anyanyelvünk, egészen sajátos szín a nyelvek kaleidoszkópjában. Fölépítésében, minden jellegzetes tulajdonságában annyira más, mint a többi művelt nyelv, hogy az egész emberiség, az emberi műveltség szempontjából megérdemli megőrzését. Az egyetemes műveltség, az egész emberi szellemi élet szenvedne csorbát, ha e nyelv jellegzetességei, különleges értékei elmosódnának, ha a magyar nyelv az európai kultúra nagy hordozóinak a világnyelveknek vazallusává szürkülne. (Bárczi 1974, 82.)

Amint azt a 13. szemelvény kapcsán elmondtuk, a magyar nyelv egyedisége mítosz, illetve ha a magyar nyelv egyedi, akkor a világ minden nyelve egyedi, s mindegyiket egyformán óvni kell az idegen hatásoktól. A magyar nyelv legfőbb az indoeurópai nyelvek környezetében „különleges” valamelyest, de ettől még nem múzeumi tárgy, gondosan konzerválandó preparátum, amelyet vitrinbe téve mint valami természeti ritkaságot (ötlábú borjút) kellene mutogatni, hanem tizennégymillió ember napi kommunikatív szükségleteinek kielégítésére szolgáló érzékeny, a környezetéhez állandóan alkalmazkodó bonyolult rendszer, amely nem vonhatja ki magát a mai modern nyelvekben érvényesülő nyelvváltozási tendenciák hatása alól. A nyelvek nemzetköziesülése – ami, akár tesszik, akár nem, lényegében az indoeuropaizálódás fedőneve – nemcsak elkerülhetetlen, hanem hasznos folyamat is, mert megkönnyíti a nyelvek közötti fordítást és az idegen nyelvek tanulását, sőt az idegen nyelvű környezetben való tájékozódást olyan esetben is, ha az illető nyelvből nagyon keveset ismerünk. A korábbi időszakokban a nyelvek egységesülése egyes régiókra korlátozódott, így jöttek létre az ún. nyelvi areák. Ezekben az ott beszélt nyelvek közt több esetben feltűnő hasonlóságok alakultak ki annak ellenére, hogy azok vagy genetikailag egyáltalán nem rokon nyelvek, vagy pedig csupán távoli rokonok voltak (pl. az indoeurópai és a dravida nyelvek Indiában vagy a román, albán, görög és több szláv nyelv a Balkán-félszigeten).²³ Ma, a globalizáció korában föltételezhető,

²³ Meg is kapták ezért a magukét a neves 19. századi német nyelvésztől, August Schleichertől: „Figyelmet érdemlő jelenség, hogy az Al-Duna mentén és tovább dél-nyugat felé az egymással érintkező nyelveknek olyan csoportja került együvé, amelyek, bár más-más eredetűek, abban egyeznek, hogy családjuk legromlottabb tagjai. Ezek a torzszülött sarjak a román a neo-latin, a bolgár pedig a szláv és az albán a görög

hogy világviszonylatban jelentkezik az ilyen nyelvi egységesülés, még ha nyilván térségenként eltérő módon és mértékben is.

Ezzel kapcsolatban érdemes utalni az *Édes anyanyelvünkben* megjelent egyik érdekes írásra. Szerzője, Komoróczy György (2003), a háromszéki Árkoson az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége által 2002 novemberében szervezett szakmai értekezleten több erdélyi és egy magyarországi nyelvésznek ugyanazt a kérdést tette föl: „*Veszélyezteteti-e a magyar nyelv létét az Amerikából Európába is átcsapó globalizáció és az uniós csatlakozás?*” Nincs itt hely arra, hogy a rendkívül tanulságos válaszokat teljes egészükben idézzük. A válaszokban az a legfigyelemreméltóbb, hogy minél idősebb, nyelvészetileg képzetesebb a válaszadó, annál kevésbé lát veszélyt a globalizációban és az uniós csatlakozásban.²⁴ A doktorandusz Demeter Éva még – legalábbis rövid távon – „elég nagy veszély”-nek tartja az angol szavak „beáramlását”, s még az adjunktus Benő Attila is aggodalmának ad hangot amiatt, hogy e folyamatok következtében „veszélybe kerülhetnek az anyanyelv sajátosságai”, például hangtani jellegzetességei. Egészében azonban még ez a két megkérdezett is kiegyensúlyozott választ ad: Demeter Éva leszögezi, hogy hosszabb távon „nincs ok aggodalomra”, Benő Attila pedig bízik a nyelvtervezés sikerességében, s hosszabb távon nyelvünk gazdagodásával számol. A kiemelkedően magas nyelvészeti képzettségű erdélyi Péntek Jánosnak és Szilágyi N. Sándornak, ill. magyarországi Prószéky Gábornak a válaszában nyoma sincs a kontaktushatás miatti aggodásnak. Péntek János a teendőkre összpontosít, s azt hangsúlyozza – jogosan –, hogy „[m]inden modern szakterületen anyanyelvűsítésre van szükség”. Szilágyi N. Sándor magát a kérdést is elhárítja, amikor így kezdi a választ: „[a]z, hogy a nyelv jövője veszélyben van-e, a nyelvész nem tudja megmondani”, ezzel jelezve, hogy az esetleges veszélyt a magyar nyelvre nézve nem a nyelvi kontaktushatás fogja jelenteni. „A nyelvek sohasem halnak ki amiatt, hogy szavakat kölcsönöznek más nyelvekből, vagy hogy a beszélők idegen szavakat is használnak. Minden nyelv kétféleképpen

nyelvcsaládban. A romlás a legészakibb nyelvben, az először említettben még kisebb mértékben mutatkozik, már inkább a közbülsőben, a bolgárban, és a délben, az albanban ért el eredetét majdnem teljesen elhomályosító fokot.” (Idézi Balázs 1983, 10–11.) Ez a vélemény a nyelvészeti naturalizmus gondolatvilágát tükrözi, a 19. század közepén. A nyelvtudomány ezt rég túlhaladta, azonban „hála” nyelvművelésünknek, ez a látásmód máig él.

²⁴ Amint a szerző megjegyzi, a megkérdezettekkel külön-külön beszélgetett, így azok egymás válaszát nem befolyásolták.

tud kihalni: vagy úgy, hogy a beszélői mind meghalnak, vagy úgy, hogy beszélői más nyelven kezdenek el beszélni. A nyelv életének meghoszszabbításában a nyelvművelésnek nincs szerepe. Csak a nyelv formájának alakításában lehet szerepe.”

Prószéky Gábor pedig azokat a nyelven kívüli tényezőket emeli ki válaszában, melyek meglátása szerint pozitívan fogják befolyásolni a világ és az Unió kisebb nyelveinek jövőjét: „Miközben félünk tőle – ami érthető –, a jó hír az, hogy azok a nyelvek, ahol ezek a piacok vannak, érvényesülni fognak. Például javában zajlik a számítógépes szaknyelv magyarítása, magyar programok készülnek, az úgynevezett nyelvi technológia szempontjából Magyarország jól áll. Az Uniónak gazdasági érdeke, hogy támogassa azokat a nyelveket, ahol piacai vannak vagy lesznek. Így egészen visszájára fordul az egész ijesztőnek tűnő folyamat.”

MEGBÉLYEGZÉS

Amint fentebb láttuk, a nyelvművelők a kárhóztatott nyelvi eszközöket általában oly módon jellemzik, hogy már magának a jelenségnek, folyamatnak, beszélői magatartásnak a *megnevezése is megbélyegző*. Gondoljunk csak a *terpeszkedő kifejezések* „műszó”-ra, amellyel fentebb már foglalkoztunk. Vannak kevésbé megállapodott, rögtönzészzerű megnevezések is, például a következő:

44. Ilyen divat az idegen szavak imádata meg a szakszavakkal való szinte művészi halandzsza. (Bencédy 2003b.)

Az első jelenség példájaként a következő szavak és szókapcsolatok szerepelnek: *monetáris politika, koncessziós autópálya, referendum, derogáció, modifikált struktúrájú katalizátor, kommunális szemét szelektív gyűjtése, monitoring, auditálás*; a második jelenséget ezzel a két mondatral szemlélteti a szerző: *30–40 millió forintot tudunk visszaosztani a vállalkozók felé; Képviselet fogunk a századforduló építészeti öröksége lehető legteljesebb körű érvényesítését.*

A szemelvényben olvasható megfogalmazás a nyelvművelő véleményét rendkívül agresszíven közvetíti. Ha ugyanis Bencédy tárgyilagosan utalna a jelenségre, s ahhoz fűzne megbélyegző megjegyzést, véleménye nem tűnne föltétlenül megkérdőjelezhetetlennek. Hasonlítsuk össze a szemelvényt a következő alternatív megoldással: „Ilyen divat az idegen szavak előnyben részesítése a belső keletkezésű szavakkal szemben meg

a szakszavak használata olyan közegben, ahol ezeket nem értik. Mindkét magatartást a leghatározottabban el kell ítélni.” Egy ilyen megállapítás még akkor is korrektebb, ha nem szerepel benne a „véleményem szerint” formula.

A szerző ugyan közvetlenül „csak” beszélői magatartásokat, kommunikatív stratégiákat bélyegez meg, ez a megbélyegzés azonban óhatatlanul átsugárzik magukra a nyelvi jelenségekre, az idegen szavakra és a szakszavakra, elvégre ezek az eszközei a bírált magatartásoknak, az „idegenimádat”-nak és a mások megtévesztésére szolgáló „halandzsádnak.

Vannak nyelvművelői „műszavak” (ezek mibenlétére lásd a 15. szemelvényt követő kommentárt), amelyek finomabban, kissé groteszk vagy szokatlan hangalakjuknál fogva sugallnak negatív értékítéletet, például a jól ismert *suksükölés* és a *tötö*-nyelv, a vizsgált anyagban pedig két újdonsült nyelvművelő „műszó”, a *sesegés* és a *kevercs* nyelv. A „sesegés” Pásztor Emil nyelvész alkotása:

45. Az *s* hangoknak ilyen nem esztétikus torlódását – magam alkotta szóval – *sesegés*-nek nevezem. Ez a különös hangtorlódás akkor szokott előfordulni, ha az *s* kötőszót *s* hangra végződő szó előzi meg, vagy *s* hanggal kezdődő szó követi, vagy pedig ilyen elülső és hátulsó szomszédja van. (Pásztor 2003.)

A „sesegés” jelenségére többek között a következő mondatokat hozza példaként a szerző: *Fizess, s siess haza!; ügyes s serény leány; súlyos s sajnálatos hiba*. Világos, hogy itt fogalmazási, nem nyelvi kérdésről van szó. Nem baj persze, ha a pedagógusok, gyermekükkel tanuló szülők, szerkesztők stb. a széphangzás követelményére is fölhívják megfelelő módon a beszélők, fogalmazók figyelmét, különösen ha ezt még beszédhelyzethez, illetve regiszterhez, stílushoz is kötik. De kétségtávolú barátságosabb lenne az intellektus, ha valami más, semlegesebb néven lenne nevezve a kifogásolt jelenség.

A másik példa, a „kevercs nyelv”, Bencédy József leleménye:

46. Vannak már globális nem verbális jelek, rövidítések és betűszók, angol, magyar és valami kevercs nyelven, vannak mondatösszevonások, csonkítások, egybeírások. És vannak nyelvészek, akik ebben valami bon-takozó új stílust vélnek felfedezni! (Bencédy 2003a.)

A nagyarányú kölcsönzésre, kódváltásra az egyszerű beszélők is szoktak tréfás vagy akár megbélyegző kifejezéseket alkotni (végeredményben

ilyen a *makaróni nyelv* kifejezés is, illetve magyar–szlovák viszonylatban a szintén tréfás szl. *maslo* 'vaj'²⁵), nem biztos azonban, hogy ezek számát épp az akadémiai nyelvművelőknek kellene gyarapítaniuk.

A megbélyegzésnek ennél még finomabb, még rejtettebb, még elegánsabb válfajára is találunk példát anyagunkban. Ilyen a 38. szemelvényben Kemény Gábor által használt „tisztes idegen szó” terminus is, amely önmagában pozitív megnevezés, csakhogy föltételezi, hogy vannak nem tisztes, azaz „megvetésre méltó” idegen szavak is. „Tisztesek” azok a latinos gyökerű, a magyarban már régóta használatos idegen szavak, amelyeket az MTA Magyar Nyelvi Bizottságában tevékenykedő nyelvművelők is használnak, a „megvetésre méltóak” pedig nyilván az újabbak, főleg az angolszász eredetűek, amelyek más emberek beszédtevékenysége nyomán „áramlanak” be a magyarba, hogy ott „imádat” tárgyává és művészi tökélyre fejlesztett „halandzsa” eszközévé váljanak.

Egy másik, a határon túli magyar nyelvváltozatok kontextusában használt, finoman megbélyegző „műszó” a „helyi értékes változat”, amely Balázs Géának a már többször idézett, különféle problémákat felvető vázlatában szerepel:

47. A magyar nyelvstratégia szempontjából a másik kiemelten fontos nyelvváltozat, a határon túli magyar nyelvváltozatok helyzete. Ezekben is a szaknyelvek vannak a legnagyobb veszélyben, értékelendők a két-nyelvűségi helyzetek, s föltétlenül szorgalmazandó a helyi értékes változatok elfogadása mellett a közös norma népszerűsítése, terjesztése. (Balázs 2003b, 6.)

Az *értékes* jelző nélkül üdvözlendő lenne Balázs Géa megállapításának ez a részlete: „föltétlenül szorgalmazandó a helyi változatok elfogadása”. S még inkább üdvözlendő lenne ilyen konkrétabb, személyesebb formában: „a helyi változatokat föltétlenül el kell fogadnunk és fogadtatnunk” (elvégre nyelvművelőink meggyőződése szerint, amint a 29. szemelvényből tudjuk, „[n]yelvünk szelleme és a közlés szabatosága inkább a konkrét vonatkozású, személyre utaló, ragozott igealakok használatát kívánja meg”, akkor is, ha az ige által kifejezett cselekvéshez a beszélőknek nem fűlik a foguk).

²⁵ A *maďarský* 'magyar' (mn) *maďarčina* 'magyar nyelv', *Maďar* 'magyar' (fn) és a *slovenský* 'szlovák' (mn), *slovenčina* 'szlovák nyelv', *Slovák* 'szlovák' (fn) szavak első szótagjaiból keletkezett tréfás „mozaikszó”.

A *helyi változatok* előtt álló *értékes* jelző azonban azt sugallja, hogy vannak értéktelen helyi változatok is, amelyeket pedig nem szabad elfogadni. Nyilván a „kevert” változatok az értéktelenek, a viszonylag „tiszták” az értékesek. Ha ezt a szempontot a nyelvek esetében is érvényesítjük, akkor azokat a nyelveket, melyek történetük során nagyobb mértékben voltak kitéve más nyelvek hatásának, értéktelenebbnek kell tekintenünk, mint az elszigeteltebben fejlődőeket így például a germán nyelvcsaládon belül az értékes és megőrzendő izlandi mellett kevésbé kell értékesnek és megőrzendőnek tartanunk a németet, legkevésbé értékesnek pedig az angolt, amely aligha fér bele az „elfogadandó” nyelvek kategóriájába. Nem tudom, ki hogyan van vele, de engem ez a gondolat a fajelméletre emlékeztet.

S ha már idézzük a 47. szemelvényt, nem tehetjük meg, hogy ne hívjuk föl a figyelmet egy csúsztatásra. Az utolsó tagmondat a távrolról érkezett idegen számára azt sugallja, hogy eddig mindig csak a helyi „értékes” nyelvváltozatok voltak szorgalmazva, s ideje volna végre a közös normát is népszerűsíteni, terjeszteni. Ennek épp az ellenkezője az igaz, de ezt talán még a *Fórum Társadalomtudományi Szemle* nem nyelvész olvasói számára is fölösleges hangsúlyozni: évtizedekig csak a „közös” norma népszerűsítése és terjesztése folyt, a helyi változatok közül pedig egyetlen sem találtatott „értékesének. Amikor a rendszerváltás után új hangok, a helyi változatok megbecsülését szorgalmazó javaslatok is megjelentek (az első Tolcsvai 1991/1998 volt), az akadémiai nyelvművelés képviselői dühödt támadást intéztek a szemléletváltás szorgalmazói ellen (lásd a Kontra–Saly 1998-ban megjelent írásokat). Az ellenállás olyan erős volt, hogy még az is jelentős eredmény, hogy Balázs Géza anyagában egyáltalán előbukkant az „értékes” jelző a határon túli változatokkal kapcsolatban.

Kisebb kitérőként érdemes megemlíteni, hogy a nyelvművelésnek vannak pozitív töltésű sajátos „műszavai” is. Ilyen például a „nyelvvédelem”, amely a nyelvművelő irodalomban általában megtévesztő jelentésben használatos. Megdöböntő módon a szónak csak ez a „visszás” jelentése szerepel az értelmező kéziszótárban, 'a nyelvnek különösen az idegenszerűségektől való megóvása' (ÉKsz.² 2003, 990; vö. Fodor 2003b), holott még Deme László szerint is „Magyarországon nyelvápolásra, a határon kívül a nyelv védelmére van szükség” (Wacha 2000). Ez a szóhasználat hasonlóan megtévesztő és manipulatív hatású, mint a fent említett ellentetteje: ez esetben a szóhasználat azt sugallja, hogy az idegen hatás mindenképpen káros valami, ha egyszer a kiküszöbölésére irányuló

tevékenységet „nyelvvédelem”-nek kell nevezni. S ugyanakkor a szó ilyen használata révén erre a tevékenységre is átsugárzik valami abból a presztízsből, amely a *nyelvvédelem* szó „tisztos” jelentését övezi: hiszen ki ne becsülné nagyra azokat az aktivistákat, közéleti szereplőket vagy akár politikusokat, akik sokszor még a repressziót, sőt üldöztetést is vállalják a kisebbségi nyelvek védelme érdekében?!

Visszatérve eredeti témánkhoz: mivel a megbélyegzésre a vizsgált anyagban töméntelen mennyiségű példa van, a továbbiakban már csak néhány különösen durva, becsületsértés-számba menő megjegyzést idézek, ezenkívül pedig kitérek a megbélyegzés néhány sajátos válfajára. Amint láttuk, s ahogy a későbbiekben is megfigyelhetjük, a más összefüggésben idézett példák számottevő része is tartalmaz megbélyegző mozzanatot, úgyhogy aligha tévedünk, ha általánosítón az mondjuk, hogy a megbélyegzés a vizsgált anyagban a nyelvi értékítéleteknek szinte elengedhetetlen velejárója.

Az első példában egy hangtani jelenséget illet szokatlanul durva megbélyegző megjegyzéssel Brauch Magda, az erdélyi mozgalmi nyelvművelés képviselője.

48. A rövidülés olykor értelemzavart is okozhatna, hiszen a *tetem, halom, ere, ara, eben* mást is jelent, mint a *tettem, hallom, erre, arra, ebben*. Ha a szó szövegben hangzik el, értelme általában világos, hangzása viszont visszataszítóan csúnya. (Brauch 2003a.)

Ami az esetleges értelemzavar kérdését illeti, csak visszautalok a 7–9. példákra. Maga a jelenség, a mássalhangzók rövidülése a romániai Bánátban a szerző meglátása szerint kontaktusjelenség, s ebben valószínűleg igaza is van. A mássalhangzók általános rövidülését már Horger Antal (1934) is említi a magyar nyelvjárásokról írott klasszikus, máig jól használható monográfiájában, s a magyar nyelvterület különféle pontjairól adtolja: a szlávóniai Harasztiból és Szentlászlóról, Kalocsáról, Nyíregyházáról és nem utolsósorban Rozsnyó vidékéről. Mivel kivétel nélkül kontaktuszónákról²⁶ van szó, aligha tévedünk, ha kontaktusjelenségnek tekintjük. Azokon a településeken, amelyek korábban más nyelvűek

²⁶ A magyar helyesírási szabályok értelmében ez a szó egybeírandó: *kontaktuszóna*. A kötőjel megkönnyíti a szó olvasását, s így használata a szabályzat betűjével ellentétes ugyan, szellemével azonban összhangban áll, hiszen helyesírásunk egyik fő jellegzetessége az, hogy „értelemtükröző”. Hasonlóképpen célszerűbb lenne a 6. szemelvényben a *névmászavar* helyett *névmás-zavart* írni (ha már egyszer ragaszkodunk ehhez a szóhoz).

voltak, ún. maradványjelenségről (szubsztrátumjelenségről) lehet szó (vö. Lanstyák, megjelenés alatt). A szerző azzal, hogy a rövidülést a *nyilvánosság előtt* „visszataszítóan csúnyá”-nak bélyegzi, nemcsak a szórványban élő bánáti magyarokat sérti meg (akiket inkább csodálni kellene azért, hogy a román tengerben máig megőrizték anyanyelvüket), hanem a magyar nyelvterület különböző pontjain élő nyelvjárási beszélőket is. „Fontoljuk meg a kemény szavakat, mielőtt kimondjuk őket; ellenőrizzük igazságtartalmukat. Segítsük a nyelvművelést, de ne kockáztassuk a hitelet! S főleg: ne vegyük át a politika rögtönítélő stílusát!” (Deme 2003, 22)

A következő idézet szerzője, Regős Sándor talán csak szellemes szeretett volna lenni:

49. Az átlagmagyar egyre zsugorodó szókincsét tapasztalva az ember néha már valóban attól tart, hogy lassan elfelejtünk beszélni. Olykor már annak a víziója is felrémlik, hogy előbb-utóbb ugatni fogunk. Bár ez már nem is vízió. Azok az önkínzók, akik gyakran nézik bizonyos tévék műsorait, észrevehettek, hogy az ún. sztárriporterek már régen sutba dobták az olyan régi magyar indulatszavakat, mint *húha, nahát, ejha*, és mindezek helyett azt mondják: *vau!* (Regős 2003.)

A megbélyegzés egyik sajátos, közvetett válfaja az, hogy a nyelvművelők a kipécézett nyelvi jelenséget használó beszélőket egy másik, alacsonyabb státusú és presztízszű beszélői csoporttal hozzák összefüggésbe, Ml. az érintett nyelvi jelenséget erkölcsi vagy más alapon negatívan értékelt nyelven kívüli jelenségekkel kapcsolják össze. Az értékítéleteknek ezt az „árukapcsolásos” módját *asszociatív megbélyegzésnek* nevezhetjük. Ennek az eljárásnak a nyomait a 44. szemelvényben is fölfedezhettük, s „kifejlett” formában láthattuk a 19. idézetben, amelyben a nyelvhasználat és a szemét közt létesült asszociatív kapcsolat. Nézzünk meg még egy pár példát!

50. Néhány elemi osztályt járt földművestől vagy napszámos embertől szebb, szabatosabb, helyesebb magyar beszédet hallottam – fájdalom, inkább csak hajdanán, amikor még a nyelvrontó közbeszéd meg nem rontotta őket is. Nem kellett hozzá sok idő, és a rossz hangsúlyozás – egyetemben a tartalmatlan és nyegle locsogással – megfertőzte a tömegek beszédstílusát. (Szakonyi 2003.)

Ebben az idézetben két társadalmi réteg nyelvhasználatának szembeállítására szolgál a megbélyegzés eszközeül (ez esetben a szerzőnek, Szakonyi Károlynak mindkét réteget egyszerre sikerült megsértenie).

A népnyelv „romlatlansága”-nak eszméje, akár a régebbi korokra vonatkoztatjuk, akár a maira, szintén nyelvi mítosz. A nyelvjárások közt nem nehéz olyanokat találni a kontaktus-zónákban, amelyekben sokkal erősebben mutatkozik meg más nyelvek hatása, mint a standard nyelv-változatokban (lásd Lanstyák, megjelenés alatt).

A következő idézetben Hajdú Ferenc egy társadalmilag teljesen elfogadott beszélt nyelvi formulát, amelyet olykor töltelékelemként is használunk, a durva beszéd trágár töltelékszavaival hoz összefüggésbe, nyilvánvaló megbélyegzési szándékkal.

51. Eszembe sem jutna kipécézni, ha valaki egy félórás műsorban egyszer, két gondolata közé becsúsztat egy hogy úgy *mondjam*-ot vagy hogy *ne mondjam*-ot. Mondja, ha úgy érzi, hogy tartozik valamiféle bocsánatkéréssel a hallgatóságnak, legalábbis az én fülemben ezek a frázisok amolyan bocsánatkérésnek hatnak. De könyörgök, ne rabolják az én kis hallgatói időmet minden mondat elején ezekkel a töltelékkel. Mindjárt az utcán vagy a metrón érzem magam, ahol az engem nem érdeklő és nem is rám tartozó mondatokból csak a bevezető *b... meg*-ek jutnak el hozzám. És a művelt vitatkozók között a *h.ú.m.* ugyanúgy átragad egyik félről a másikra, mint mosdatlan társuk az utcai társalgók között. (Hajdú 2003.)

Az alábbi szemelvényben Vörösmarty, Illyés Gyula, Radnóti nyelve a brókerek „zagyvalék” nyelvével van szembeállítva.

52. Sokan időszerűtlennek tartják a nyelv védelmét. Persze üzetlet kötni zagyvalék nyelven is lehet, az a fontos, hogy a számok elég sok nullára végződjenek a csekken. A brókerek nyelve nem a miénk. A miénk Vörösmartyé, Illyés Gyuláé, Radnótié és mindazoké, akik tudták, hogy mekkora kincs van a birtokukban. (Szakonyi 2003.)

Az idézet a nyelvek regiszterben rétegződése iránti érzéketlenségre is példa (vö. még a 62. szemelvénnel). A „zagyvalék” nyelv nyilván nem zavaros, pontatlan nyelvetjelent, hiszen azt Szakonyi Károly is tudja, hogy a szerződés szövegének pontosnak és egyértelműnek kell lennie (ami Vörösmarty, Illyés és Radnóti lírai verseinél nem éppen követelmény), hanem nyilván olyan írásművet, amelyben a szerző számára nem rokonszenves idegen szavak, szerkezetek találhatók.

53. Ez utóbbiak – a tükrö kifejezések – a nehezebben tetten érhetők és felfoghatók, hiszen a beszélő minden szót magyarul mond, így jogosan vélheti, hogy helyesen, sőt választékosán fejezi ki magát. (Brauch 1999.)

Amint az idézetből kiderül, Brauch Magda szerint a helyes, választékos beszéd fő ismérve, hogy az ember „minden szót magyarul mond.” Ilyen könnyű lenne helyesen, választékosan beszélni magyarul?

Az idézetben a finomabb megbélyegzésre is találunk példát: a tükörfelfogásoknak nem a „felismerés”-ről ír, hanem „tettenerésé”-ről, ami a bűnösök, bűnözők világát asszociálja.

S ezzel már a megbélyegzés egyik legjellemzőbb válfajához értünk, a normasértőnek ítélt alakok használatának *jellembeli kérdésként* való beállításához. Brauch Magda szerint az új ejtészváltozatokat „beszédbe-
li hanyagság” okozza (Brauch 2003a), a nyelv művelőknek nem tetsző szóválasztást, vonzathasználatot stb. pedig „kifejezésben hanyagság, pontatlanság, igénytelenség” (Brauch 1999). Kisebbségi helyzetben, a kétnyelvűség körülményei közt a kölcsönszavak használata – kivéve a többé-kevésbé „indokoltak”-é – szintén ekképpen ítéltetik meg:

54. Sajnos, ez csak a jéghegy csúcsa, az élet különböző területein nagyon sok román kölcsönszó használatos, amelyek közül némelyek többé-kevésbé indokoltak, mások viszont a nyelvi hanyagság, nemtörődőség, a „mindegy, hogyan beszélek” felfogás következményei. (Brauch 1999.)

Amint Hajdú Ferenc következő megállapításából kiderül, a nyelvi kölcsönzés további indítéka egy másfajta emberi „gyarlóság”, az ún. „*majmolókészség*”:

55. A *tréning*-ben, ahol a szó töve, a „trén” (azaz *train*) külön életet él(t), a 'vonat' és a 'vontatás' jelentést átvéve a hadsereg ellátását, ügyes magyarítással a *hadtáp*-ot jelentette. A nem túl fejlett osztrák–magyar hadseregben ez nagyrészt lovas szekerek használatával történt, és ma már nem él. Itt van helyette a *logisztika*, amelyben sok logikát ugyan nem találunk, majmolási ösztönt annál inkább, és nemcsak a hadsereg él vele. (Hajdú 2001.)

Az utánzás csakugyan nélkülözhetetlen szerepet játszik a kölcsönzésben, különösen pedig a kölcsönzéstermékeknek az egynyelvű beszélők körében való elterjedésében. És persze a belső keletkezésű formák terjedésében is, amint azt egy másik Hajdú Ferenc-cikkből vett részlet is mutatja.

56. Goethe regényének magyarul ismert címével játszadoxva azt a megfigyelésemet szeretném publikálni, hogy a sajtóban és az elektronikus médiában egyre gyakoribb az állítmányokhoz vagy határozókhoz kapcsolódó

szó ragjának vagy a kapcsolódó névutónak, azaz a vonzatnak furcsa, rossz megválasztása, esetenként pedig a nyelvünkben használatos többféle, de más-más jelentésárnyalatot hordozó vonzat helyett mindig ugyanannak az egynek a használata. A nyilvánosság előtt szóban vagy írásban megszólalók nyelvi kritikája és önkritikája hallatlanul gyenge, majmolókészségük viszont nagyon is erős, ezért biztosak lehetünk abban, hogy egy-egy rossz példa napok alatt divattá válik, és a helyes, árnyalt kifejezés a láncreakció sebességével szorul ki a használatból. (Hajdú 2000.)

A „majmolókészség” egyébként a nyelvelsajátításban is nélkülözhetetlen szerepet játszik: e nélkül a képesség nélkül az emberi nyelv – s vele együtt az ember mint értelmes lény – az első emberpárral kihalt volna.

Azt, hogy a „helyes, árnyalt kifejezésnek napok alatt szorulnánk ki a használatból, nyilván nem kell szó szerint venni; a nyelvművelők egyik kedvelt stílusesezközéről, a hiperbola használatáról van itt szó (vö. a 72–75. szemelvényekkel). A nyelvművelés stilisztikájával alább foglalkozom részletesebben.

Nézzünk most meg egy olyan bélyeget, amelyet mindenfajta nyelvi normasértésért (nyelvinorma-sértésért) rá lehet nyomni az emberre:

57. Honfitársaink közül egyre többen hűtlenek anyanyelvünkhöz. Itt élnek körülöttünk, utcán, munkahelyen, ellepik a televíziós csatornákat, s még attól sem riadnak vissza, hogy könyveket írjanak – mondhatom, a könyvek megcsúfolására – a maguk elbitangolt nyelvezetén. (Szakonyi 2003.)

Látjuk, hogy Szakonyi Károly szerint nemcsak a határon túli, két-nyelvű környezetben élő magyarok lehetnek hűtlenek anyanyelvükhöz, hanem a magyarországiak is. Ami azt jelenti, hogy a szerzőnek nem tetsző „bitang” magyar beszéd kitagadtatik a magyar nyelvből. Ez nemcsak logikai következtetés, ezt a gondolatot neves írónk nyíltabban is megfogalmazza:

58. Gondolom, valamennyien ismerjük azt a fülsértő, ám magyar nyelvnek képzelt beszédet, mely mindjobban kezd uralkodni köz- és magánéletünkben. Komoly emberek szájából hallani idegborzoló kifejezéseket, hírmagyarázók, előadók, politikusok semmibe veszik a helyes kiejtés törvényeit. (Szakonyi 2003.)

Látjuk, hogy a Szakonyi Károly fülét sértő és idegeit borzoló beszéd nem magyar beszéd, a nyelvközösség többi tagja csak annak „képzeli”.

Szakonyi Károlyhoz képest Hajdú Ferenc jóval engedékenyebb, szerinte a nyelv művelő eszménytől eltérő beszéd mód csupán „félmagyar”:

59. A magyarban a *-ment* képzőnek a *-ság*, *-ség* felelne meg, nem pedig az *-ás*, *-és*, ahogy azt félmagyarul beszélő és író személyek képzelik, akik a *vezetés* határozatairól, az *igazgatás* intézkedéseiről nyilatkoznak a *vezetőség*, illetve az *igazgatóság* helyett és nevében. (Hajdú 2001.)

A nyelvöröknek nem tetsző nyelvi jelenségekkel tarkított beszédnek a nyelvből való kitagadása a megbélyegzésnek egyik különösen durva formája, amely társaslélektani indítékait tekintve alighanem kapcsolatba hozható a „nemzetileg elkötelezett” magyarországi politikusoknak és közéleti személyiségeknek azzal az eljárásával, amellyel verbálisán a nemzetből is kitagadják politikai ellenfeleiket és azok támogatóit (a magyar nyelv művelés és a politikai ideológiák szoros kapcsolatára lásd Sándor 2001b). Megismétlem Deme László (2003, 22) intelmének ide vágó részét: „ne vegyük át a politika rögtönítélő stílusát!”

A vizsgált nyelvi anyagban egy másik nyelv becsmérése is akad példa (ez a mozzanat rejtve már a 49. szemelvényben is benne van, hiszen a *vau* indulatszó angol eredetű). Hajdú Ferenc cikkéből hosszabban is érdemes idézni:

60. Egy nyelvész cikkében olvastam, hogy az angol erősen lepusztult nyelv. Ebből értettem meg, mitől olyan könnyű az angol ige- és főnévragozás, hogy szinte nincs is. És ettől van az, hogy az angol szótárban a szavak többsége mellett ott áll egymás után a tárgyias és tárgyatlan igei, a főnévi, a melléknévi és a határozószói szerep, persze mindegyik szerepben számos magyar (sőt angol rokon értelmű) jelentéssel. A *monitor* mellett is találunk főnévi és kétféle igei szerepkört. [...] Melyik szerepben díszleg az *-ing* a magyar újsághírben, illetve a kormánybiztosi nyilatkozatban?²⁷ Véleményem szerint itt a *monitorozás* felfüggesztéséről van szó. Csakhogy a magyar nem lepusztult nyelv, és egy szótóhoz csatolt képzőkkel és ragokkal számos (vagy számtalan) jelentésárnyalatot tud egyértelműen kifejezni. Ha tehát már átvettük a *monitor-t* – inkább a latinból, mint az angolból –, ez még nem jelenti azt, hogy a szegényes és többértelmű angol képzőt is át kell vennünk. [...] Az angol nyelv lepusztultságához tartozik, hogy sokszor az *-ing-et* vagy a *-ment-et* vagy a hasonló képzőt is megtakarítja, mikor egyik szófajból a másikba, egyik

²⁷ A kifogásolt szóval ilyesféle szöveggörnyezetben találkozott a szerző: „a szennyezés és a pénz elfogytával szünetel a *monitoring* a Tiszán”.

mondatrészeiről a másakra tér át egyazon szóalak használatával. De a mai magyar szóbeszéd ide is követi példaképét. [...] [N]apjainkban a meteorológia mutatószó hűlője a képernyőn következetesen *maximum hőmérséklet*-eket, *minimum hőfok*-okat emleget, amúgy ánglus módra. (Hajdú 2001.)

Tudjuk: az angol nyelv „lepusztultsága” alaktani rendszerének egyszerűségében áll, amely valóban egy egyszerűsödési folyamat eredményeként jött létre. Ám nem mindegy, hogy erre egy semleges vagy egy negatív töltésű szóval utalunk. Az a két jelenség, amelyet a szerző az angol nyelv „lepusztultságának” bizonyítékaként említ – a toldalékok polyszémiaja és a kettős szófajúság – a magyar nyelvben is megvan, így a hajlító (flektáló) nyelvtípusba tartozó szlovákhhoz viszonyítva nemcsak az elszigetelő (izoláló) nyelvtípus vonásait mutató angolt, hanem a ragasztó (agglutináló) nyelvtípusba tartozó magyart is „lepusztult”, illetve eredendően „kopár”, „sivár” nyelvnek nevezhetjük.

A magyar toldalékok többjelentésű mivoltára két példát említünk most. Az egyik a *-t, -tt* toldalék, amely egyaránt lehet a múlt idő jele (pl. *ez a húsdarab fél órát sült*) és a befejezett melléknévi igenév képzője (pl. *sült hús*), sőt ez utóbbi főnevesülésével a *-t, -tt* főnévképzőként is szerepelhet (pl. *hideg sült*). A másik példa az *-ó, -ő* toldalék, amely a melléknévi igenév képzője (pl. *gyerekeket tanító ~ oktató személy, a bűntény után nyomozó ember*) vagy főnévképző lehet; főnévképzőként az *-ó, -ó* jelölheti a cselekvőt (pl. *tanító, oktató, nyomozó, rendező*), a cselekvés helyét (pl. *társalgó, szálló, gázló*), sőt olykor magát a cselekvést is (pl. *bemutató, találkozó, esküvő*).

A kettős szófajúság is jellemző jegye nyelvünknek. Például a *magyar* szó lehet főnév is, melléknév is (*magyar vagyok – magyar ember vagyok*); a *nyom* lehet főnév is, ige is (*ott a nyom a hóban – a hóba nyom valamit*); a *vasárnap* lehet főnév is, határozószó is (*a vasárnap a hét utolsó napja – vasárnap a legtöbb üzlet zárva van*). Nem úgy a szlovákban, ahol ezek alakilag vagy lexikálisán különböznek egymástól: *Maďar* ’magyar’ főnév, de *maďarský* ’magyar’ melléknév; *stopa* ’nyom’ főnév és *tlačit’* ’nyom’ ige; *nedeľa* ’vasárnap’ főnév és *v nedeľu* ’vasárnap’ határozó.

A megbélyegzés sajátos típusát képviselik az ún. *strukturális metaforák*. Ezekről – más kontextusban – Szilágyi N. Sándor ír nagyon tanulságosan (1996, 53–58). Szilágyi megfogalmazásában a strukturális metafora (egy) olyan kép, „amely maga mint olyan a nyelvben rendszerint

nem jelenik ugyan meg, és mégis számolni kell vele, mert egy sor kifejezést csakis e (lappangó) metafora alapján tudunk megmagyarázni” (i. m. 54). A vizsgált nyelvművelő cikkekben ilyen a nyelvnek *kertként*, *növényként*, ill. *emberként* (állatként) való szemlélete.²⁸ A „helytelen” nyelvi jelenségek úgy terjednek, mint a dudva a veteményeskertben (Hajdú 2003), vagy pedig úgy nőnek a nyelv gyümölcsfáján, mint a vadhajtások (Brauch 1999); a nyelvi hibák krónikus betegséget okoznak a nyelvnek (Buvári 2001); olyanok, mint a rákos sejt, terjeszkedésükkel kiszorítják a többi (Móricz 2000). Ez utóbbi metaforát tartalmazó példát érdemes hosszabban is idézni, annyira szemléletes!

61. Miért kifogásolható ez a szerkezet, ha a szól *valamiről* vonzatot értelmező szótáraink is tartalmazzák? Azért, mert olyan, mint a rákos sejt: terjeszkedésével kiszorítja a többi. A szavak esetében ez úgy történik, hogy mind újabb jelentéseket vesznek fel, magukba szívják más szavak jelentését, és így pusztítják el azokat. [...] Mint láthatjuk, ez a kifejezés annyira divatosá vált, hogy a szavak, a szó szerkezetek tucatjait képes kiszorítani, felfalni, egyhangúbbá, erőtlenebbé, színtelenebbé téve ezzel a köznyelvet. Figyeljünk fel erre magunk körül, és próbáljunk gátat vetni e parazita szerkezet kiterjeszkedésének! (Móricz 2000.)

A NYELVMŰVELÉS RETORIKÁJA

A 61. szemelvény a maga szemléletességével már át is vezetett hosszúra nyúlt hozzászólásom utolsó fejezetéhez, amelyben a vizsgált cikkekben talált néhány ókori gyökerű retorikai eszközre hozok szemléltető példákat. Dolgozatomnak ez a része némileg különbözik az előzőektől. Míg az előzőekben igyekeztem tárgyilagos lenni, s türelmesen elmagyarázni a *Fórum Társadalomtudományi Szemle* nem nyelvész olvasóinak, mi a gond az idézett megállapításokkal, ebben az utolsó fejezetben már nincs erre szükség. Itt ugyanis nem az idézettek tartalmán van a hangsúly, hanem megfogalmazásuk módján. Ez az oka annak, hogy kommentárjaim ebben a fejezetben annyira megritkulnak.

Az első retorikai eszköz, amelyet mint nagyon jellemzőt meg kell említeni, a nyelvünket fenyegető veszélyek ecsetelése, az *ominatio*: „Mert

²⁸ E biológiai metaforák bizonyára a 43. szemelvény kapcsán már említett nyelvészeti naturalizmusban gyökereznek, abban a felfogásban, mely szerint a nyelv élő szervezet, természeti organizmus, a nyelvészet pedig természettudomány.

vannak veszélyek, kívülről hatók is, meg belsők is” (Bencédy 2003b). A félelemkeltésre az előzőekben más témák kapcsán már több példát is látunk, most csak röviden visszautalok néhányra. Bencédy József (2003a) leszögezi: „veszélyben a nyelvünk és a nyelvhasználat is” (14. szemelvény). Szemkeő Judit (2000) konkretizálja a veszélyt: veszélyesek a „magyar nyelvbe kevert idegen kifejezések”, továbbá „az idegen nyelvi szerkezetek átvétele”, ezenkívül pedig a „helytelen magyar kifejezésmód, beszédstílus” is (42. szemelvény). Kemény Gábor (2001) fölidézi a jól ismert tételt, mely szerint az „idegenszerű szerkezetek” különösen nagy veszélyt jelentenek nyelvünk épségére nézve (38. szemelvény; lásd még Buvári 2001). Szakonyi Károly (2003) megállapítja: nyelvünk kihalásától ugyan remélhetőleg nem kell félni, „roncsolódásától” azonban igen (23. szemelvény).

Nyelvünk „roncsolódása” Szakonyi Károly (2003) szerint messzemenő következményekkel jár, „ha nem vigyázunk” (*diabolé*):

62. Ha nem vigyázunk, sok értéket elveszíthetünk. Nyelvünk romlásával elveszíthetjük jellegünket és jellemünket, elveszíthetjük a múltunkat. Gyökértelemné válhatunk. Nem fogjuk igazán érteni Arany Jánost és Petőfit, Weöres Sándort és Móricz Zsigmondot, elveszíthetjük mindama nyelvi szépséget, amit őseink hagytak ránk, amit íróink, költőink nevelgettek, ápolgattak évszázadokon át. Egy angol–amerikai vagy más nyelvkeveréssel élő ember mit kezdhet Balassi Bálint veretes szavaival, miféle lelki rezgést támaszthat benne Kosztolányi vagy Szabó Lőrinc, érti-e majd, mit jelentenek Nagy László népnyelvi gazdagsággal megírt versei, gyermeke élvezheti-e a magyar népmesék nyelvi csodavilágát? (Szakonyi 2003.)

Az egymástól végtelenen távol eső nyelvi regiszterek *antithesizise* teszi félelmetessé a fenti idézetben a diabolét.²⁹ Egy kicsit hasonló vonást találunk Szemkeő Judit véleményének megfogalmazásában is, amely az elektronikus levelezés esetleges nyelvvalakító hatásait ecseteli:

63. A fiatalok között egyetlen új ártalmat szeretnék csak megemlíteni: az elektronikus levelezést. Ez a lehetőség csodálatos eszköz: segítségével könnyen kerülhetünk kapcsolatba bárkivel a világ távoli tájain is; de romboló hatásai is vannak. Egyrészt a nemzetközi levelezésben gyakran

²⁹ Az érdekesség kedvéért megjegyzem: a népmese sem föltétlenül olyan „tisztá” műfaj, mint amilyennek gondolnánk. A 19. század közepén a Balkánon a népmesékben is voltak kódváltások, ami hűen tükrözte a többnyelvűség széleskörű elterjedtségét ebben a régióban. (Irvine–Gal 2000, 66.)

kényszerülünk az ékezet nélküli szövegek leírására, rontva helyesírásunkat, másrészt nagy a csábítás, hogy leveleinkben minden formai és fogalmazási egyszerűsítés lehetőségét megragadjuk. A kísértésnek – bevallom – én sem állok ellen, pedig nagyon fontos lenne. Az egyszerűsített világ, a lecsupaszított nyelv lehet, hogy kényelmes, de nem ad igazi örömet, elveszítjük a szépséget, amelyről költőink szólnak, amelyre valójában mindenki vágyik. (Szemkeő 2000.)

Ebben az idézetben is megjelenik rejtve az ímélnyelv lecsupaszítottságának és a szépirodalmi nyelv gazdagságának antithesiszze. Csak az érvelés sántít egy kicsit, hiszen az örömet, a műélvezetet talán mégsem az elektronikus levelezésben kellene keresni, ahogyan azt sem várja el senki, hogy a ruhaüzletek kirakatában a próbababák Michelangelo Dávidjához hasonló színvonalú egyedi műalkotások legyenek.

Az ominatio nemcsak a rémképek direkt megidézése által valósulhat meg, hanem közvetve is, expresszív stílus eszközök használatával. Erre volt példa a 61. szemelvény is. A következő idézetben Tímár György író másfajta retorikai eszközöket alkalmaz, a *mempsziszt* és a *bdelügmát*:

64. Értelmiségi elit. Újabban mind több tagja használja rosszul a belviszonyt jelentő *-ban, -ben* ragot. „Lépjenek sürgősen közben”, „be-mentem a parlamentben” (ezzel szemben „benyújtotta a parlamentbe” – brrrr!), „nem jár iskolában”. A jelek szerint az attól való félelem, hogy a *-ba, -be* helyrag eleve póriás, a *-ban, -ben* egyoldalú használatához kezd vezetni. Pedig nem mindegy, hogy valaki a parlamentbe jár-e, vagy a parlamentben, azaz benne, magában az épületben. (Tímár 2003.)

A nyelvművelői retorika eszköztárára a megvizsgált írások tanúsága szerint általában is jellemző az érzelmekre hatni akaró, expresszív kifejezés mód; nyilván ez is a cikkekből feltűnően hiányzó érvelést van hivatva helyettesíteni. Ilyen például a következő idézetben található *ekfónészis*:

65. Az a tény, hogy ez az írásmód ebben a formában képernyőre kerülhet, és bárki olvashatja, aki hozzáfér számítógéphez és internethez, szomorú és elkésérítő. (Záhonyi 2001.)

Záhonyi László az elektronikus levelezésben előforduló „lazaságok” ellen fakad ki, „szóképzési, rövidítési szörnyszülöttek”-nek titulálva egyfelől az informális beszédre jellemző lazításos jelenségek kiejtés szerint leírt formáját (pl. *aszem* 'azt hiszem', *nemtom* 'nem tudom'), másfelől pedig a különféle ártatlan írásos szójátékokat- „betűjátékokat” (pl. *Mber~ mber*

'ember'; *műxik* 'működik'; *1-etért* 'egyetért'; *lütt* 'együtt'; *1xű* 'egyszerű'; *próbáld* + 'próbáld meg'; *mexűnik* 'megszűnik'). Közvetlenül megjegyzem, hogy Balázs Géza (2003d) is lajstromba veszi az ilyen rövidítéseket, összevonásokat, s a változatosság kedvéért „agresszívének nevezi őket.

Ám Záhonyi heves érzelemnyilvánításai sem tudják feledtetni az olvasóval azt a tényt, hogy cikkéből hiányzik az indoklás: mi a probléma ezekkel? Annyira rozoga volna nyelvünk építménye, hogy még a szójátékoktól is féltünk kell „épségét”? Záhonyi szerint az általa idézett példák se nem szellemesek, se nem humorosak. Lehet, hogy igaza van, olcsó poénok ezek. De mi köze ennek a nyelvhez és a nyelvműveléshez? („Nyelvművelésnek nevezzük az alkalmazott nyelvtudománynak azt az ágát, amely a nyelvhelyesség elvei alapján, a nyelvi műveltség terjesztésével igyekszik segíteni a nyelv egészséges fejlődését” NyKk. 1985, 349, csaknem szó szerinti idézet *A magyar nyelv értelmező szótárából*, ÉrtSz. 1961/V, 263.)

Az előzőekből hiba volna azt az általánosító következtetést levonni, hogy a nyelvműveléstől távol áll a *humor*. A megvizsgált anyagban akadnak olyan cikkek, amelyek ezt az eszközt is bevetik céljaik elérésére. Nézzünk meg egy példát!

66. Mindenkinek jó utazást kívánok, határainkon innen és túl, az indulástól a megérkezésig – de inkább autón, repülőgépen, Intercityn, mintsem vele, mert így olcsóbb ugyan, de fárasztóbb is lenne!... (Kovácsné 2003.)

Az írásban, amely az idézett mondattal zárul, Kovácsné Vermes Stefánia arra akarja rávenni az olvasókat, hogy „a közlekedés eszközhatározója”-nak ragjaként ne a megszokott *-val*, *-vel*-t használják, hanem az *-on*, *-en*, *-ön*-t, „hiszen utazáskor rajta ülünk a kerékpáron, kocsin, lovon, hajón stb.” A *-val*, *-vel* rag használata a szerző szerint „inkább” társhatározói jelentést hordoz, vagyis a *kerékpárral* való utazás azt jelenti, hogy „a kerékpár kormányát fogva mellette sétálunk, vagy útipoggyászként a vonaton velünk együtt közeledik úti célunk felé”. Erre a csacskaságra utal vissza a főtebb idézett zárómondat „humoros” kiszólása.

A nyelvművelői humor árnyoldala az, hogy a megbélyegzés eszközeként is szolgál. Az előző példában is érezhető ez valamelyest, ám ennél sokkal erősebben a következőben, melynek szerzője a már többször idézett Hajdú Ferenc:

67. Olvasom, hogy a szennyezés és a pénz elfogytával szünetel a *monitoring* a Tiszán. Kicsit csodálkozom: milyen ring? Bokszküzdőtér vagy

bécsi körút? Azután rájövök, hogy nem *ring*-ről, hanem *ing*-ről szól a hír. Nem az én ingemről, hanem a monitoréről. [...] De miért kell neki az ing? Ezt magyarul nem lehet megérteni, ismerni kell hozzá némileg az angol nyelv lelkivilágát. (Hajdú 2001.)

Nemcsak ez a részlet, hanem az egész cikk kitűnő példája két további retorikai eszköznek, a *hüpokriszisznek* és a *thaumasmusnak*. (A hüpokrisziszre lásd még a 49. szemelvényt!)

Amint a 26. szemelvényben láttunk, az érzelmi hozzáállás – konkrétan: a harag – nemcsak retorikai eszköz lehet a szerző számára, hanem egyenesen az olvasótól, hallgatótól elvárt, kívánatos magatartás. Ez szöveg ellentétben áll a tudományban megkövetelt érzelemmentességgel, tárgyilagossággal. De most nézzünk meg egy olyan idézetet Zimányi Árpádtól, amelyben pozitív érzelmek nyilvánulnak meg!

68. Kinek ajánljuk az új kötetet? Elkoptatott frázis, hogy mindenkinek. Annak, aki elkötelezettje nyelvünk ügyének. Aki nemcsak elhasználja nyelvünket, hanem tesz is megtartásáért, ápolásáért, Aki szereti a bölcs gondolatokat. Aki szeretethiányos korunkban okos szeretetet akar tanulni. A nyelv szeretetét, amely óvó-féltő és bíráló-korholó is egyben. (Zimányi 2000.)

Az ilyen retorikával nem nehéz megnyerni az embereket: hiszen ki ne szeretné a bölcs gondolatokat, ki ne vágya szeretethiányos korunkban arra, hogy szeretetet tanulhasson? Az ajánlott könyv szakszerűségére való hivatkozással bizonyára nehezebb lenne olvasókat toborozni.

Az érzelmi töltésű kifejezőeszközök használata gyakran jár együtt egy olyan retorikai eszköz használatával, amelyet eufemisztikusan „*bombüksz*”-nek nevezhetünk. Az alábbi idézetek részletes kommentálására nincs szükség.

69. Soha nem volt ekkora szükség a nyelvi kultúra őrzésére, ápolására, terjesztésére a közös kommunikációs gondok megoldása érdekében. (Balázs 2003d.)

Balázs Géza megállapítása – bár ezt nem jelzik formális eszközök (pl. felkiáltójel) – voltaképpen *exclamatio*. A következő szemelvényben Szakonyi Károly meg is nevezi, kik az előző idézetben említett őrző-ápoló szolgálat letéteményesei:

70. Máig és mindig is a művelt ember kötelessége őrködni anyanyelvének tisztasága fölött. (Szakonyi 2003.)

Nézzünk meg most egy olyan kijelentést, szintén Szakonyi Károlytól, amely egyfajta nyelvművelő *aforizmának* is tekinthető:

71. Minden nyelv a maga törvényei szerint tud csak tisztán megmaradni. (Szakonyi 2003.)

A most következő két szemelvény kissé megtöri azt az áhítatot, amelyet az utóbbi néhány, általános kérdéseket érintő idézetet körüllegte; mindkettő azt mutatja, hogy a különféle retorikai eszközök konkrétabb nyelvi jelenségek leírása során is sikerrel alkalmazhatók.

72. Közhelyesíráson a nyilvánosság előtt megjelenő bármilyen írásos közlés helyesírását értem. Az utcai (üzlet)feliratoktól kezdve, az óriás- és szalagplakátokon, a katalógus- és reklámújságokon át a televízióban olvasható feliratokig mindenféle kommunikációs megnyilatkozását. [...] Mindezek a feliratok nagyban befolyásolják a magyar nyelv távlati épen maradását, s szoros kapcsolatban vannak a megnyilatkozó (nyelvi) igényességével. (Minya 2003a.)

Amint látjuk az idézetből, Minya Károly akadémiai nyelvművelő a közterületeken látható feliratok és a magyar nyelv távlati épen maradása között a hüperbolé eszközzel teremt kapcsolatot.

73. Legelőször arra [figyeltünk fel az informatika nyelvi hatásaival kapcsolatban], hogy az új technológia szóforradalommal jár együtt. Vagyis töméntelen idegen szó áramlik a nyelvbe (komputer, szoftver, hardver, szével, printel, e-mail stb.). (Balázs 2003d.)

A nyakra-főre használt „beáramlás” helyett, illetve mellett itt Balázs Géza leleményeként egy hatásos szinonima jelenik meg, a *szóforradalom*, amely ráadásul nem is eredendően negatív töltetű. Szintén hüperbolénak tekinthetjük.

74. Egy népet nyelve tart meg az időben. Olyan kincs ez, ami több, mint egyszerű érték. Ez maga a nép élete. (Szakonyi 2003.)

Ebben az idézetben *eulogiával* kapcsolódik össze a hüperbolé. A következő, zárszónak is beillő szemelvényben a hüperbolé és az euologia mellett *paradoxont* is (vagy inkább *móriát?*) találunk.

75. A kötetnek a magyarországi nyelvhasználatot elemző írását *Kolczonai Katalin* szerkesztette, aki egy kerekasztal-beszélgetésen négy meghívottjával közösen mérte fel a magyarországi nyelvhasználat állapotát. [...] Kolczonai Katalin szerint „inkább a nyelvünk véd meg minket, mint mi

őt (...) a magyar nyelv van olyan erős, olyan ősi, olyan értéke az emberi kultúrkinccnek, hogy tőlünk függetlenül is megmarad, csak nem mind-egy, hogyan éltetjük tovább. (Lengyel 2003.)

ÖSSZEGZÉS

írásomban a „létező nyelvművelés” ismert fórumában, az *Édes Anyanyelvünk* című lap néhány évfolyamában megjelent csacskaságok egy részét adom közre. Azok a kommentárok, amelyeket az idézett csacskaságokhoz fűzök, többnyire csak a gyűjtött anyagra vonatkoznak közvetlenül, ám – amint a kiegészítésképpen közölt vendégszemelvényekből is látszik – nemegyszer általánosabb érvényűek. Az *Édes Anyanyelvünk* egyfajta állatorvosi ló, amelyen a mai nyelvművelés sok-sok kórsága bemutattható.³⁰ Az *Édes Anyanyelvünk* nemcsak tükrözi a nyelvművelés kórságait, hanem valamiképpen gerjeszti is; figyelemre méltó, hogy az ebben a lapban is publikáló, ill. azt is szerkesztő hivatásos nyelvészektől egészen más hangulatú nyelvművelő cikkek jelennek meg más sajtótermékekben, hallhatók a rádióban. (Példaként utalhatunk a névrokon *Édes anyanyelvünk* rádióműsorból készült válogatásra, melyben összehasonlíthatatlanul tárgyilagosabb és szakmailag korrektebb nyelvművelő és nyelvi ismeretterjesztő cikkeket lehet olvasni; lásd Kövesdy [szerk.] 2003.)

Az utóbbi egy-másfél évtizedben folytatott viták során a nyelvművelés kórságai napvilágra jöttek,³¹ úgyhogy írásom ebből a szempontból nem tartalmaz újat; ami talán újszerű, az a „földhözragadtsága”. A nyelvművelés-kritikai irodalom nyelvművelők általi fogadtatása világossá tette: az általánosságokat nagyon könnyű általánosságban „cáfolni”, s nem nehéz velük másfajta általánosságokat szembeállítani. Az egyik fél azt mondja például: a nyelvművelésnek nincs koherens elmélete, érzéketlen a nyelvi változás és változatosság iránt, s megbélyegző. A másik fél ezt válaszolja: a nyelvművelésnek igenis van koherens elmélete, régóta érzékeny a

³⁰ Ha a biológiai metaforákhoz ragaszkodunk, akkor sokkal közelebb állunk az igazsághoz, ha a létező nyelvművelésre vonatkoztatjuk: az beteg, az van tele vadhajttással, és szorul emiatt „nyesegetésre”, s a sok csacskaság úgy tenyészik benne, mint az elhanyagolt kertben a dudva...

³¹ Lásd pl. Saly–Kontra (1998) számos írását; Sándor tanulmányait (2001a, 2001b, 2003); Lansztyák–Szabó Mihály (2002) néhány írását. A problémakör határon túli vonatkozásainak rövid angol nyelvű áttekintésére lásd Kontra 1997. Lásd még Kis Tamás (szerk.).

nyelvi változás és változatosság iránt, s korántsem megbélyegző. S mert a legjobb védekezés a támadás, még hozzáteszi: A társasnyelvészek azt állítják, hogy nincs is nyelvi hiba, ez pedig szélsőség. S a vita itt meg is fenekük, nem sok esély van az elmozdulásra. Az avatatlan szemlélő még akár azt is gondolhatja, hogy az igazság valahol középütt van.

Nem ott van. S ez talán így, a hetvenöt nagyon konkrét idézetet áttanulmányozva, nyilvánvalóbbá válik az elfogulatlan olvasó számára. S van a konkrétumokra való összpontosításnak még egy előnye: remélhetőleg sikerül vele elkerülni azt, hogy megállapításaimat olyan szakemberek is magukra vegyék, akik valamiképpen kapcsolódnak a nyelv műveléshez, de annak szemléletével és módszereivel (ma már) nem (vagy egyre kevésbé) vállalnak közösséget.

Írásom, írásba foglalt hozzászólásom nem az *Édes Anyanyelvünk* című folyóiratról szól, hanem csupán az *Édes Anyanyelvünk*ben és néhány más kiadványban található csacskaságokról. Az *Édes Anyanyelvünk*ben egyébként – bár nem túl nagy számban – rendszeresen megjelennek nyelvészeti korrekciók és emellett érdekes írások is. Ezenkívül pedig ez a lap az anyanyelvi mozgalomnak is fóruma, ezt a feladatát pedig bizonyára jól ellátja, bár ennek megítélésére nem vagyok hivatott. Épp az anyanyelvi mozgalom érdekében lenne fontos, hogy a lapból eltűnjenek a csacskaságok, hiszen ezek nem a nyelvészeknek ártanak, hanem épp a laikus érdeklődőknek. Az *Édes Anyanyelvünk*-et a laikusok számára ajánlani ugyanaz, mint megevésre ajánlani az olyan gulyást, amely őz- és marhahúsból készült, s amelyben csak a marhahús romlott, az őzhús nem.

Hosszú hozzászólásom egyszersmind válasz is kíván lenni Pusztai Ferencnek a 2003. szeptember 30-i nyelv művelő kerekasztalon föltett kérdésére: miért van az, hogy a nyelv művelők és a társasnyelvészek nem tudnak egymásra találni, amikor annyi minden összeköti őket? Lehet, hogy sok minden összeköthetné őket, ám jelenleg mérhetetlen szakadék választja el a két csoportot egymástól. Ezt a szakadékot csak egyféleképpen lehet betemetni: úgy, hogy a nyelv művelők felhagynak azzal a tevékenységgel, amely a csacskaságoknak egy ilyen színpompás gyűjteményét képes produkálni egy nyelv művelő folyóirat néhány számában. Ez elsősorban a nyelv művelők érdeke, hiszen tevékenységük a legújabb, korábban már idézett meghatározás szerint nem más, mint 1. az anyanyelvi műveltség

terjesztése; 2. a „helyes” (adekvát, célszerű stb.) nyelvhasználat elősegítése.³² A nyelvművelés – amint láttuk – jelenleg nemcsak az anyanyelvi műveltséget terjeszti, hanem a nyelvműködéssel kapcsolatos mítoszok és babonák sokaságát is; mivel pedig a nyelvműködésről torz képe van, nem is lehet képes a „helyes” nyelvhasználatot elősegíteni.

Ahhoz, hogy a nyelvművelés mindkét fontos területen – a nyelvi ismeretterjesztés és a nyelvi tanácsadás területén – sikeres lehessen, meggyőződésem szerint nem vezet más út, mint az eddigi nyelvművelői gyakorlat gyökeres fölülvizsgálata, ennek részeként pedig a laikus nyelvművelői tevékenység megszüntetése.³³ És persze a nyelvművelés elméleti alapjának gyökeres fölülvizsgálata. Az eddigi gyakorlat egyértelműen bizonyítja, hogy strukturalista alapállásból nem lehet sem sikeres nyelvi tanácsadó tevékenységet, sem nyelvtervezést folytatni. (A prágai iskolának ez alighanem azért sikerült mégis, mert az ő

³² Az értelmező kéziszótár 1. kiadása kiiktatta a meghatározásból a „nyelvünk egészséges fejlődésére való utalást, vagyis a nyelvtervezési szándékot; megfogalmazása szerint a nyelvművelés „[a]z anyanyelvi műveltség terjesztése a nyelvhelyesség elveinek a nyelvhasználatban való érvényesítése végett” (ÉKsz. 1972, 1014). A kéziszótár 2. kiadása a „nyelvi műveltség terjesztését” a *nyelvművelés* szó külön jelentésárnyalataként tartja számon. A nyelvművelés eszerint egyrészt „az anyanyelvi műveltség terjesztése”, másrészt „a nyelvhelyesség elveinek a nyelvhasználatban való érvényesülését segítő szervezett tevékenység” (ÉKsz.² 2003, 990).

³³ Meg kell azonban jegyezni, hogy a nem akadémiai nyelvművelésnek létezik magas színvonalú válfaja is; ennek jeles képviselői közé tartozik a szlovákiai magyar Mayer Judit műfordító (lásd Mayer 1990, 2003) és a magyarországi Tótfalusi István író és műfordító (lásd Tótfalusi 1997, é. n.^a). Mayer Judit harminckét évig dolgozott szerkesztőként, több tucat könyvet szerkesztett meg, s közel negyvenet fordított magyarra. Bár az ő írásai sem mentesek a nyelvi mítoszoktól, a nyelvészeti ismeretek hiányát kitűnő nyelvrézke ellensúlyozza, melynek köszönhetően fölfigyel a sajtótermékekben olvasott, tévében, rádióban hallott kisebb-nagyobb fogalmazásbeli botlásokra, szótesztésekre stb. Igaz, nem tesz különbséget alkalmi „hiba” (interferenciajelenség, nyelvi újítás) és nyelvi változás közt, de mentségére legyen mondvá: ezt a két nagyon különböző dolgot még az akadémiai nyelvművelés hivatásos nyelvészei is rendre összezsekeverik. Mivel stílusa rokonszenvesen tárgyilagos, a nyelvész olvasó könnyen megbocsátja neki az efféle melléfogásokat. Lényegében hasonlókat lehetne elmondani a magyarországi Tótfalusi Istvánról is, azzal a különbséggel, hogy ő nem mindig tud tárgyilagos maradni, ugyanakkor a szokványos nyelvművelés mellett rendkívül magas színvonalú nyelvi ismeretterjesztő tevékenységet is folytat (lásd például Tótfalusi é. n.^b, é. n.^c). Mayer Judit és Tótfalusi István példája azt mutatja, hogy a nagy tapasztalattal rendelkező nyelvi lektorok, fordítók, szerkesztők hasznos nyelvi ismeretterjesztő munkát tudnak végezni, ám fontos volna, hogy nyelvészetileg képezzék magukat, és/vagy nyelvészekkel lektoráltassák munkáikat.

strukturálisuktól elválaszthatatlan volt a funkcionalizmus.) A nyelvi tanácsadás akkor lehet leginkább sikeres, ha középpontjába az elvont nyelvi rendszer helyett a konkrét beszélőt helyezi, vagyis a társasnyelvészet antropológiai irányzatára támaszkodik.

HIVATKOZÁSOK:

SZAKIRODALOM

- Albert Sándor 2003. *Fordítás és filozófia. A fordításelméletek tudományelméleti problémái. Filozófiai szövegek fordítási kérdései.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Arany A. László 1939–1940/1998. A kétnyelvűség jelenségeinek pszichológiai alapjai. In: Lanstyák István–Simon Szabolcs (szerk.): *Tanulmányok a magyar-szlovák kétnyelvűségről*, 7–31. – Eredeti megjelenése: Psychologické základy javov bilingvistických. *Linguistica Slovaca*, I–II, 39–52. Fordította Zeman László.
- Balázs János 1983. Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. In: Balázs János (szerk.): *Areális nyelvészeti tanulmányok*, 7–112. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bauer, Laurie–Trudgill, Péter 1998. Introduction. In: Laurie Bauer–Peter Trudgill (szerk.): *Language Myths*, XV–XVIII. London etc, Penguin.
- ÉKsz. 1972. Juhász Józsefet al. (szerk.): *Magyar értelmező kéziszótár.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÉKsz.² 2003. Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar értelmező kéziszótár.* Budapest, Akadémiai Kiadó. (2., átdolgozott kiadás.)
- ÉrtSz. V/1961. *A magyar nyelv értelmező szótára V (Mo-S).* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Herman József–Imre Samu 1987. Nyelvi változás – nyelvi tervezés Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 32/7–8, 513–531.
- Horger Antal 1934. *A magyar nyelvjárások.* Budapest, Kókai Lajos.
- Irvine, Judith T.–Susan Gal 2000. Language Ideology and Linguistic Differentiation. In: Paul V. Kroskrity (szerk.): *Regimes of Language. Ideologies, Politics, and Identities*, 35–83. Santa Fe, New Mexico–Oxford, School of American Research Press–James Currey.
- Kálmán László–Nádasdy Ádám 1999. *Hárompercesek a nyelvről.* Budapest, Osiris Kiadó.

- Kiefer Ferenc (szerk.) 2003. *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kis Tamás (szerk.): *A nyelvművelés kártékonyságáról és ármánykodásáról*, <http://-dragon.klte.hu/~tkis/>
- Klaudy Kinga 1999/2002b. *Bevezetés a fordítás gyakorlatába. Angol/Német/Orosz fordítástechnikai példatárral*. Budapest, Scholastica.
- Kontra Miklós 1997. Hungarian Linguistic Traitors Champion the Cause of Contact Dialects. In: W. Wölck and A. de Houwer (eds.): *Recent studies in contact linguistics (Plurilingua XVIII)*, 181–187. Bonn, Dümmler.
- Kontra Miklós–Saly Noémi (szerk.) 1998. *Nyelvmentés vagy nyelvvarulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Kontra Miklós (szerk.) 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Langman, Juliet–Lanstyák István 2000. Language negotiations in Slovakia: Views from the Hungarian minority. *Multilingua*, 19–1/2.
- Lanstyák István 2002a. A nyelvérintkezés szakszókincséről. Száz fogalom a kontaktológia köréből. In: Gyurgyík László–Kocsis Aranka (szerk.): *Társadalom – tudomány. Tanulmányok a Mercurius társadalomtudományi Kutatócsoport Műhelyéből*, 73–95. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- Lanstyák István 2002b. A magyar nyelv határon túli változatai – babonák és közhelyek. In: Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella: *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok*, 200–211. Pozsony, Kalligram.
- Lanstyák István, megjelenés alatt. Végbement vagy elmaradt nyelvcserek nyelvi emlékei a magyar–szlovák nyelvhatáron. In: Kozma István–Papp Richárd (szerk.): *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében. Válogatás a Változások a Kárpát-medence etnikai tér- és identitás szerkezetében című konferencia előadásaiból*. Budapest, Gondolat Kiadói Kör–MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella 1997. *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség*. Pozsony, Kalligram.
- Nádasdy Ádám 1999. Létezik-e -ál igeképző? In: Kálmán László–Nádasdy Ádám 1999. *Hárompercesek a nyelvről*, 265–266. Budapest, Osiris Kiadó.
- Nádasdy Ádám 2003. *Ízlések és szabályok. Összegyűjtött nyelvészeti írások*. Budapest, Magvető Kiadó.

- Sándor Klára 2001a. „A nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája”: az emberek nyelvhasználata. *Replika*, 45–46, 241–259.
- Sándor Klára 2001b. Nyelvművelés és ideológia. In: Sándor Klára (szerk.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás. Tanulmányok a társasnyelvészet tanításához*, 153–216. Szeged, JGYF Kiadó.
- Sándor Klára 2003. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*, 381–409. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Sgall, Petr (szerk.) 1964. *Cesty moderní jazykovědy. Jazykověda a automatizace*. Praha, Orbis.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács.
- TESZ 1970. Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára II. (H–Ó)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1991/1998. A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben. In: Kontra Miklós–Saly Noémi (szerk.): *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*, 15–24. Budapest, Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1994/1998. Nyelvárulás és nyelvmentés: kánon vagy diskurzus. In: Kontra Miklós–Saly Noémi (szerk.): *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*, 252–265. Budapest, Osiris Kiadó.
- Zeman László 1988. Jegyzet a szaknyelvi nominalizáltságról. In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése*, 1040–1053. Budapest, Akadémiai Kiadó.

NYELVMŰVELŐ IRODALOM

- Balázs Géza 2001. *Magyar nyelvhelyességi lexikon*. Budapest, Corvina.
- Balázs Géza 2003a. A változás és a változat mint nyelvstratégiai alapkérdés. *Magyar Nyelv*, 99/3, 339–344.
- Balázs Géza 2003b. *Magyar nyelvstratégiai teendők a közeljövőben. Problémafelvető vázlat az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága számára*. 2003. március 2. (Kézirat.)
- Balázs Géza 2003c. Nyelvökológiai gondolatok. Elkezdődött a visszaszámlálás! *Édes Anyanyelvünk*, 25/1, 3.
- Balázs Géza 2003d. Milyen lesz a netm@gy@r? *Édes Anyanyelvünk*, 25/2, 3.

- Bárczi Géza 1956/1980. Anyanyelvünk magyarsága. In: uő: *A magyar nyelv múltja és jelene. Válogatott tanulmányok*, 469–489. Szerk. Papp László. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Bárczi Géza 1974. *Nyelvművelésünk*. Budapest, Gondolat.
- Bencédy József 2000. Fények és árnyak mai nyelvhasználatunk megítélésében. *Édes Anyanyelvünk*, 22/4, 8.
- Bencédy József 2003a. „Ha híven szólok, szépen szólok”. Zárzó az Édes anyanyelvünk nyelvhasználati verseny 30. országos döntőjén (Sátoraljaújhely, 2002. október 18–20.). *Édes Anyanyelvünk*, 25/1, 13.
- Bencédy József 2003b. Nyelvünk és mi magunk az Európai Unióban. Bencédy József. *Édes Anyanyelvünk*, 25/3, 1., 8. o. (Az általános iskolások Szép magyar beszéd versenyének kisújszállási regionális döntőjén 2003. április 4-én elmondott beszéd szerkesztett változata.)
- Brauch Magda 1999. Közös anyanyelvünkért. *Édes Anyanyelvünk*, 21/4, 3.
- Brauch Magda 2001. Argó vagy csak szándékos durvaság? *Édes Anyanyelvünk*, 23/1, 12.
- Brauch Magda 2003a. Szépen beszélni nehéz?. *Édes Anyanyelvünk*, 25/2, 4.
- Brauch Magda 2003b. Nyelvi illem az erdélyi magyarok között. *Édes Anyanyelvünk*, 25/3, 11.
- Buvári Márta 2001. Szálkák. *Édes Anyanyelvünk*, 23/1, 9.
- Buvári Márta 2003. Felbillenő és értelmetlen mondatok. *Édes Anyanyelvünk*, 25/3, 14.
- Büky László 2000. Méretes. *Édes Anyanyelvünk*, 22/1, 7.
- Deme László 2003. Ne ítéljünk hirtelen! In: Kövesdy Zsuzsa (szerk.): *Kedves hallgatóim! Válogatás a Magyar Rádió Édes anyanyelvünk című műsorából*, 21–22, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Elekfi László 1980. Előszó. In: Ferenczy Géza: *Magyarán*, 5–13. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Ferenczy Géza 1980. *Magyarán*. Budapest, Tankönyvkiadó. Szerk. Elekfi László.
- Fodor István 2003a. Stílustalanság és udvariatlanság a beszélt nyelvben. *Édes Anyanyelvünk*, 25/1, 8.
- Fodor István 2003b. Kedves Hallgatóim! Válogatás az Édes anyanyelvünk című rádióműsorból. *Édes Anyanyelvünk*, 25/4, 14.
- Gráf Rezső 2000. A mindennapok nyelvi hordalékából. *Édes Anyanyelvünk*, 22/5, 8.
- Hajdú Ferenc 2000. Vonzatok és választások. *Édes Anyanyelvünk*, 22/2, 4.

- Hajdú Ferenc 2001. Akinek nem inge. *Édes Anyanyelvünk*, 23/1, 6.
- Hajdú Ferenc 2003. Hogy úgy mondjam... *Édes Anyanyelvünk*, 25/3, 13.
- Jakab István 1983. *Nyelvünk és mi*. Bratislava, Madách Könyv- és Lapkiadó.
- K. G. 2003. Nyelvész-leletek, nyelv-észleletek. *Édes Anyanyelvünk*, 25/3, 20.
- Kemény Gábor 1997. Van-e szükség Magyarországon anyanyelvi törvényre? Jegyzőkönyv a Magyar Nyelvi Bizottság 1996. május 3-i üléséről. Kemény Gábor hozzászólása. *Magyar Nyelvőr*, 121/1, 113–115.
- Komoróczy György 2000. Növelni kell a magyar nyelv tekintélyét. *Édes Anyanyelvünk*, 22/3, 10.
- Komoróczy György 2003. Az Európai Unió és a magyar nyelv. *Édes Anyanyelvünk*, 25/2, 14.
- Kovács József 2003. Árcédulák és egyéb feliratok. *Édes Anyanyelvünk*, 25/2, 8.
- Kovácsné Vermes Stefánia 2003. Hogyan közlekedjünk magyarul? (Emlékezésül egy kiváló magyartanárra). *Édes Anyanyelvünk*, 25/1, 8.
- Kövesdy Zsuzsa (szerk.) 2003. *Kedves hallgatóim! Válogatás a Magyar Rádió Édes anyanyelvünk című műsorából*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Láng Miklós 2003. Nincs rá magyar szó? *Édes Anyanyelvünk*, 25/1, 9.
- Lengyel Ferenc 2003. A nyelvfejlődés – sorskérdés. *Édes Anyanyelvünk*, 25/2, 12.
- Mayer Judit 1990. *Anyanyelvi hibanapló*. Pozsony, Madách Könyv- és Lapkiadó.
- Mayer Judit 2003. *Magyarosan magyarul!* Dunaszerdahely, Lilium Aurum.
- Minya Károly 2003a. A közhelyesírásról. *Édes Anyanyelvünk*, 25/2, 9.
- Minya Károly 2003b. Információhomály. *Édes Anyanyelvünk*, 25/4, 6.
- Móricz Kálmán 2000. Miről szól? *Édes Anyanyelvünk*, 22/2, 12.
- NyKk. 1983–1985. Grétsy László–Kovalovszky Miklós (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NymKsz. 1996. Grétsy László–Kemény Gábor (szerk.): *Nyelvművelő kézisztár*. Budapest, Auktor Könyvkiadó.
- Orbán Viktor 2000. Ünnepi köszöntő a magyar nyelv hetének országos megnyitőünnepségén (Debrecen, 2000. április 21.). *Édes Anyanyelvünk*, 22/3, 1.
- Orosz Tamás 2000. A hétköznapok nyelvi hibái, érdekességei. *Édes Anyanyelvünk*, 22/5, melléklet 4.
- Pásztor Emil 2003. A segégszóról. *Édes Anyanyelvünk*, 25/4, 9.
- Rácz Endre 1987. A mai magyar nyelv változásai. *Magyar Nyelv*, 83, 1–7.
- Regős Sándor 2003. Vau! *Édes Anyanyelvünk*, 25/2, 14.

- Szakonyi Károly 2003. Egy népet nyelve tart meg az időben. Ünnepi köszöntő a Kazinczy-verseny országos döntőjének megnyitóján. (Győr, 2003. április 25.) *Édes Anyanyelvünk*, 25/4, 13.
- Szemkeő Judit 2000. „A szeretet elhalása minden nyelvromlás igazi gyökere.” Köszöntő a Középiskolások 35. Kazinczy-versenyén. *Édes Anyanyelvünk*, 22/4, 11.
- Szepesy Gyula 1986. *Nyelvi babonák*. Budapest, Gondolat.
- Tímár György 2003. Egy író dörmögéseiből. *Édes Anyanyelvünk*, 25/3, 7.
- Tótfalusi István 1997. *Magyar nyelvhelyességi kézikönyvtár A-tól Z-ig*. Budapest, Merényi Könyvkiadó.
- Tótfalusi István é. n.^a *Kis magyar nyelvklinika*. Anno Kiadó.
- Tótfalusi István é. n.^b *Magyar szótörténeti szótár*. Anno Kiadó.
- Tótfalusi István é. n.^c *Idegen szavaink etimológiai szótára*. Anno Kiadó.
- Vezényi Pál 2000. Pontosabban! *Édes Anyanyelvünk*, 22/5, 10.
- Vígh Erika 2000. Menet közben. *Édes Anyanyelvünk*, 22/5, 9.
- Wacha Balázs 2000. *Édes Anyanyelvünk*, 22/2, 16.
- Záhonyi László 2001. Internetes levelezés. *Édes Anyanyelvünk*, 23/1, 12.
- Zimányi Árpád 2000. A mi nyelvünk. íróink és költőink a magyar nyelvről. *Édes Anyanyelvünk*, 22/4, 15

Lanstyák István, 2003/2004. Helyi „értékes” nyelvváltozatok, „tisztos” idegen szavak, „visszás” jelentések, „agresszív” rövidítések, „kevercs” nyelv és társaik: Válogatás a nyelvművelői csacschaságok gazdag tárházából. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2003/4: 69–98 és 2004/1: 51–76.

MAGYAR NYELV ÉS/VAGY IRODALOM

EGY TANTÁRGY KIALAKULÁSA ÉS VÁLTOZÁSAI

MARGÓCSY ISTVÁN

Magyar szakos tanár vagyok, az egyetemen a magyar tanszéken tanítok, magyarórákat tartok, illetve tarthatnék a középiskolában, ha középiskolában magyartanárként tanítanék, kedvenc tantárgyam a magyar volt és lesz – csak épp azzal nem vagyok tisztában, mi is ma a magyar szaknak tényleges tartalma, nem tudom, pontosan mi is az a tantárgy és tananyag, amelyet tanítok vagy tanítanék, s magyarázatot vagy választ kérdéseimre eddig sehol nem találtam. A magyar szak vagy tantárgy oktatásának kétszáz éve alatt oly sok változás állott be a tantárgynak mind fogalmi, mind funkcionális megközelítésében, tartalmilag és terjedelmileg oly sok bővülés és szűkülés következett be, az *egész* magyar szaknak mint iskolai diszciplínának – talán azért is, mert sokszor, ám nem mindig azonos indoklással, a többi tantárgy rovására a leglényegesebbnek, a legfontosabbnak, a vezető tantárgynak tekintették vagy állították¹ – oly sok belső és külső, szelíd és erőszakos ráhatással és kényszerrel kellett szembenéznie, hogy ma, a kétszáz év elteltével, tulajdonképpen csak az elnevezés azonosságának és a történelmi hagyománynak köszönhetően beszélhetünk ugyanarról a tárgyról vagy szakról: a téren, mit, kiknek és mivégre tanítunk, mi fér s mi nem fér bele tárgyunkba, azonosságot nemhogy a kiinduló archaikus állapottal, hanem a közelebbi, sőt egész közeli korok felfogásával is, aligha fogunk találkozni. Mert vajon hogyan magyarázható és indokolható ma például az a magától már nem könnyen értetődő helyzet, hogy a magyar szak lényegében *két* önálló szakból, azaz

¹ „Ennek az általános műveltségnek főeleme – s egyben a magyar középiskolai oktatásnak gerince is – a nemzetismeret. A tanítás központjában nem a humanisztikus vagy természettudományos, hanem a legtágabb értelemben vett nemzeti tárgyak állnak. Ilyen nemzeti tárgyak elsősorban a magyar nyelv, az irodalom és művészet, a történelem, keretében az állami, gazdasági, társadalmi élet jelenségeivel...” Hóman Bálint: A magyar középiskola (1934) In: Uő.: *Művelődéspolitikai*. Bp., 1938. 221. old. E szöveggel szó szerint megegyezik az ez idei hivatalos *Tanterv a gimnáziumok... számára* szövege (3. old.).

a magyar nyelvből és a magyar irodalomból tevődik össze (aminthogy a középiskolában a legutóbbi harminc évben a két félszak már külön tantárgyként kezeltetik, azaz külön is osztályoztatik), s az egységet nem egy koherens tananyag, hanem csupán a tanár személye, illetve az őt felkészítő egyetem történetileg indokolható, mára mégis önkényes szakpárosítása (mintegy száz éve *csak* az egyetem mellett működő tanárképző intézet jóvoltából, 1948 óta azonban már egyetemi, azaz felvételi és diploma-szinten is) biztosítja – legalábbis hivatalosan és formálisan, hiszen egyébként a nyelvészeti és irodalmi tanszékek között tudományos, oktatási vagy pláne tananyagszervezési érintkezés egyáltalán nincsen.² E dolgozat e kettős szak (a „magyar” szak) dilemmáinak feloldására nem törekszik, megoldási javaslatot semmilyen kérdésre nem kíván nyújtani, csupán arra vállalkozik, hogy történetileg világítsa meg: hogyan jött létre a különböző szinteken *egyáltalán* a magyar tárgy oktatása, hogyan s mivé alakult át az azóta eltelt időszakok és kultúrafelfogások során, s a történelmi változások eredményeképpen milyen ellentmondások feszítik jelenleg a tantárgy kereteit.³

A KEZDETI „RETORIKUS” IDŐSZAK: A XVIII. SZÁZAD KÖZEPÉTŐL A XIX. SZÁZAD KÖZEPÉIG

A magyar nyelv tantárgyként való oktatása⁴ hazánkban a gimnáziumokban a XVIII. század első harmadában szórványosan fordult elő, a század

² Szép példája ennek, hogy az egyetem negyedszázados működését feldolgozó irodalmár, illetve nyelvész tanszéki történetek egy szóval sem említik, hogy egy szakot tanítanak, ugyanazon hallgatóságának. L. Bárczi Géza és Wéber Antal cikkeit In: Sinkovics István (szerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970*. Bp., é.n. 466–473. és 474–482. old.

³ A téma megközelítéséhez néhány általános szakirodalmi utalás: Szentpétery Imre: *A bölcsészettudományi kar története*. Bp., 1935; Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*. I–II. Bp., 1927., különösen A nemzeti nyelv az iskolában (I. 141–177. old.), A magyar nyelv diadala (I. 442–489. old.), valamint a Reformtervezetek (II. 1–80. old.) c. fejezetek; Komár Pálné; A hazai irodalomtanítás alakulásának vázlatos története a múlt század 60-as éveitől 1945-ig. In: *Tantárgytörténeti tanulmányok*. Bp., 1960. I. 19–176. old. (E dolgozatban is figyelemre méltó a tematikus korlátozás: *nyelvtanításról* nem esik szó, még elvi szinten sem.)

⁴ Megjegyzendő: itt mindvégig csupán erről fogok beszélni, s azt a jelentős, nemegyszer már feldolgozott hosszú folyamatot, mely az általános latin nyelvű iskolai oktatásnak a minden tantárgyra kiterjedő magyar oktatási tannyelvvé való felváltását képviselte, teljesen figyelmen kívül hagyom.

közepétől kezdődően már (kiváltképp a piarista iskolákban) gyakorinak mondható, a század utolsó évtizedeiben pedig majdhogynem általánosan tekinthető mind gimnáziumi, mind felsőoktatási szinten. Az 1790-es országgyűlést követően az ott meghozott törvény alapján rendre megalakították a magyar tanszékeket (a pesti egyetemen 1791-ben, ritka fényes külsőségek – például a nádor jelenléte – mellett, a szenvedélyes rajongás mindent elsöprő hangulatában iktatták be az első professzort, Vályi Andrást⁵), s a gimnáziumokban is mindenhol megszervezték (vagy elkezdték megszervezni) a magyar nyelvi órákat; az 1806-os második Ratio Educationis után pedig a magyar nyelv tanítása minden magyarországi közép- és felsőoktatási intézményben folyamatosan természetesnek tekinthető. A nagy kérdés csupán annyi: mit is tanítottak ekkoriban e tantárgy keretein belül, s mi volt ennek az oktatásnak feladata vagy célja. Az iskolai magyar nyelvoktatásnak ugyanis ebben az időszakban két, egymással nem mindig korreláló funkciója volt: egyrészt a magyart mint idegen nyelvet tanította az ország nem-magyar anyanyelvű diáksága számára, másrészt úgy tanította a magyar nyelvet, hogy az olyan módon tudjon (vagy tudjon majd) funkcionálni, mint ahogyan a XVIII. században még a magyarországi latin funkcionált, azaz kiművelt irodalmi nyelvként, amely a kultúra minden lehetséges ágában (vagyis tudományban, szépirodalomban, színhátékban stb.) képes átvenni a latinak a funkcióját.

A két oktatási cél nem ér össze, bár nem is zárja ki egymást (s alighanem száz éven át, egészen az 1907-es év híres *Lex Apponyijáig* nem is kerül mereven szembe egymással). Az oktatásnak azonban ebben a kezdeti szakaszában a praktikus nyelvoktatás alighanem nagyobb súlyjal volt jelen, mint a nyelvművelő célzatú: nagyon valószínű, hogy az a nemzeti lelkesedés, amely a törvényhozásban vagy az intézményes kiterjesztésben megnyilvánult, javarészt a magyar nyelv *elterjesztésének* igényét kísérte. A magyar nemzetnek és a magyar nyelvnek e korban megerősödő, majd nemsokára kizárólagosnak tekinthető ideologikus azonosítása ugyanis már a nyelv egyszerű megtanítását is a nemzetbe való beemelés gesztusaként fogta fel, ezért a nem-magyar anyanyelvűeket, legalábbis az értelmiséginek készülőkét (az anyanyelvi alapfokú oktatás meghagyásával) középfokon már meg akarta tanítani magyarul.

⁵ Vö. Margócsy István: A magyar nyelv oktatása mint egyetemi diszciplína. *Magyar Nyelvőr*, 1992. 185–191. old.

Ez a funkció aztán az egyetemen is nagyon sokáig megmaradt: a magyar tanszék harmadik professzora, Czinke Ferenc például tanszékfoglaló beszédében (1810-ben) elsősorban azt hangsúlyozta, hogy az országban „kevesen tudunk magyarul”, s ezért legalább az egyetemen kell megtanítani, lehetőleg minden hallgatónak, a magyar nyelvet.⁶ A magyarországi érvényesülésnek (értelmiségi feltörekvésnek) a kulcsmozzanatává lassan a magyarnyelvűség válik: emiatt az intézmények is mind részt vállalnak a magyar nyelvnek terjesztésében. A XVIII. század vége felé egyre több olyan megnyilatkozással találkozunk, melyek a magyarországi felső rétegek magyar nyelvtudását megkövetelik (egy német nyelven megjelent arisztokrata leánynevelő könyv, a német anyanyelvű Hellenbach bárónő tollából már előírja az úrilányoknak a magyar nyelv ismeretét – míg a más magyarországi, például a szlovák nyelv ismeretétől kimondottan eltanácsolja az olvasót!⁷), a XIX. század első harmadában már nagyon sok leírás foglalkozik azzal, hogy a gimnáziumoknak elsősorban a nagyszámú nem-magyar tanulórétegek számára kell biztosítania a magyarórákat (ezt még oly tudós tanár is leírja, aki pedig egyébként a magyar nyelvnek autonóm, azaz a költészetben való kiépítését is szorgalmazza, vagyis Czuczor Gergely⁸). A hivatalosnak tekinthető álláspont döntő módon ezt a funkciót szorgalmazza, hozzáadván a kiművelt magyartudásnak mint a lehetséges feltörekvés státusszimbólumának funkcióját is. (Báró Mednyánszky Alajos, aki a reformkorban az udvar részére az országgyűlés megbízásából több igen fontos oktatási reformjavaslatot szerkesztett, a magyar/nem-magyar arányt folyamatosan szem előtt tartva,⁹ például így ír: ha azt el lehetne érni, „hogy a Magyar nyelv divatban, és böcsületben,

⁶ Czinke Ferenc: *Az Uj Holmi II. Tsomó*. Pesten, 1810. 19. old.

⁷ Hellenbach Károlyné báróné: *Treue Ermahnung einer Mutter an ihre einzige Tochter*. Leipzig, 1760.

⁸ Pl. azt kellene kitudni, „miképp lehessen legalkalmasob szerrel a magyar nyelvet nem magyar deákjainkba csepegtetni”, mert ma csak annyi az eredmény, „hogy született német, horvát, tót, oláh tanuló ifjaink a Gymnasium kijárása után annyit értsenek és beszéljenek magyarul, mennyit a harmadik Grammatikában tanulók latánúl.” Czuczor Gergely: A magyar nyelv állapotja gymnasiumainkban. *Tudományos Gyűjtemény*, 1828. 10. szám, 74–75. old.

⁹ „... a mint hogy a Tótok, a Németek, és Oláhok együtt véve számosabbak a Magyaroknál, nyelveik nagyobbban kiterjedt, és az Országnek nagyobb részét foglalják el...” B. Mednyánszky Alajos: Hazafiúi gondolatok a Magyar Nyelv kiterjesztése dolgában. *Tudományos Gyűjtemény*, 1822. 1. szám, 6. old.

sótt Országgló nyelv lévén, mellyet minden nemes, birtokos, és a Parasztól magát megkülönböztetni akaró ember beszéllene, mellyben minden lelki Pásztor és Oskolamester jártas volna; az Országgló Hatalomnak kész eszközi volnának arra, hogy a Magyar nyelvet a köz emberek között is terjeszsze”).¹⁰

A magyar nyelvnek oktatása ekkor azonban természetesen magában foglalta a magyar nyelv kiművelésének, vagyis a kiművelt magyar nyelv megtanításának igényét is. E korban a nyelv tanulása még egyben a kultúra teljes megtanulását is jelentette (vagy legalábbis még megígérte): a nyelvet mint *nem* idegen nyelvet avégett tanították és tanulták, hogy a *teljes* vagy teljesnek óhajtott kultúrát tanítsák vagy műveljék. Az egyetem első magyar szakos professzora, Vályi András ezért is „a nemzeti nevelésről” mond beszédet a *nyelvi* tanszék elfoglalásakor: az ő számára a nyelv ugyanis magába veszi a nemzet *összes* problémáját (vagy legalábbis az összes kulturális problémát), mikor így fogalmaz: „az anyanyelvnek virágzásától mind a Nemzetnek tisztelete, mind közönséges boldogsága következik és függ...”¹¹ E koncepció szerint a nyelv ismerete, művelése és használata képezi az első és végső alapját *minden* tudomány- vagy költészetbeli megnyilatkozásnak, s a nyelv maga lesz az egész, klasszikus és archaikus értelemben vett irodalom, a literatúra hordozója és képviselője. A nyelvnek ily értelmű oktatásába ugyanis nemcsak a beszéd ismerete, valamint a grammatika tartozik bele, hanem a poétika, a retorika és a literatúra formális és tartalmi ismertetése is: a nyelvi tanszék egyben az *egész* nyelvi azaz nemzeti magyar kultúra teljességét is kell hogy képviselje. E koncepció e korban igencsak elterjedt volt: gondoljunk csak arra, hogy az első magyar nyelvű magyar *irodalomtörténet*, azaz Pápay Sámuel *A magyar literatúra esmérete* című 1808-ban megjelent könyve is (mely egyébként a szerzőnek Egerben, az ottani főiskolán tartott magyar kurzusának tapasztalataiból született, s mely később a pesti egyetemen is tankönyvként funkcionált) *nyelvtanként* indul, s mintegy 330 oldalon keresztül *csak* a mai szemmel nézve nyelvi-nyelvtani kérdésekkel foglalkozik, s a „magyar Literatúra Történeteiről” csupán 150 oldalon ad összefoglalást (persze olyat, melybe *minden* irodalmi, írott tevékenység, nem pedig csak a *szépirodalom* kerül bele) – a mai értelemben vett irodalmi kérdéseket e

¹⁰ Uo. 29. old.

¹¹ Vályi András: *Beszéd a nemzeti nevelésről*. Pest, 1791.; Uő.: *A magyar nyelvnek hathatóságáról mondott beszéd*. Pest, 1791. (az idézet itt: 4. old.)

korban még majd' mindenki nyelvi kérdésként interpretálta. E nyelvművelő felfogás a latin nyelv működésének mintájára képzelte el a magyar nyelv művelését is: a nyelvoktatás mint *kiművelt* nyelvhasználat oktatása határozta meg magát, s azt tűzte ki célul, hogy a magyar nyelven is oly jellegű és minőségű művek létrehozását eredményezze, mint amelyek a latinban létrejöttek volt. E felfogás analógiájára a magyartanításban is a latin módszertan dominált: a XVIII. századból fennmaradt vizsgatételek (*Tentamenek*) mind azt mutatják, hogy a magyart mind grammatikájában, mind retorikájában ugyanúgy tanították, mint a latint, azaz mint egy *idegen* kultúrnyelvet, s elsősorban fordításokkal, fogalmazásokkal igyekeztek az írott nyelvi változatok korrektségét biztosítani;¹² de még a XIX. század közepén is érvényesnek tűnhetett az a megfogalmazás, mely a maga korában (azaz 1842-ben) talán legmodernebb, evangélikus tantervben leíratott: a magyar nyelvtanítás „azon módon történjék, mint a latinban”.¹³ A latin oktatási modellnek nyilvánvaló nyelvi korlátai mellett, volt ugyanakkor egy rendkívül jelentős *irodalmi* pozitívuma is: a szépirodalom művelését és számbavételét (sőt: a *szinkron* szépirodalomét!) szinte természetesen tartalmazta.¹⁴ Már az első országos gimnáziumi (még persze latin nyelvű) magyar nyelvtankönyv (Verseghy Ferenc munkája) is tartalmaz modem verses példákat a nyelv poétikai használatára – de e téren a máig felülmúlhatatlan csúcsteljesítményt nyilván az 1847-ben megjelent, Tatay István által szerkesztett gimnáziumi szöveggyűjtemény jelenti: ez szinte kizárólag *élő* szerzők műveit hozza fel a költészet és szónoklat lehetséges remek példáiként, s folyamatosan a maga korának legmodernebb szerzőit idézi (köztük Vörösmartyt, Erdélyit, Tompát, Kossuthot, s talán a legtöbbet Petőfit!).¹⁵ Az irodalom itt még mint a

¹² Pl. még Czuczor is kifogásolja (*i. m.* 77. old.), hogy a Verseghy Ferenc által írott, 1816-ban a gimnáziumok számára előírt, természetesen latin nyelvű grammatika (*Epitome Institutionum Grammaticarum Linguae Hungaricae*. I–IV. Budae, 1816.; *Exercitationes Hungarici... in usum Gymnasiorum Regni Hungaricae*. Budae, 1816.) nem fordításokra alapozta nyelvtanítását.

¹³ Ebben a tervezetben a felsőbb osztályokban már megemlítik „a magyar jeles írók ismeretét” és „a magyar irodalom történeteit” is. (*A magyarhoni ágostai hitvallású evangélikusok oskolai rendszere*. Pest, 1842.) In: Klamarik János: *A magyarországi középiskolák újabb szervezete történeti megvilágítással*. Bp., 1893. 172–174. old.

¹⁴ Pl. Czuczor azt javasolja, hogy „hasznosabb lenne Virágokkal, Kisfaludyakkal, Berzsenyiekkal megismerkedniök ifjainknak...”, *i. m.* 80. old.

¹⁵ Tatay István: *Költészeti és szónoklati remek, magyar prosodiával, metrikával, s a költői és szónoki beszédnemek és fajok rövid elméleti fölviágostásával* (*Szónokköltészeti és*

nyelv poétikai használatának természetes illusztrációja szerepel: a költészet nem más, mint a nyelv legmagasabb fokú használati lehetősége.

A tudomány azonban mindeközben radikális változáson is keresztülment, s mikor Révai Miklós lett a magyar nyelv professzora Pesten, az egyetemi oktatás más irányulást (is) vett: ő ugyanis a literatúrától már javarészt elkülönült grammatikális nyelvtudománynak s nyelvtanításnak volt a híve. Híres beköszöntő jelszava, mellyel elfoglalta tanszékét, a magyar nyelvtanítás máig élő dilemmáját fogalmazta meg. Révai így szólította meg ugyanis, természetesen latinul, magyar hallgatóit: „Nem tudunk magyarul.”¹⁶ Révai szerint a magyar nyelvi kompetencia a grammatika tudatos ismeretét és tudatos használatát jelenti és feltételezi, s emiatt a nyelv tanulása lényegében és kizárólagosan a grammatika megtanulásával azonosul. Az ily módon kialakított magyar szak köréből így a literatúra majdhogynem teljesen kiszorul (igen jellemző, hogy Révai nagy háromkötetes, több ezer oldalas grammatikája mellett a literatúra külső történetét célzó tanulmánya, *A magyar deáki történet* alig száz oldalt tesz ki, s előadásra nem is került), s kizárólag a mai értelemben vett *nyelvi* dokumentumok elemzésére kerül sor. Horvát István, a magyar nyelv és literatúra majdani professzora pedig nyíltan ki is fogja jelenteni, hogy számára (és így persze tudománya és oktatása számára) a régi magyar nyelvű szövegtöredékek és jogi fogalmazványok nagyobb becsben állnak, mint bármily nagyságrendű magyar kulturális alkotás, melynek elsősorban vagy csak esztétikai vonatkozása van.¹⁷

bölcsészeti osztályú tanulók, nemkülönböztetve egyéb serdültebb mindkét nemű olvasóknak használatára). Pesten, 1847. A kortárs irodalom szerepére az oktatásban rendkívül sok – tankönyveken szemléltetett – adatot mutat be Mészáros István cikke: *Magyar irodalom reformkori középiskoláinkban. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1987–1988. 674–707. old.

¹⁶ „Nescimus Hungarice”. Révai Miklós: *Prolusio I. habita in auspiciis Collegii Hungarici*. (1802. nov. 8.) Pest, 1806. 5. old. (Révai értelmezéséhez vö. Margócsy István: Révai Miklós és a magyar nyelvtudomány önállósodása. *Irodalomtörténet*, 1987–1988. 536–581. old.)

¹⁷ Horvát István a magyar nyelv működéséről, azaz külső történetéről valló dokumentumokat tartja elsődlegeseknek (magyar nyelvűségük miatt pl. Bethlen Gábor törvényei, a zsitvatoroki béke fontosabbak Tinódi krónikáinál vagy Pesti Gábor Aesopus- vagy Újtestamentum-fordításánál stb.), I. levelét Szemere Pálhoz 1809. dec. 29.: *Kazinczy Ferenc Levelezése VIII*. Bp., 1897. 167. old.

A „TÖRTÉNETI” SZAKASZ, AZAZ A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELE

A század közepén a magyar tantárgy tanítása (miután a forradalom és szabadságharc megtorlásának nehéz periódusát átvészelte) radikális átalakuláson ment keresztül. A nyelv (és irodalom) retorikus szemléletét és tanítását (azaz a grammatikát és a hozzá kapcsolódó poétikát, verstant) felváltotta a történeti szemlélet, azaz a történeti anyag oktatása. Mikor Toldy Ferenc lett a magyar tanszék vezetője, s székfoglaló beszédében kijelentette, hogy ő a magyar nyelv és irodalom *történetét* akarja tanítani, szándékosan Révai Miklós fentebb idézett jelszavát (miszerint „nem tudunk magyarul”) parafrázeálta, épp a lényegi mozzanat megváltoztatására fektetvén a hangsúlyt: „ezt – hála a Magyarok istenének! – ma már nem mondhatjuk [...] Az én első szavam Önökhöz viszont ez: nem ismerjük a magyar irodalmat.”¹⁸ Toldy, aki tartott ugyan néhány féléven keresztül nyelvtani előadásokat is, már egyértelműen elkülöníti egymástól a nyelv és az irodalom tárgyalását, s a nyelvnek elsősorban külső, azaz társadalmi, használati történetét adja elő; egyébként pedig minden kurzusában az *irodalom*nak történeti megközelítését propagálja. Előadásainak jelentős sikere volt (a hallgatók száma az ő működése alatt többszörösére nőtt) – az irodalom történeti vonzereje, úgy látszik, jelentős előadó által képviselve, népszerűséget is tudott jelenteni.¹⁹ Ám ez időtájt a történetiség a nyelv oktatásában is uralkodó szerepet kezdett betölteni: ebben az időszakban vette át a grammatika és a *Stylus curialis* oktatásának helyét a finnugor összehasonlító nyelvészet, mely a nyelv eredetére és történeti átalakulására fektette a hangsúlyt. Toldy mellett az egyetemen Budenz József volt még a magyar tárgy oktatója (hozzáteendő: nem a magyar tanszéken!), ő azonban már elsősorban nem magyar grammatikális vagy nyelvművelő szempontokkal, hanem finn és ugor összehasonlításokkal bővítette a tananyagot. A nyelv és az irodalom egyre jobban távolodott egymástól: Toldy után az utódok, azaz Gyulai Pál, Riedl Frigyes, Bodnár Zsigmond lényegében soha nem adták elő a magyar nyelvtant vagy nyelvtörténetet

¹⁸ Toldy Ferencnek... a magyar nyelv és irodalom egyetemi nyilvános rendes tanári székébe iktattatásakor 1861. júl. XIII. tartott Beszédek. Pest, 1861.23. old.

¹⁹ L. Toldy saját beszámolóját az 1871–1874 közti időszakról: *Jelentés a Bp. M. Kir. Tudomány Egyetem állapotáról, működéséről és haladásáról...* (Kiadja a Vallás- és Közoktatásügyi Minister) Bp., 1876. 57–59. old.

– arra már megszerveződött a speciális, irodalomtól független magyar nyelvi tanszék Simonyi Zsigmond vezetésével (ő talán első kiváló nyelvtudósunk, akinek semmiféle szépirodalmat érintő megnyilatkozásáról nem tudunk).²⁰ A tudomány körében a nagy hasadás immár megtörtént: a nyelvtudomány és az irodalomtudomány, habár egyaránt a történeti utat választotta, elengedte egymást, s a továbbiakban inkább csak emlékező vagy lelkiismeret-furdalásos gesztussal fognak egymásról említést tenni.²¹ Még rövid ideig él és hat az a purista szemlélet (a latin retorikai nyelvfelfogás nemzetiesített változataként), mely a kiváló irodalmi (esztétikai) alkotást mint a saját nyelvhasználat (nyelvtani) szabatosságának fokmérőjét jelöli meg.²² Az irodalomban azonban ez is hamar feloldódik egyrészt a lassan mindent magába szippantó történeti szemlélet relativizáló tendenciáiban (melyek ráadásul a történeti értéket minden szempontból messze a nyelvi-esztétikai érték elé fogják helyezni), másrészt a modernebb irodalmi irányzatoknak nyelvtani szabatoságellenességében és iskolával szembeni szabadságvágyában.²³ A történetiség nagyszabású és sok szempontból

²⁰ Simonyitól származik az a máig élő meghatározás, mely szerint „a nyelvi tények megértésére és magyarázatára” s „a bennük nyilatkozó sajátos nemzeti észjárás” földértésére három nyelvi „forrás” szolgál: a régibb nyelv, az élő nyelv köréből a nép nyelve, valamint a rokon nyelvek. Az irodalom, azaz a művelt nyelvhasználat kimarad mind a források, mind a tanulmányozandó témák közül. Vö. pl. Simonyi Zsigmond: A magyar nyelv irodalma. *Magyar Nyelvőr*, 1878. 400–409. old.

²¹ E szétválás a legnyilvánvalóbban a nyelvújítás (nyelvi és irodalmi) újravitalásában szemlélhető – az irodalmárnak és a nyelvésznek már közös szempontjaik sincsenek a hajdan egységes jelenség megközelítésére. Vö. Volf György cikkével (A nyelvújítás nyelvrontás. *Magyar Nyelvőr*, 1874. 54–64. old.) s Toldy Ferencnek nagyon éles reagálásával, 1875-ös akadémiai előadásában (Az új magyar orthologia. In: *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből*. IV. 1873–1875.) E helyzet másszempontú elemzését I.: Németh G. Béla: A századvégi Nyelvőr-vita. In: *Uő.: Mű és személyiség*. Bp., 1970. 465–520. old.

²² Csak így jelenik meg az irodalom pl. a *Magyar Nyelvőr* szemléletében: a programadó cikkben, melyben a megoldandó feladatok igen részletesen fel vannak sorolva, Szarvas Gábor csak „az újabb irodalmi nyelv” szabálytalanságainak és idegenszerűségeinek bírálatáig foglalkozik az irodalommal (sőt a fő feladatot még ezen belül is szűkíti: „A bármi tekintetben figyelemkeltő irodalmi termékek, különösen pedig a tudományos és szakművek, hivatalos iratok s tankönyvek nyelvének bírálata...”), s legfeljebb „a jelentékenyebb írók szókincsének kimutatását” szorgalmazza – egyébként semmi irodalmat nem vesz figyelembe. Szarvas Gábor: Mit akarunk? *Magyar Nyelvőr*, 1872. 1–4. old.

²³ Nagyon jellemző pl., ahogy Szarvas Gábor az egyetemi irodalomtanszék tanáraival (azaz Gyulaival, Riedl Frigyesssel) szemben hozza fel vádját: „Hanem a szépirodalom, az nem értette meg jól, vagy nem akarta megérteni programunkat. [...] Nekünk maga a nyelv volt irányadónk, az ő szavára figyeltünk, az ő tanácsait hallgattuk. A

roppant gyümölcsöző szempontváltása (mely azt is feltételezte, hogy az esztétikumot elszakítják a nyelvi mesterség vagy megcsináltság hagyományos iskolás kötöttségeitől) így lényegében a hajdani retorikai egységnek a visszaállíthatatlan szétválásához vezetett: a tudomány szféráiban a továbbiakban a nyelvészet és irodalom között alig jött létre átjárás.

Paradox módon azonban épp ez időszakban határozták meg a tanárképzésben (és a központosított középiskolai tantervben) azt a kettősségében egységet célzó tantárgystruktúrát, mely máig érezteti súlyát és hatását. A Magyar Királyi Tanárképezde 1875-ben kiadott követelményrendszere (mely egyébként kísértetiesen hasonlít bármelyik mai magyar szakos államvizsga-szabályzatra) a teljes magyar nyelvtörténet/nyelvhasonítás, valamint a teljes irodalomtörténeti anyag áttekintését és tanítását jelöli meg a középiskolai követelményeként.²⁴ A középiskolai tanterv (mely ezekben az évtizedekben lesz országosan egységes és kötelező) szintén egységesen állapítja meg a magyar nyelvi/irodalmi anyagot, csak épp a két fél egymáshoz való viszonyáról (azaz a közös oktatásról) tud alig valamit

szépirodalom, az nem kívánt a biztos útmutatás irányában haladni; hanem csak úgy taláalomra indult neki a nagy bizonytalan messze kékjének. Mert a mit ő kalauzáéi választott magának, az aesthesis, ízlés, csín, szép-hangzat, nyelvérzék, ennek mind-egyikének magának is kalauzra volt szüksége, ha eltévelyedni nem akart...” stb. L.: Szarvas Gábor: A Nyelvőr és a szépirodalom. *Magyar Nyelvőr*, 1879. 145–152., 193–201., 241–250. old., az idézet: 146. old. – A nyelvszabotossági irodalommegítélésnek egyébként Horváth János mutatta fel utolsó releváns, de a XX. század elején már bizony anakronisztikus és csekély hatású tanúbizonyosságát A Nyugat magyartalanságai című cikkében (*Magyar Nyelv*, 1911. 61–74. old.). Az irodalom zord önvédelmére nézve tanulságos Ignotus válasza: „Rettenetes volna, ha pusztán a grammatika kedvéért a magyar író kéntelen volna másnak festeni az életet, mint aminő az valóban. Rettenetes volna, ha pusztán a grammatika kedvéért a magyar írónak rossz kicsengésű mondatokkal kellene letennie a reményről, hogy az embereknek a fülükön át a lelkekhez szólhat. Rettenetes cenzúra volna ez, bilincs a lelkeken, s örökérvényűségével hiábavalóvá tenné minden szabadságharcot. Ám ha a grammatika csakugyan ilyen szükkeblű, akkor annál rosszabb a grammatikára nézve. Az írók nem fogják föbe löni magukat – inkább a grammatika akassa fel magát... De az már nem lehet, hogy a grammatikus beleüsse az orrát az író dolgába.” (Ignotus: A Nyugat magyartalanságairól. *Nyugat*, 1911. II. kötet, 1028–1040. old., Horváth viszontválasza: *Magyar Nyelv*, 1912. 5–10. old.; Horváth összefoglaló állásfoglalása e vitáról a maga idejében nem jelent meg; I.: Ignotus, a magyarság és a népiesség. *Literatura*, 1993. 1. szám, 6–23. old.

²⁴ Vö. Klamarik János: *A magyarországi középiskolák szervezete és eljárása, törvényeinek, szabályzatainak, rendeleteinek, utasításainak, s a fennálló gyakorlatnak alapján*. Bp., 1881., különösen a Tanárvizsgálati szabályzatok c. fejezet, s ezen belül a Magyar nyelv és irodalom szakvizsga követelményleírása 412–414. old.

mondani.²⁵ Kivált amiatt, mivel a történeti szempont bevezetése először épp a középiskolában okozott jelentős és visszavonhatatlan problémát az irodalom autonómiáját illetően. Ahogy az irodalmat történetileg, történeti dokumentumként képzelték el és fogták fel, úgy használták az irodalmi szövegeket az egész (nem irodalmi) magyar történelem dokumentumaként és illusztrációjaként, s az irodalmi tananyagot tematikusan állították össze. A vezérmotívum az volt, miről, mely történelmi korszakról *szól* a (valójában más korszakban született) mű, s a továbbiakban a történeti *téma* garantálta az adott mű történetiségét. A múlt század végének nagy-szabású pedagógiai koncepciója (melynek legnagyobb képviselője a tantervkészítésben is meghatározó szerepet betöltő Kármán Mór volt) hiába adta ki elvi jelszóként, hogy egyrészt „az irodalmi tanítás a pszichológiának szemléltő cursusa”,²⁶ másrészt hogy a magyar nyelv oktatásának nem *scienti*aként, hanem *ars*ként kellene működnie,²⁷ hogyha az ugyanennek a koncepciónak más ágazatából leszármazó tanterv (részletes kidolgozása 1887-ben készült el) egyrészt csak a grammatika kizárólagos primátusát biztosította az iskolákban, másrészt pedig az irodalmat mint tartalomközvetítőt a történelem jobb megismerését szolgáló illusztrativitás színvonalára süllyesztette vissza.²⁸ (Akár a retorikának és a poétikának a tantárgyból való tudatos kiszorításának révén is: „...a kiszemelt irodalmi műveknek olvasásában a tanítás módja minél inkább a tartalom felfogása irányát kövesse, és annak látszatát is kerülje, mintha a klasszikus olvasmány merőben a grammatika s a nyelvi jártasság érdekeinek kívánna szolgálni.”²⁹) Irodalomtörténetet egyébként ebben az időben kezdenek a középiskolákban rendszeresen is tanítani (egyelőre és elég sokáig) csak a két legfelső osztályban – az irodalom a többi osztályban a történelem (a *nemzeti* történelem) segédtárgyaként funkcionál.

²⁵ *Gymnasiumi tanítás terve s a reá vonatkozó utasítások*. Bp., 1883.

²⁶ Kármán Mór: Adatok középfokú oktatásunk szervezéséhez. (1883) In: Kármán Mór: *Paedagogiai dolgozatai rendszeres összeállításban*. Bp., 1909. II. 291. old.

²⁷ Uő.: Adalékok a gymnasiumi oktatás elméletéhez. (1898) In: Uo. I. 279. old.

²⁸ Vö. pl, e (1883-as) tanterv tematikus irodalmi anyagával (vázlatosan): I. gimn.: a magyar nép harcos kora, a honszerzés, II. gimn.: a kereszténység befogadása és az államélet megalkotása, III. gimn.: a haza védelme, és a magyarnak mint Európa védbástyájának szereplése stb. Kármán: *i. m.* I. 258. old.

²⁹ *Gymnasiumi tanítás terve...* Bp., 1883., különösen Az irodalmi tanítás jelentősége c. fejezet. Az idézet: 18. old.

AZ IRODALOM TANÍTÁSA MINT AZ IDEOLÓGIAI MANI- PULÁCIÓ MEGNYILATKOZÁSA, AZAZ A XX. SZÁZAD ELSŐ KÉTHARMADA

A XX. század túlnyomó részében a magyar tanítása (elsősorban a középiskolákban) *nem* a nyelvi-esztétikai szempontok alapján történt, hanem az éppen aktuális ideológiák tartalmi jellegű kiszolgálása révén – ezekről, mivel róluk legtöbbszörnek súlyos személyes tapasztalatai is vannak, kevesebbet kell szólnunk. Legfontosabb előrevetésként azt emelhetnénk ki, hogy ez az az időszak, melyben most már visszavonhatatlanul elválik a tantárgy tudományos és iskolai szemlélete, s bizonyos értelemben a tantárgynak egyetemi és középiskolai oktatása is, egészen odáig elmenőleg, hogy bizonyos rövid időszakokban e két ágazat – stratégiájában és taktikájában egyaránt – már nem is hasonlított egymásra – a gimnázium mindenki számára látványosan *mást* tanít, mint amit az egyetem vagy a tudomány legjava hirdet. (Mindez még a legerőszakosabb ötvenes évekre nézve is igaz, mikor pedig az egyetemet nagyjából a középiskola szintjére akarták lefokozni – emiatt a továbbiakban elsősorban a középiskolai fejlődésre koncentrálunk). Az 1924-es, majd 1938-as középiskolai tanterv a magyar tantárgy nevelési és oktatási célját nyíltan, minden megszorítás nélkül egyrészt az erkölcsi, másrészt a hazafias nevelés szolgálatába állította (vö. Kornis Gyula kultúrpolitikai iránymutatásával: „Iskoláink tantervében minden nemzeti tárgynak [magyar nyelv, történelem, irodalom, földrajz, gazdaságtan] csak egy tengely körül kell forognia: az integer Magyarország körül. Meg kell teremtenünk az irredentizmus leghatásosabb pedagógiáját. Ennek egyik szolid alapja a nemzeti önismeretre nevelés”³⁰), egészen odáig elmenően, hogy az 1927-es tanterv részletes utasítása még azt is nyíltan kimondja, hogy a nemzeti történetiség érdekében az esztétikai-irodalmi értékelés egyébként érvényes normáit fel kell függeszteni;³¹ a magyar nyelvnek pedig – a nyelv általános értékeinek ideologikus hangsúlyozása mellett³² – lényegében a beszéd- és értelemgyakorlatok szintjét

³⁰ Kornis Gyula: *Kultúrpolitikánk alapelvei*. Bp., 1921. 20–21. old.

³¹ „Inkább arra kell ezúttal felhívni a tanár figyelmét, hogy a mi irodalmunkban nem vehetjük csupán a költői értéket irányadóul.” In: *Utasítások a középiskolák [...] tantervéhez*. Bp., 1927. 60. old.; vagy ugyanitt: „Hangoztatni kell azonban ezúttal azt is, hogy az írók ismertetése inkább legyen jellemzés, mint értékelés”. 61. old.

³² A nyelvről a tanterv a *Hazafias nevelés* c. fejezetben szól részletesen: „Külön fejezet érdemel a magyar nyelv, mint a nemzeti lélek legdrágább kincse [...] A nyelvben

biztosította csupán: hiszen a *tartalmak* egyértelmű túlsúlya esetében a nyelvnek vagy nyelvviségnek valóban nem marad az elemzés során helye.³³ Az irodalom oktatásának legfőbb feladata az erkölcsi/politikai példaadás sulykolása lesz,³⁴ melynek során például az írórsorsok és az írói feladatvállalások messzemenő primátust nyernek a művekkel szemben. Ugyanekkor a kortárs irodalmi művek radikálisan ki is záratnak (valószínűleg a lehetséges kritikai szempontok kiküszöbölése okán): „A legújabb irodalmi mozgalmak nem tárgyai a történeti tanításnak. Maradjon meg az iskola azoknak az íróknak a méltatásánál, akiket klasszikusainknak tekintünk, s akikre nézve a kritikai értékelés eredménye nagyjában egyöntetű.”³⁵ Az irodalmi művek már szinte kizárólagosan tartalmi/tematikai szempontok alapján minősítettnek – s elsősorban mozgósító vagy befolyásoló funkciójuk alapján szerepeltetnek, s ennek érdekében a nem tartalmi mozzanatok még számításba sem jönnek: az 1938-as tanterv szerint „a magyar nyelv és irodalom oktatási anyagából ki kell küszöbölnünk a ma már formai értékkel is alig bíró retorikát, stilisztikát, poétikát”.³⁶ Roppant érdekes, hogy e funkciót legélesebben (azaz legőszintébben) az az 1945/1946-os művelődési kormányzat vallja be, melynek tartalmi koncepciója (megalakítója Keresztury Dezső volt) a század kultúrpolitikai elképzelései közül messze kiemelkedik (mivelhogy a többiek – előtte is, utána is – mind úgy tettek, mintha nem erre a funkcióra játszottak volna rá), mikor a tanterv kiegészítő utasításaiban így szól: „A magyar az a tantárgy, amelyiknek a segítségével az ifjúság gondolkodása, érzésvilága, ízlése s életszemlélete a legerősebben befolyásolható”, s ennek folyamányaként legfontosabbként kiemeli: „Az olvasmány tartalmi elemeinek az erkölcsi nevelés érdekében

tükröződik vissza a nemzet lelke, öröme, bánata, szenvedése, vérmérséklete, múltja és jelene. Egészséges nép vigyáz nemzetei nyelvének tisztaságára. [...] Mi is nagyon vigyázzunk, hogy a tanulók nyelvérzéke meg ne romoljék...” In: *Általános utasítások a gimnáziumok... (1938-as) tantervéhez*. Bp., 1942. 45. old.

³³ Vö. pl. az 1927-es tanterv kinyilatkoztatásával: „A nyelvtani tanítást el kell különíteni az olvasmánytanítástól.” *Utasítások... i. m.* 42. old.

³⁴ Pl. az 1938-as tanterv *Vallásos nevelés* c. fejezetéből: „A magyar irodalom nagyjainak egyénisége, erkölcsi felfogása és vallásos iránya, továbbá a szépirodalmi művek tartalma s a keresztény világszemléletet szolgáló céltudatossága bőven ad anyagot a vallás életirányító értékének kiemelésére...” *Általános utasítások... i. m.* 33. old.

³⁵ Vö. *Utasítások... i. m.* 61. old.

³⁶ Hóman Bálint: A magyar középiskola. In: *Uő.*: i. m. 222. old.; valamint *Tanterv a gimnázium és leánygimnázium számára*. Bp., 1938. 4. old

való felhasználása: magyar léleknevelés.”³⁷ A befolyásolás ugyanis természetesen a műalkotások tartalmi részeinek erőltetett kiemelésén kellett hogy alapuljon – ennek során kellett a művek nemzet- vagy társadalomismereti anyagát mint *tárgyi* anyagot, illetve a szerzőnek vagy a szereplőnek kiemelkedő erkölcsi nagyságát, magyar hazafiságát vagy persze társadalmi elkötelezettségét felmutatni, persze nem esztétikai, hanem erkölcsi/politikai példaadás végett.³⁸ E funkció mellett természetesen csak absztrakt értelemben fér meg a nyelvnek konstitutív működése – ismét nem marad más hátra, mint az elemi grammatikának (nemegyszer a pusztán helyesírásig visszametszett) sulykolása, valamint annak hangsúlyozása, hogy a helyes grammatizálás erkölcsi, hazafias vagy éppen politikai/társadalmi értelemben véve helyes és kívánatos dolog. Az ötvenes éveknek durva ideológiai manipulációi tulajdonképpen csak csekély (bár persze felmérhetetlen hatású) tartalmi módosulást okoztak aztán e módszertanilag már régen felpuhított tantárgyi anyagban, mikor a tartalmi-ideológiai ráhatást kizárólagossá tették.³⁹ A magyar irodalom oktatásába a tartalmi jellegű példaadás okán ekkor került be ritka nagy súllyal a szovjet irodalom (eddig *nem magyar* művek elemzése csak kivételképpen jelent meg a tananyagban; ugyanennek a tendenciának meghosszabbításaként szervezték meg ekkor az egyetemen, a szájhagyomány szerint az önálló szovjet irodalom tanszék felállításának parancsát kikerülendő, a világirodalom tanszékét!),⁴⁰ s ekkor írták át, a magyar irodalmi hagyománynak brutálisan ideológiai/tartalmi jellegű megcsonkításán keresztül, az egész addigi irodalmi törzsanyagot.⁴¹ A művek csak annyiban játszhattak szerepet az

³⁷ *Kiegészítő utasítások az 1945/1946. iskolai évről.* (Kiadja az Országos Köznevelési Tanács) Bp., 1945. A kultúrpolitikai koncepciót I. Keresztury Dezső–Kovács Máté: *Mai magyar művelődéspolitikai (Elvek, tervek, eredmények).* VKM, Bp., 1946.

³⁸ Vö pl. *Részletes utasítások a gimnázium tantervéhez...* Bp., 1938.: „Szellemi küzdelmeknek legláthatóbb jelképei maguk a régi magyar írórsorsok.” (20. old.) és *Tájékoztató a „Magyar könyv a gimnáziumok... számára” c. könyvhöz az 1951/52-es tanévről. IV. osztály.* Bp., 1951.: „Fő feladatunk az író életében rejlő nevelő tartalom kiaknázása...” (16. old.)

³⁹ Az ötvenes évek irodalomoktatásában pl. jelentős szerepet kellett vigyen néhány Rákosi-, Révai-, Zsdánov-beszéd elemzése is... (*Tájékoztató... i. m.* 9., 33. old.)

⁴⁰ „Az irodalom, elsősorban a szovjet irodalom nagyon jó eszköz ahhoz, hogy megszerezzük növendékeinkkel a Szovjetuniót.” (*Uo.* 16. old.)

⁴¹ Ennek bizonyítására l. a fent idézett tájékoztatókat; részletes leírását I. Komár Pálné: Az általános iskolai irodalomtanítás alakulása a felszabadulástól napjainkig. *Pedagógiai Szemle*, 1958. 119–138., 321–344. old.

oktatásban, amennyiben tartalmukkal valamely hasznos ismeretet vagy erkölcsi/politikai tanulságot (hangsúlyoznám: racionálisan feldolgozható *ismeretet*) mutathattak fel – ennek szélsőséges példája lehetne az 1950-es általános iskolai irodalmi tankönyv *A természet világa* című fejezete, melynek szinopszistát a szerző így adta meg: „szemelvények magyar és szovjet költők és írók műveiből a rovarok, madarak, emlősállatok egyes megnyilvánulásából, és az ember munkájáról a természetben”, vagy a középiskolai tankönyv Jókairól szóló összefoglalása, mely mindössze a következőket tartalmazza: „Regényíró, Petőfi kortársa. Egyike volt a márciusi ifjaknak, a szabadságharc vége felé azonban szembe fordult Petőfivel, és a megalkuvást hirdette. Meseszerű, a valóságtól távol álló regényeivel akarva-akaratlanul az igazságtalan társadalmi rend fennállását szolgálta.” A nevelési-didaktikai állandó e szemléletben nemcsak abban nyilvánul meg, hogy a feltételezett, tartalmi jellegű ideológiai/pedagógiai felhasználhatóságot kizárólagossá teszi, és az oktatásban ezen kívül (legalábbis elvileg) semmi mást nem enged meg,⁴² hanem az is, hogy az irodalmat – hiszen csak tartalmi oldalról nézi – hihetetlen radikalitással szakítja el nemcsak esztétikai funkciójától, hanem vehiculumától, a nyelvtől is, s a nyelvoktatásnak mint a nyelvnemzeti elvont hazafiság anyagi kitevőjének csupán grammatikus/nyelvművelői, nyelvtisztítói funkciót engedélyez és hagy hátra. Az ideologikus magyartanítás annyira nem tud (nem tudott) mit kezdeni a hagyományosan rá maradt nyelvtanítói funkcióval, hogy – mindenki számára ismeretes módon – az iskolákban, minden szinten, a nyelvtanítást egyre inkább kezdték az irodalom rovására elhanyagolni, sőt a nyelvtanórákat majdhogynem elhagyni. Ennek a látványos (de a körülmények folytán sajnos nem természetellenes) anomáliának kiküszöbölésére, s a nyelvtan megsegítésére született a hatvanas évek derekán (a hivatalos nyelvtudománynak s a nyelvművelésnek önvédelmi gesztusaként) az az adminisztratív megoldás is, mely máig érvényben van: az iskolákban az addig egységes magyar nyelv és irodalom tantárgyat, tartalmi jellegű

⁴² Igen szép, őszinte példa erre már a nagyobb anyagkezelési szabadság korszakából (mikor persze még a szakmai források közt jórészt MSZMP-határozatok lettek felsorolva): „Neveket, műveket cserélhetünk egyéni ízlésünknek, az osztály felkészültségének megfelelően, de arra gondosan ügyeljünk, hogy a szocialista világnézetű, a néppel, a népért élő és alkotó irodalom követelményéhez tartsuk magunkat.” *Módszertani levél a mai magyar irodalom tanításához. Gimnázium IV. osztály.* Bp., 1962. 9–10. old.

indoklás nélkül, kettévágták, s a kettőt a külön osztályzat segítségével külön tantárgyként határozták meg.⁴³

AZ ESZTÉTIZÁLÁS KORSZAKA – AZ UTOLSÓ NEGYEDSZÁZAD

Ez a gesztus azonban, mely a nyelvtan új megerősítését szolgálta volna, tulajdonképpen a hajdani egység teljes sírba tételéhez szolgált előjátékkal. A hetvenes években ugyanis, nyilvánvalóan a megelőző évtizedek bárbar politizáló manipulációjának visszahatásaként, olyan irodalomtanítási koncepciók kezdtek kialakulni, melyek a műveknek kizárólagos esztétikai funkcióit helyezték előtérbe, s ennek során sem a történelmi/tartalmi/politikai szempontokra, sem a nyelvi/megcsináltsági szempontokra nem voltak (lettek volna) tekintettel, s olyan nyelvtanítási stratégia bontakozott ki, mely a nyelvnek kommunikatív funkcióját tolván előtérbe, a nyelv által lehetséges esztétizálást kevésbé vette figyelembe. A hetvenes évek nagy oktatási reformhulláma (ezen belül a Szentágothai János által vezetett akadémiai elnökségi bizottság) alakította ki azt a távlati műveltségi koncepciót, mely lényegében, apró változtatásokkal máig él és hat (s a több éve formálódó Nemzeti Alaptanterv mindegyik változatában világosan nyomon követhető⁴⁴), s melynek következtében már koncepcionálisan is vállalva válik el egymástól a nyelv és az irodalom kulturális és tantárgyi pozíciója. Az MTA Elnökségi Bizottsága, mely 1976-ban kidolgozta a távolabbi jövőre is érvényesnek tekintett műveltségi és oktatási víziót, az anyanyelvi oktatást az idegen nyelvekkel együtt alkotott nyelvi-kommunikációs komplexumban képzelte el,⁴⁵ az irodalmat viszont tőle távol, a művészetek (azaz az esztétikai jellegű tevékenységek) csoportjában helyezte el, s ezzel,

⁴³ Ennek analógiájára vált ketté a középiskolai tanulmányi versenyek esetében is a magyar nyelvi és irodalmi vetélkedés.

⁴⁴ Vö. pl. *Nemzeti Alaptanterv* (harmadik változat) MKM, valamint *Nemzeti Alaptanterv* (ötödik változat) *Magyar Hírlap*, 1995. február 4. melléklet; e Nemzeti Alaptantervekben a nyelv és irodalom együttes kezelése csupán felszínesen van érintve, s akkor is kizárólag alapszinten! (L. pl. az 1992-es változat 115., 119. old.)

⁴⁵ Összefoglalóan: *Műveltségkép az ezredfordulón. (Tanulmányok az akadémiai távlati műveltségkonceptió alapján)* Bp., 1980., részletesen: *Az MTA állásfoglalásai és ajánlásai a távlati műveltség tartalmára és az iskolai nevelőtevékenység fejlesztésére.* MTA, Bp., 1976., valamint *Műveltség a távlatokban. {Az MTA Elnökségi Közoktatási Bizottság martonvásári és pécsi ajánlásai}* Szerk. Rét Rózsa és Kontra György. OPI, Bp., 1986.

az irodalmat elszakítván mind a nyelvtől (a magyar nyelvtől), mind a történelemtől,⁴⁶ a magyarnak nevezett hagyományos tantárgyat mint olyat egészében és részleteiben is diszkreditálta. Ebben az időszakban jelenik meg (ennek az oktatási reformfolyamatnak részeként) az a nagy vihart kavaró középiskolai tankönyvsorozat (Veres András, Szegedy-Maszák Mihály és társaik tollából), mely már címében is kihívó: *Irodalomnak* nevezi tantárgyát, nem pedig *magyar* irodalomnak (érdekes megfigyelni, hogy mindezzel időben kb. párhuzamosan, a hetvenes években szakad ki az egyetemen a magyar szakból az összehasonlító irodalomtudomány szakja, ami lényegében a világirodalomnak a magyar irodalomtól való önállósodását, azaz önálló legitimitációját akarná kifejezni). A tankönyv körül óriási vita zajlik, nagyon sokan érintik is (hol javallólag, hol megrovólag) a magyar és világirodalom aktuális arányát – ám a mi jelen szempontunkból tanulságosabb: a vaskos kötetnyi vitairatban egyetlen szó nem esik a tantárgynak a nyelv- és nyelvtanításhoz fűződő viszonyáról; az irodalom oktatása, legnagyobb válságának közepette, egy szóval sem reflektál arra, hogy még mindig van (lenne) neki egy testvértárgya is.⁴⁷ S megfordítva, a nyelvészoldalról nézve is így van: ugyanekkor, a hetvenes években három testes kötetnyi (hagyományos és ultramodern szemléletű) tanulmány jelent meg az anyanyelvi iskolai oktatás korszerűsítéséről (elsősorban Szépe György és Szende Aladár szervezőmunkájának eredményeképp⁴⁸) – ám a sok nem jelentéktelen írás közül összesen csak egyetlen egy (s az is egy irodalmártól, Martinkó Andrásról) foglalkozik az anyanyelvi kultúra nyelvi/irodalmi egységének általa is csak utópisztikusnak minősített lehetőségével. Az irodalmi kultúra ugyanis, a történeti/politikai manipuláció fenyegetésétől jogosan megriadva, önmagát, úgy látszik, elsősorban a legáltalánosabban vett esztétikai kultúra részeként óhajtotta meghatározni, s habár a strukturalizmus révén – a tudomány szintjén – újra közel került a nyelvészethez, mindezt az oktatásba, nyilván

⁴⁶ E koncepciókban (ugyanígy a *Nemzeti Alaptantervben* is) a történelem mint a társadalomismeret része szerepel, s még a történetileg tanított irodalom sem kapcsolódik sehohozzá.

⁴⁷ Vö.: *Tankönyvháború (Vita a gimnáziumi irodalomoktatás reformjáról)* S. a. r., szerk. Pála Károly. MTA Irodalomtudományi Intézet, Bp., 1991.

⁴⁸ Szépe György (szerk.): *Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért*. Bp., 1976., az említett Martinkó András-tanulmány: 169-176. old.; Szende Aladár (szerk.): *Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének változatai*. Bp., 1981.; Szathmári István (szerk.): *Anyanyelvünk az általános iskolában*. Bp., 1974.

az oktatásnak más hagyományai miatt, már nem tudta átültetni. Amint a két nagy diszciplína ebben az időben az egyetemen és az egyetemi tanterven belül lényegében békés egymás mellett élésre rendezkedett be (sokáig 50–50 százalékos óraterhelési megoszlással, egy idő óta 60–40 százalékkal az irodalom javára, de a radikális szakítást vagy az ún. „másfél szakos eloszlást” határozottan elutasítva), úgy került ki egymást az általános és középiskolai oktatás terén is. Mindehhez hozzájárult az is, hogy eközben mindkét fél igen jelentősen gazdagította azon ágazatait, melyek éppen, még ha akarnának is, nem a régi társ felé nyúlnának ki: a nyelvészetben, a nyelvi oktatásban egyre nagyobb teret kapott az általános jelelmélet, kommunikáció, a szövegelemélet mint nem szépirodalmi/stilisztikai diszciplína – az irodalomba, a magyar irodalomba viszont egyre nagyobb súllyal férközött be a kulturálisan mindig is jelen lévő, de az oktatásba eddig ideológiai okok miatt be nem igen engedett nem-magyar irodalom, a szinkron művészet cseleként az irodalminak nagyon nehezen tekinthető, de máshová sehová be nem férő filmművészet (intő példaként: ha megnézzük a hatvanas évek *Magyartanításának* évfolyamait, megdöbentő mennyiségű olyan filmesztétikai írással találkozhatunk, melynek irodalmi vetületét sehogy sem találánk!), s a régmúlt hazajáró kísérteként, a most már nem nyelvészként, hanem irodalmárként megérkező poétika és retorika. Minek következtében is a kettős tantárgy, a magyar szak folyamatosan zavarban van: szeretné ugyan fenntartani (hiszen a diszciplína természetesen emlékszik önmaga múltjára is!) a nyelv és az irodalom egységét (hiszen a modern tudomány mint tudomány mind a két oldalról be is jelentené erre az igényt) – ám a tantárgyaknak mint saját diszciplínáknak önfejlődése ki is zárja a harmonikus együttműködést. Ráadásul – egyszerre vonzó és ijesztő ellenpéldául – a XX. század két nagy nem-intézményes (de hatásukat tekintve – máig rendkívül fontos) pedagógiai kísérletezője, Karácsony Sándor és Németh László, jóllehet a nevelési koncepciójukat mindketten nyelvi (anyanyelvi) alapon látták csak megvalósíthatónak, az irodalomnak és a nyelvnek önálló (akár együttes, akár önállósult) tantárgyszerű oktatását sem kívánatosnak, sem lehetségesnek nem nevezhették, mivel a nyelvi alapvetést tantárgyakon kívül, mintegy folyamatos propedeutikaként akarták csak érvényesíteni.⁴⁹ Németh László,

⁴⁹ L. Karácsony Sándor e téren alapvető műveit: *A magyar észjárás*. 2. kiad. Bp., 1985.; *Magyar nyelvtan társaslélektani alapon*. Bp., 1938.; *Az irodalmi nevelés*. 2. kiad. Bp., 1993.; róla összefoglalóan: Kontra György: Karácsony Sándor műveltségfelfogása. In:

ismertetvén hódmezővásárhelyi pedagógiai vállalkozását, egyedül az irodalom oktatásánál (amit egyébként ő is a történelemnek, nem pedig a nyelvnek részhalmozaként képzelt el) vallja be, hogy kudarcot vallott – úgy látszik, e feladat, történelmi és diszciplináris összekeveredettsége okán, még az ő zseniálisan magabízó nagyotakarásán is ki tudott fogni.⁵⁰

Így állunk most, magyar szakosokként, a magyar nyelv és irodalom között, hol az egyik oldalra, hol a másikra csapódva. A helyzet valóban válságos – nemcsak a szakdiszciplinára, hanem az egész nyelvi jellegű kultúrára nézve is. Mert hisz ma az anyanyelv oktatásának nem az a funkciója, hogy felkészítsen a magas szintű, művelt, írásbeli, sok műfajban is érvényesülni tudó nyelvhasználatra, hanem az, hogy csak szabályozza és standardizálja a beszédet és az alapszintű fogalmazást, azaz (mai értelemben vett) nyelvművelő funkciót lásson el.⁵¹ Hasonlóképpen az irodalomoktatás célja sem az (vagy csak kisebb mértékben az), hogy irodalmi példákon keresztül bevezessen, akár mint olvasót, akár mint lehetséges író, az irodalomba, hanem az, hogy az irodalmat más (nevelő jellegű) célra applikálja, vagy a legjobb esetben, hogy összhangba hozza más nevelő jellegű célokkal... Míg a hajdani, retorikus elvű, felvilágosodáskori anyanyelvoktatás nyíltan megvallootta távlati nevelő céljait, azt is elismerte, hogy e nevelést csak nagyon sok közvetítésen keresztül tudja elgondolni. Mára a nevelés igénye közvetlenné s praktikussá vált – a régi egység, mely oly jól tudott működni, megszűnt.

Margócsy István, 1996. Magyar nyelv és/vagy irodalom: egy tantárgy kialakulása és változásai. *Budapesti Könyvszemle* 1996/1: 42–52.

Horánszky Nándor (szerk.): *Műveltségfelfogások Magyarországon*. Bp., 1991. 86–105. old. Németh László pedagógiai, tantárgyakkal kapcsolatos írásai (a tárgyunkhoz fontosabbak: A tanügy rendezése, *A Négy könyvről*, Hogy tanítottam Vásárhelyen a történelmet?) *A kísérletező ember* c. kötetben olvashatók (Bp., 1963).

⁵⁰ Vö. Óraadók királysága. In: Németh László: *i. m.* 171–176. old.

⁵¹ Vö. az 1965-ös reformtanterv tételes megfogalmazásával, melynek érvénye mára sem lett kétségbe vonva (sem kifejtve): „A magyar nyelv tanításának legfontosabb feladata, hogy – az irodalmi tanulmányokkal egybehangoltan – a tanulók kifejezőképességét művelt köznyelvi szintre fejlessze, mégpedig az írásbeli és a szóbeli megnyilatkozás területén egyaránt.” *Tanterv és utasítás a gimnáziumok számára. Magyar nyelv és irodalom*. Bp., 1965. 74. old.

AZ OROSZUL BESZÉLŐ EMBER – EMBERKÖZELBŐL

(Könyvrészlet)

PAPP FERENC

Már most mindent tudunk – a hangok „ejtését”, a helyesírást, a nyelvtant, még egyes alakok történetét is. És mégsem tudunk semmit, a kölcsönös megértést akadályozó súlyos hibákat követhetünk el, ha nem vesszük figyelembe, hogy egyrészt a nyelven kívüli közlési lehetőségeink is vannak, és azok sokszor súlyosabban esnek latba, mint a nyelvek; másrészt elvileg egyaránt helyes nyelvi formák közüli választást előírhat valami nem (egészen) nyelvtani szabályrendszer.

Erről lesz szó az alábbiakban: azokról a sajátos jelekről, amelyek ugyan nem orosz nyelvek, de sok mindent mondanak nekünk (gesztusok); azokról a nyelvi illemszabályokról, amelyek a hangtannak, nyelvtannak, szómegválasztásnak parancsolnak, amelyek megtartásával vagy meg nem tartásával olyan rendkívül fontos dolgokat közlünk partnerünkkel, hogy ‘rendes ember vagyok’, ‘huligán vagyok’ stb.

Ugyanakkor nem tárgyaljuk a szélesebb értelemben vett szokásrendszert, illemszabályokat, amelyek pedig szintén külön „nyelvtanra”, magyarázatokra, szinte fordításokra szorulnának. Így csak példaként utalok arra, milyen jellegű meglepetések érhetik az olvasót, ha a világ egyik legnagyobb városában, Moszkvában, kilép az utcára. Az irdatlan távolságok és a hatalmas tömeg, a szédítő rohanás mögött valami célszerű fegyelmet figyelhet meg, és valami emögött meghúzódó családiasságot.

Buszmegállóban szépen sorbaállnak az emberek – de különben valószínűleg nem is lehetne pillanatok alatt fel- és leszállni. A buszba, villamosba lépve a hazaiak leggyakrabban felmutatják a bérletüket (проездной) a bent ülőknek. Gyakran megkocogtatják a vállunkat: Передайте, пожалуйста! ‘Adja át, kérem!’ – és azzal vagy a menetdíjat nyújtják felénk, hogy azt továbbítsuk a jegykiadó automata felé, vagy már az ilyen módon vásárolt jegy vándorol vissza az utashoz, olykor öt-tíz kézen át. Bonyolultabb nyelvi és technikai feladat: az előre váltott jegyét nyújtja valaki felénk e szavakkal: Закомпостируйте, пожалуйста! ‘Lyukassza ki!’ (ti. azon a berendezésen, amely az előre váltott jegyek önkiszolgáló

kezelésére szolgál pesti, miskolci stb. testvéreihez hasonlóan). Még gyakrabban, amikor az automatába éppen be kívánjuk dobni menetdíjunkat, ránk szólnak: Не опускайте, пожалуйста! ‘Ne dobja be a pénzt!’ (Az illetőnek, mondjuk, csak tízkopejkása van – odaadjuk neki a mi ötkopejkásunkat, ő bedobja a maga tízkopejkását, letépünk érte két jegyet és testvériesen megosztozunk rajtuk. Ez az eljárás ugyan a feliratok szerint szabálytalan, de naponta tíz, ha nem százezrek rendszeresen így járnak el).

Szóval, aki szereti a ‘privacy’-t (erre szerencsére magyar szavunk sincs: ‘az én házam az én váram’, ‘ne avatkozz az én ügyeimbe – én se avatkozom a tiedbe!’) – az csak hangos turistacsoportba verődve járja Moszkva utcáit vagy utazzon taxin. Nekik nem tetsző öltözködésünk, viselkedésünk a hazaiak szóbeli feddését vonhatja maga után – ám ugyanaz az öregasszony, aki ilyenkor rád szól, ha megszorulsz, édesanyaként segít rajtad: családon belül van a feddés is, a segítség kötelessége is. Helló, a Vojentorgban (nagyáruház) NDK színes filmet lehet kapni! – kiáltott rám két fiatalember, csak annyit látva, hogy vállamon filmfelvevő gép lóg: rohantam és vettem. A fél-magyarországnyi embertömegben nem lehet elveszni – de begubózva maradni is nehéz.

GESZTUSOK

Ha férfi és nő karonfogva megy az utcán (ez még tulajdonképpen nem is gesztus – szokás): ez nem jelent semmit. Vagy valóban szorosan (szexuálisan is) összetartozó emberpár, vagy csak egyszerűen ismerősök, munkatársak – beszélgetnek. Ám vigyázzunk: karonfogva és nem kézenfogva (kisujjt-kisujjba öltve stb.) mennek, mennek bizonyos sebességgel (eközben esetleg ugyan meg-megállva vitatkoznak) és nem andalognak, utcán és nem parkban – a kiemelt tagadott szituációk orosz viszonyok között is a szorosabb összetartozást jelentik. (Egyesek a belekaroláskor még finomabb distinkciókat tesznek: ha a férfi karol a nőbe – a férfi karja van fölül –, az vagy nevetlenséget jelent, vagy férj-feleségi viszonyt: ha a nő karol a férfiba – a nő karja van fölül, a férfi tartja a nő karját – az a férfi jólneveltségét jelenti, vagy udvarias férj, vagy tényleg csak egy beszélgető partner.)

Köszönés gesztusokkal: a férfi nem okvetlenül emel kalapot köszönéskor. Kézfogás kötelező, kb. a mi szabályaink szerint (a nő v. rangban, korban idősebb nyújt először kezét; a nőnek – kivált vékony,

nyári – kesztyűjét emellett nem kell okvetlenül lehúznia). Orosz szemmel a mi ‘társaságbeli’ hölgyeink túlságosan gyakran, ‘derűre-borúra’ összecsókolódnak – oroszok között is van háromszori megcsókolás, a férfiak között éppen úgy, mint a nők között – de csak kiemeltebb alkalmakkor (hosszabb távollét előtt, után stb.). ‘Через погор не здороваются’ ‘A küszöbön át nem lehet köszönni!’ – a vendéget előbb betessékeljük legalább az előszobába, és ott nyújtunk neki kezét. (Ez elég természetes követelménynek látszik – csak akkor tűnik fel, hogy nálunk ilyen kimondott tiltás nincs, amikor, oroszokat fogadván, megszegjük.)

Valódi gesztusok kísérik számos beszédszituációnkat. Így számlálás-kor (vagy ha a szónok felsorol: ‘először is ...’, ‘másodszor pedig...’ stb.) mi (mint számos környező nép) becsukott ököllel kezdjük, a nagyujjtól kifelé forgatva ujjainkat – az oroszok balkezüket nyitott tenyerével a kisujjtól kezdve behajlítgatva sorban ujjait (sokszor a jobb kéz mutatóujjának vagy egész tenyerének a segítségével). Azt, hogy ‘egy’ (‘zsemlét’, ‘egy pohár vizet’, ‘egy szál egyedül’), feltartott, s a körmös felével a partner felé fordított mutatóujjunkkal jelezzük. (A belső oldalával a partner felé fordított tenyérrel jelentkezik az iskolás, a partner a tanár, amikor a mi diákunk inkább csak mutató és középső ujját emeli fel ugyanígy fordítva azokat.) Olykor az oroszok is a nagyujjukon kezdik a számolást: de okvetlenül nyitott tenyérrel, az ujjakat rendre befelé hajlítva¹.

Amikor pedig a nagyujjukat emelik fel (ahhoz hasonlóan, ahogy mi az ‘egy’-et mutatjuk, csak 90°-kal elfordítva a mi gesztusunkhoz képest: a nagyujj belső oldala fordulhat a partner felé; olykor mindkét kéz nagyujja felemelkedik egymás felé vagy a partner felé fordítva), ez azt jelenti: ‘remek, prima’. (Kissé vulgáris stílusértékű, de igen széles körben elterjedt, legalábbis passzívan mindenki ismeri – még az is, aki maga esetleg nem így mutatja ezt a jelentést.) Akár az esetleges kalapemelést a köszöntés szavai, ezt a gesztust is kísérheti nyelvi elem: valami „vo!”-féle hanggesztus, vagy a nyelvilleg érthetőbb [vo chəɾʌso!] felkiáltás (valamivel durvább e hangokkal: [na jat’!]).

Felszólítás az ivásra: megfricskázunk a nyakunkat az állunk alatt (ha a homlokunkat vagy más kemény tárgyat fricskázunk meg, e gesztus jelentése ‘betonfej, buta mint a tők’).

Ez az utolsó példa mutatta, mennyire kell vigyáznunk: számunkra kicsinek tűnő különbségek már „fonologikusak” lehetnek, értelmet különböztetnek meg. Az első, belekarolás példa pedig felhívja a figyelmünket

arra, hogy idegen világban mozogva (orosz filmet nézve) óvatosan kell közelednünk kivált a számunkra ismeretlennek vélt gesztusokhoz – esetleg mást jelentenek, vagy nem jelentenek semmit.

NYELVI ILLEMSZABÁLYOK

Köszönés

Hozzá kell szoknunk, hogy nincs külön a nőket megillető köszönés (mint a magyar „Kezét/kezedet csókolom”) – a legsemlegesebb, legmindennapibb, a (mint láttuk – éppenséggel óbolgár hangalakú) Здравствуй(те)! Ezen kívül kivált familiáris stílusban számos más lehetőség is van, mennek a semleges, napszaknak illő köszönések is: Доброе утро! ‘Jó reggelt!’, Добрый день! ‘Jó napot!’ stb. (Sokkal ritkábban, mint nálunk.) Ne keverjük össze ezeket a formulákat a búcsúzáskor használtakkal! Érkezésekor ezt mondjuk a vendégnek: С приходом!

Megszólítás

Két gondolathoz kell hozzászoknunk: a) a személyes és birtokos névmás használata nem udvariatlanság; b) az „utónév + apai név” a legudvariasabb, legtöbb tiszteletet kifejező megszólítás.

Az a) meglepőnek tűnik. Ám gondoljuk meg: mondhatja-e egy magyar hetes az osztályban így: „Jelentem Önnek...,” vagy „Jelentem magának...”; kérdezheti-e így: „Ma este maga is eljön / Ön is eljön velünk a moziba, tanár úr?”. Aligha: a magyarban a legudvariasabb az, ha „tetszik”-elünk valakit és harmadik személyben beszélünk hozzá, rangját-beosztását emlegetve csak: „Jelentem a tanár úrnak...”, „A tanár úr is eljön velünk a moziba?”, „Ez a tanár úr kalapja?” stb. Ezekben és hasonló konstrukciókban, ha szükséges, bátran mondjuk az orosz Вы, Ваш stb. névmásokat. Már kézenfekvőbbnek látszik a b): világos, hogy itt egy a magyartól eltérő valamiről van szó. Le kell küzdenünk magunkban azt az érzést, hogy a „név + apai név” „túl bizalmas” – ez egyáltalán nem egyenlő azzal, mint amikor valakit csak a puszta keresztnevén szólítunk meg. Fiatalabb az idősebbet, rangban felette állót csakis így szólíthatja meg (ritka és katonás a „továris + beosztás”-féle megszólítás; teljesen lehetetlen ilyen viszonylatban a „továris + vezetéknev”: így csak a tanár szólíthatja hallgatóját, ha az nem áll túlságosan közel a szívéhez). A „továris Sztálin” kivétel: itt ünnepélyes-magasztos színt kapott a konstrukció; de már a

hozzá intézett levelekben szinte csakis így, nevén-apanevén: Дорогой Иосиф Виссарионович!

A „továris + vezetéknev” általában lekezelő voltára jellemző a következő eset. Egy magyar hallgató jó órát konzultált leningrádi professzorával, a magyar szokást egy az egyben átvive az oroszra, végig „továris professzornak, vagy pláne „továris Berkov”-nak (ez volt a vezetékneve) szólítva őt. Az hallgatta, hallgatta, de végül nem állta meg, hogy csendesesen meg ne jegyezze: А в общем, меня зовут Павел Наумович ‘Engem egyébként Pável Naumovicsnak hívnak’ (ez volt a neve-apaneve). Talán életében nem hívta senki az idősként akadémiaként „továris Berkov”-nak – amikor őt még így lehetett volna szólítani (diákkorában), akkor még господин ‘úr’ volt a megszólítás: a forradalom előtt. Persze tudta ő, hogy külföldivel áll szemben; kiválóan ismerte a nyugat-európai szokásokat (alig volt nála nagyobb barokk-kutató századunkban Európa-szerte), nyelveket – ám képzeljük magunkat az ő helyébe: vajon mit szólna magyar kollégája, ha a – legyen az néger és tört magyarságú – hallgatója állandóan így aposztrofálja: „Мондья csak, Kovács úr... Maga mit tanácsol...?” stb. Még a legműveltebb galambepe is megelégteli ezt előbb-utóbb.

Hogy honnan tudjuk valakinek az apanevét? Először is: illik tudni, mielőtt vendégségbe megyünk, valahonnan megkérdezzük, közös ismerőstől például. De, másodsor: nyugodtan meg lehet kérdezni: Простите, как ваше отчество? ‘Elnézést. Mi az ön apaneve?’. Ugyanígy, nevén és apaneven emlegetjük az előttünk tiszteletben álló személyeket. – Hivatalos viszonylatban is: orosz barátunknak „nem ér a neve”, ha apanevét nem tudjuk. (Például, érdeklődünk a lakása iránt a tudakozóban; meghatalmazást adunk neki: mindez csak úgy megy, ha tudjuk az apanevét!)

Az egyéb megszólítási-emléltési formák ehhez képest gyerekjáték. Így „гражданин + vezetéknev” igen hivatalos (pl. bíróság előtt), a pusztán „гражданин!” megszólítás olykor egyenesen riasztó (így szól ránk a rendőr, némi sípolás után, ha nem ott mentünk át az utcán, ahol ki van írva: ПЕРЕХОД), sokszor azonban semleges megszólítása utcán, boltban ismeretlen embereknek. Az első orosz szavak, amelyeket Царь az utazó hallhat a hangszóróból: Внимание, внимание! Граждане пассажиры... ‘Felhívjuk kedves utasaink figyelmét, hogy...’ (rossz, nem etikettszerű fordításban: ‘Figyelem, figyelem! Utas polgártársak...’).

A pusztán továris! megszólítás is elterjedt ismeretlen (legtöbbször férfi) megszólításakor. (Az ismeretlen nő inkább csak гражданка, sőt

гражданочка; de figyelmetlen nőre a boltban az elárúsító így is rákiálthat: Женщина! vagy Девушка!) Ismeretlen férfi megszólítása, ha mi idősebbek vagyunk: Молодой человек! Pincémő, elárúsítónő megszólítása (korától szinte függetlenül): Девушка! (NB: a francia Mademoiselle! sincs igen korhatárhoz kötve, inkább funkcióhoz.) Férfi pincér, elárúsító számára semleges megszólításunk nincs, sehogyan sem szólítjuk meg, hanem ilyeneket mondunk figyelemfelkeltő céllal: Будьте любезны! ‘Legyen olyan szíves!’, Простите, пожалуйста... ‘Elnézést kérek!’, illetve, ha már határozott szándékunk van: Счёт! Vagy Посчитайте мне/нам, пожалуйста! ‘Fizetni szeretné(n)k!’.

Kissé nehezebb a félig (felületesen, nem közelebből) ismert ember megszólítása: mindenképpen a „név + apai név” ajánlható, ha csak az illető másként nem rendelkezik („Szólítson csak egyszerűen Verának!”). Egy kimondottan fiatal nő el lesz ragadtatva, ha hangsúlyozottan nevénapanevén szólítjuk: „idősebbnek néztük”; egy nem kimondottan fiatal (de azért nem öreg!) nő viszont attól, ha „elfelejtjük” odatenni az apanevét: „fiatalabbnak néztük”.

És persze nincs probléma közeli barátainkkal: Élünk a kedveskedő kicsinyítő képzők óriási tárházával éppen úgy, mint a „lekezelő”, „sértő” képzőkkel, szólíthatjuk éppenséggel még a pusztán családi nevükön is, vagy nevükön-apanevükön, tréfás hangsúllyal: egymáshoz közeli emberek között minden meg van engedve. (A semleges megszólítás és említés ilyenkor egy meghatározott becéző alak, amely az illető törvényes neve a mikrokollektívában.)

Tegezés–magázás

A mi „mikrovilágunk” – a „kinti idegen világ”: ezt fejezi ki a tegezés–magázás, kultúránként szűkebbre-tágabbra vonva a két világ közti határt. (És ezt a pazar, szuverén világfelosztási jogot nem bírja megérteni az, akinek a nyelvében ez nincs meg. Így nemrég egy angol szerző, gondosan végigelemezve egyes klasszikus orosz művekben a tegezés–magázás játékát, a részletes szabály megfogalmazásakor szükségesnek látta megjegyezni: „Ha a férfi korban jelentősen idősebb is, rangban felette áll is a hölgynek, amennyiben szexuális kapcsolat van köztük, legalább az intim közelség ideje alatt rendszerint a nő is tegezi a férfit.” Ezt jó tudni: az angol olvasó számára azt expressis verbis le kell szögezni, különben sejtelve se lesz róla; adott esetben még így is lesznek problémái.)

Az orosz és a magyar világ e szempontból igen hasonlóan oszlik meg. Egyetlen fő különbség: az oroszban bizonyos (huszonéves) koron felül nem lehet rögtön tegezéssel kezdeni, ahogy ez nálunk értelmiségi, azon belül kivált pedagóguskörökben szokás az egyneműek között; viszont sokkal könnyebb (kevésbé formális) az átmenet a magázásról a tegezésbe: a (fiatal) partnerek néhány óra (nap, hét) múlva esetleg egyszerre csak úgy érzik, hogy a másik léleklében közel van hozzájuk – és tegeződni kezdenek anélkül, hogy az egyik megszólalna: Azt hiszem, én vagyok az idősebb: szervusz, vagy pláne külön innának ez alkalomból. A folyamat így mehet végbe egyneműek és különneműek között egyaránt; a szexuális kapcsolat természetesen magával hozza a tegezést.

Amikor régebben kimondott „udvarlási” kapcsolat állt fenn az ifjú és a leány között, akkor e természetes átmenet gátolva volt. Így Puskin egykori menyasszonya (Anna Alekszejevna Olenyina – Puskin végül is nem őt vette el) egy ízben elszólta magát, „letegezte” az akkor 29 éves költőt (a leány életkora ekkor: 20 év, társadalmi státusza: a képzőművészeti akadémia elnökének a leánya), mire az következő vasárnap ezzel a verssel jelent meg náluk:

Ты и вы	Te és ön
Пустое <i>вы</i> сердечным <i>ты</i> Она обомлвась заменила, И все счастливые мечты В душе влюбленной возбудила. Пред ней задумчиво стою, Свести очей с нее нет силы; И говорю ей: как вы милы;	A hölgy két szócskát felcserélt, S tegezés lett a sűrű „ön”-ből, Szerelmes lelkem hön remélt, Sok is volt szinte az örömből. S ámbár zavarra nincs okom, Tekintetünk kerüli egymást. – De kedves ön... Mit mondanék mást.
И мыслю: как <i>тебя</i> люблю!	S – Szeretlek, édes – gondolom. (Grigássy Éva)

Ugyanakkor „en passant” átmenetet tapasztalunk a magázásból a tegezésbe Tatjana levelében: То воля неба – я **твоя** – Az ég akarta, hogy világom **Te** légy – s **tied** vagyok, *tied* – Bérczy; Ezt így rendelte fenn az isten... **Tied** szívem, **téged** szeret – Áprily – látható, hogy ugyanitt a magyar Tatjánának is tegezésbe mennek át.

Az orosz вы-nek (levélben, ha egy személyre vonatkozik, rendszerint nagybetűvel: Вы) megfelelhet a *maga*, *magácska*, *Ön*, *kegyed*, sőt mint láttuk a 0 névmás tetszikeléssel. Ugyanennek az orosz névmásnak többes értelme is lehet: *ti*, *maguk*, *Önök*. A nyelvtani részben említettük, hogy az „egyes szám – többes szám” kérdésének eldöntésében olykor az állítmány alakja segít, de igen körmönfont módon: az ige és a rövid alakú melléknév mindenképpen többesben áll e névmás után; a főnév és a teljes alakú melléknév számát választjuk meg a helyzetnek megfelelően: Вы врач ‘Ön orvos’ – Вы врачи ‘Önök orvosok’.

A magyar névmás-gazdagság oroszról történő fordításkor okoz csak nehézséget. Így e sorok írója most bevallja, hogy amikor az ötvenes évek elején a budapesti pártfőiskolán szovjet professzorok előadását fordította „röptében” (egy-két mondatonként), akkor a párttörténeti-filozófiai előadó az ő tolmácsolásában tegezte a hallgatóságot; az irodalmi előadó pedig magázta és „Önök”-nek szólította. E distinkciót indokolta a kor, a hallgatóság, az előadások tárgya és az előadók emberi jelleme. (A filozófiai előadón jól érződött, hogy politikai tiszt volt a háború alatt, szenvedélyes agitátor maradt főiskolai előadásain is). Ma már nyilván „önöznének” tolmácsolásomban az ilyen előadók.

Jegyezzük meg itt, hogy az eddig mondottak lényegében városi helyzetekre vonatkoztak. A magyar falu sajátossága, hogy ott igen általános a magázás – az orosz faluban a tegezés lenne általánosabb. (Ugyanott a megszólító-ementő formák is némileg mások. Igen általános (volt? – a szovjet falu nyelvileg is egyre közelebb kerül a városhoz) az apanéven való szólítás-ementés, utónév nélkül. Így Lenin teljes neve: Владимир Ильич Ленин, ebből az Ильич „Iljics” pusztá apanév ementő funkciójú használata a paraszti tömegekben születhetett: „ismert, tiszteletben álló személy”. Egyéb falusi megszólítások idősek ajkán: сынок ‘fiam’, доченька ‘leányom’, melyekkel félig-meddig ismeretlen személyekhez, vagy éppenséggel teljesen ismeretlenekhez is fordulhatnak.)

Telefon, levél

Cseng a telefon, felemeljük és beleszólunk: Алло! vagy Да! vagy Я вас слушаю! Tovább: Это вы, Ева? ‘Éva, maga az? Да, это я vagy Я у телефона ‘Tessék, én vagyok az’ – illetőleg: Вы ошиблись vagy Вы не туда попали ‘Téves’. Это вас беспокоит X. Y. (olv. iksz-igrek), szó szerint: ‘X. X. zavarja Önt’, vagyis: ‘Itt X. Y. beszél’.

Ennek kapcsán említjük meg, bár természetesen nem csupán telefonbeszélgetés során fordulhat elő, hogy a meg nem értett szövegre való rákérdezésnek (magyar „Tessék?”) semmiképpen sem felelhet meg a пожадуйста (még hozzá magyar kérdő intonációval – de oroszul se, sehogyan se). Így kérdezzük rá a meg nem értett szövegre: Что? / Как? / Как вы сказали?, illetőleg teljes mondattal: Простите, я вас не понял ‘Elnézést kérek, ezt nem értettem’.

Egyébként a telefonbeszélgetésre is ugyanazok az illemszabályok vonatkoznak, mint a közvetlenre. Ha tehát, például, csak félig-meddig ismert, személyesen még nem is ismert stb. személyt kérünk a telefonhoz, azt semmiképpen se tegyük „további + vezetéknev” alakban, hanem, éljünk a „név + apai név” szerkezettel. Hivatalos partnereink (a fogadó fél magyar referense például) a telefonszámukkal együtt már az állomáson (érkezésünk után a szállodában) a nevüket és az apanévüket fogják hangsúlyozottan közölni velünk: úgy kérjük őket a telefonhoz. Ha partnerünk a mi kedvünkért németül, angolul, franciául beszél, valószínűleg még akkor is érdemes megjegyezni nevét és apanevét, mert jól fog esni neki, ha a különben nem is orosz beszédben így szólítjuk meg. Nyugodjunk bele: ez az ő neve szóbeli érintkezéskor; vezetékneve csak azért van, hogy hivatalos papírok aláírásakor használja.

Levélbeli megszólításra ugyanez áll. A nem hivatalos levél oroszban gyakran kezdődik így: Здравствуйте, Иван Петрович! És ritkábban a nálunk szokásos Дорогой Иван Петрович! ‘Kedves Iván Petrovics!’ formulával. Ugyancsak a nem (vagy nem egészen) hivatalos levél végén, valamilyen tiszteletet-üdvözlötet kifejező formula után gyakran ott áll az aláíró neve előtt a Ваш(а) ‘az Ön (X. Y.-ja)’.

Búcsúzás

A semleges és szinte mindig használható До свидания! ‘Viszontlátásra!’ mellett az orosz búcsúzó rendszerre jellemző, hogy, a franciához hasonlóan, egészen pontosan megjelölhetjük a következő találkozás időpontját: До вечера! ‘az esti viszontlátásra!’, До завтра! ‘a holnapi viszontlátásra!’, До вторника! ‘a keddi viszontlátásra!’. Familiáris formula lehet még meghatározatlan időre szóló búcsúzásokor: Ну, счастливо! Ha nagyon rövid idő múlva találkozni fogunk (francia: á tout á l’heure, á bientöt), mondhatjuk így: Ну, пока! vagy Даже не прощаюсь ‘nem is búcsúzom’.

E legutóbbi tőből képződik az a szomorú „viszontlátásra” kifejezés, amikor hosszú vagy végső eltávozás várható: Прощай / Прощайте! kb.

‘ég Önnel / veled / veletek stb’. Ennél optimistábban hangzik a jánosáldásra, az eltávozás előtti utolsó pohárra mondott minitósz. (Magát ezt az utolsó poharat így hívjuk tréfás-familiáris nyelvben: посошок, szó szerint ‘vándorbot’ (ti. az útra).) íme: Чтоб не в последний раз! ‘(Igyunk arra,) Hogy ne utoljára (igyunk, legyünk így együtt)!’ És a búcsúzást kísérő gesztus ma már inkább csak a gyerekek részéről olyan integetés, amely az ujjak (esetleg az egész kézfej) kifelé fordításával és egy a jeladóval párhuzamos tengely mentén történő ütemes fel- lemozgatásával valósul meg; a felnőttek inkább meszelő (testükre merőleges tengely körül végzett), kifelé fordított kézfej- (alkar-) mozzgatással jelzik ugyanezt. Nagyon helyénvaló ilyenkor a háromszoros csók is.

Melyhez hasonló módon búcsúzik az olvasótól a szerző is.

JEGYZETEK

¹ A kisujjtól való számlálást könyvében Papp Ferenc pergőkép melléklettel illusztrálja, amely a 343. oldalon kezdődik és a 427. oldalig tart. – (a szerk.)

* Engels orosz barátaihoz intézett leveleit következetesen így írta alá: Fjodor Fjodorovics (a Fridrich Fridrichovicsot nyilván túl szemtelenül germánnak tartotta, pedig jó hazai, pl. volgai németnek cseng). Ám legyünk óvatosak: esetleg némely orosz partnerünk enyhe gúnyolódásnak, vagy legalábbis természetellenesnek tarthatja az ilyen megszólítást, aláírást, említést, mintha csak tüntető jó étvággyal ennénk a csót, innánk vödörszámra a teát stb.

IRODALOM

Болла, К., Палл, Э., Папп, Ф. 1968. *Курс современного русского языка*. Budapest: Tankönyvkiadó.

Papp Ferenc, 2006. Az oroszul beszélő ember – emberközelből. In: Klaudy Kinga, szerk., *Papp Ferenc olvasókönyv: Papp Ferenc válogatott nyelvészeti tanulmányai*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 192–199.

SZÓLOK, S EZ MEGMONDJA, KI VAGYOK

SÁNDOR KLÁRA

Jó néhány éve már, évtizede is bőven megvan, hogy láttam azt a KÁNYÁDI SÁNDORRAL, rögzített beszélgetést, amelyről itt most szó lesz. Az interjút a költő hargitai faházában forgatták, Kányádi kedves barlangjában, mondaná a kezdő újságíró, ha szépen akarna fogalmazni. A remetelak, folytatná a sajtótanonc, egyáltalán nem egy remete otthona, mert szívesen látnak a takaros kis kunyhóban minden barátot. – Hát valahogy így, hiszen Erdélyről, Hargitáról, „határontúli” költőről szól itten a rege, biztos lennének egyenes derekú, öles szálfák, sötétsmaragd, büszke fenyvesek, és haraphatóan tiszta ájer, amelyben Ábel szavát zúgja a szél, hogy „azért vagyunk a világon...” stb.

KÁNYÁDI ÉS A SUKSÜKÖLÉS

Mert a téma, ezt már jól tudjuk, befolyásolja a stílusváltozatot, és a magyar kultúra giccse fogékony verzióiban a fönti körülményekből (Hargita, költő, faház) könnyen falvédőpróza áll elő, az elvetemültebbeknél még az őzike is bekukucskál az ablakon, pettyes barna hátán egy pompás farkával integető pajkos mókussal, aki épp csak szusszan egyet a mogyorógyújtó serénykedés közepette. (Elképzelték? Én *láttam* ilyesmi képet egy étterem külső házfalára festve, a közép-európai giccsimport egyik ősi forrásánál, a Fekete-erdőben.)

Na szóval. Akkortájt, amikor a riport készült, én is járhattam ebben a bizonyos házban, de nem saját érdememből – attól mert jártam ott, Kányádi Sándorral való ismeretségünk nyilvánvalóan egyoldalú maradt –, hanem egy kollégámnak, KONTRA MIKLÓSNAK köszönhetően, akivel néhány éven át Csíkszeredában tartottunk nyelvészeti nyári egyetemet magyartanároknak. Ő ismerte Kányádit, és a látogatás után mesélte, hogy amikor a költő a rendszerváltás után első interjút adta, azokban saját nyelvváltozatát beszélt, azaz suksükölt – épp úgy, mint amikor nála voltunk, hiszen Kányádi természetesen úgy beszélt, ahogyan normális ember otthon, jó ismerősökkel

beszél: ahogyan a legkényelmesebb, legotthonosabb, így természetesen az Erdélyben a magyarországinál még általánosabb suksükölő változatot használta. Aztán szólhattak talán neki, mert a későbbi interjúkban átváltott a magyarországi „jólneveltség” szabályait követő **sztenderd változatra**, az általam látott beszélgetésben is így volt már.

Pontosabban majdnem. Az interjúban éppen a házról, barátairól, vendégeiről beszélgették, Kányádi arról mesélt, hogy szinte állandó a vendégjárás, van, aki néhány órára érkezik (mint mi), van, aki néhány napra, és hogy egyik barátja már milyen régen járt ott – majd a kamera felé fordulva a következőt mondta: „Miklósnak üzenem, ha lássa, hogy jöjjön már el, várom”. A váltást sokan talán észre sem vették, mert maguk is váltakozva használják a két alakot, másoknak talán fület szúrt, de jobban érdekelte őket a mondandó, és biztosan voltak, akiket sötét kétség kezdett gyötörni, hogy terjed a magyar nyelvet veszélyeztető kór, tessék, immár legjobbaink is elhulltanak. A nyelvész meg elégedetten csettint, csemegét talált: egy autonóm ember úgy döntött, hogy ha ez kell, beszél ő a maga számára idegen, eltávolító módon az ismeretlen tévénézőhöz – de a barátjához mégse hajlandó úgy szólni, mintha nem is ő maga lenne. Választott, mi a fontosabb neki: az, hogy idegenek hogyan ítélik meg, vagy hogy a barátjához manírintemesen beszéljen.

Kányádi valószínűleg nem tudatosan döntött, ahogyan a mi hasonló döntéseink sem tudatosan születnek, hiszen ilyen választásokra naponta kényszerülünk mindannyian: ha a kollégiumi szobatársak (kollégák, ismerősök) nem tudják, hogy otthon mi nyelvjárásban beszélünk, de valamelyik családtagunkkal előttük kell telefonálnunk, akkor döntenünk kell, a család érezzen hűvösebbnek és elzárkózóbbnak, vagy a szobatársak (kollégák, ismerősök) gondoljanak suttyónak. (Ez utóbbi természetesen nem az én ítéletem, hanem sokak félelme.) Döntenünk kell, amikor szomszédunkkal hivatalos közegben találkozunk, a régi ismeretség a fontosabb, vagy a helyzet, más jelenlevők. Nem kell hosszan sorolni a példákat, naponta kínlódunk ilyesmivel, és biztosan mindenkinek vannak fölidézhető, emlékezetes szerencsétlenkedései is.

Azt már tudjuk, hogy az ilyen helyzeteket az állítja elő, hogy a stílus- illetve nyelvváltozat megválasztását befolyásoló tényezőből igen sok van, és ezek gyakran nem egy irányba mutatnak. Ez még önmagában nem indokolná, hogy szenvedjünk is a gondolattól, mi lesz, ha kicsit odébb csúszunk azon a bizonyos stílusváltozat-skálán, elvégre megérteni akkor

is megértene. De nem is emiatt szoktunk gyötrődni, hanem amiatt, hogy ha félremegy a társas jelentés, akkor megsértünk valakit, vagy rossz színben tűnünk föl.

Sándor Klára, 2014. Kányádi és a suksükölés. In: Sándor Klára, *Határtalan nyelv*. Bicske: SZAK Kiadó. 201–203.

NYELVI HÁTRÁNYOS HELYZET AZ ISKOLÁBAN

SÁNDOR KLÁRA

Az oktatáskutatók gyakran fölhívják rá a figyelmet, hogy a magyar iskolarendszer nem kiegyenlíti a belépő tanulók közötti, eltérő szocializációból fakadó hátrányokat, hanem növeli. Ugyanakkor azt nemigen szokták számításba venni, hogy a hátrányok növelésében szerepe van annak, hogy az iskola kezdettől adottnak, természetesnek tekinti a sztenderd nyelvváltozat használatát, noha a tanulók jelentős része nemsztenderd nyelvi környezetből érkezik. Ez a „bemerítő” oktatás önmagában is problematikus, ráadásul kiegészül azzal, hogy a sztenderdnek a tanulók alapnyelvére építő, hozzáadó megtanítása helyett a „nyelvhelyességi szabályok” elsajátíttatása folyik, előíró szemlélettel, nem téve világossá, mik a sztenderd és a nemsztenderd változatok közötti különbségek, és egyáltalán, hogy miért „nem jó” az, ahogyan az anyanyelvét már folyékonyan beszélő diák beszél.

A nem az iskola nyelvváltozatát beszélő tanulók így többszörös hátrányba kerülnek. Részben mert egy számukra idegen nyelvváltozaton folyik a tanítás, és tőlük is ennek a változatnak a használatát követelik, lényegében átmenet nélkül. Részben mert figyelmük, erejük jelentős részét leköti, hogy ezt az idegen nyelvváltozatot használják, ráadásul nem kapnak adekvát segítséget ahhoz sem, hogy sikeresen és fájdalommentesen sajátíthassák el ezt a változatot. Részben pedig azért, mert a nemsztenderd változatok használatát tanáraik jelentős része szellemi képességeik gyengeségének ítéli, és sokszor előfordul, hogy szaktárgyi jegyüket is lerontja, ha nem „helyesen” mondanak valamit.

A magyar társadalom erős nyelvi normativizmusa, a nyelv művelés tekintélye és politikai pozíciója, valamint a magyar iskolarendszer hagyományai miatt sajnos kevés esély van rá, hogy az óvodapedagógus-, a tanító- és tanárképzésben kötelezően megjelenjen a megbélyegzés gyakorlatának természetességét hirdető „anyanyelvi nevelés” helyett a nyelvi toleranciára nevelés és a sztenderd adekvát, a megbélyegzést kerülő oktatását megalapozó pedagógiai program. Ebben a helyzetben a magyartanár felelőssége még nagyobb: meg kell kísérelnie orvosolni azokat a sebeket, amelyeket

tanítványai jelentős része már tízéves kora előtt beszerzett, át kell értelmeznie mindazt, amivel a tanulók korábban „nyelvhelyességi normaként” találkoztak, és fontos lenne, hogy nem magyar szakos kollégáinak is segítsen a tudományos nyelvszemlélet megértésében, és elősegítse a megbélyegzés és diszkrimináció gyakorlatának fölszámolását.

NYELVMŰVELÉS AZ ISKOLÁBAN

A magyar iskolákban – a közoktatás minden iskolatípusában, de nem ritkán még a felsőoktatásban is – jelen van az „anyanyelvi nevelés”. A felsőoktatásban rejtettebben, inkább oktatói „javítások” formájában, a közoktatásban intézményesítve, lényegében kerettantervi előírásként. Az természetesen fontos, hogy a diákok szókinccse tanulmányaik alatt bővüljön, tanuljanak meg tudatosan szöveget szerkeszteni, kritikusan szöveget értelmezni, hogy növekedjen nyelvi tudatosságuk, ismerjék föl a félreértések forrását és a manipulatív szándékot, az ironiát és a különféle stílusváltozatokat, váljanak jó előadóvá, fejlődjön a tárgyaló- és vitakészségük, magabiztosán szólaljanak meg nyilvánosság előtt. A gyakorlatban az „anyanyelvi nevelés” tárgya azonban csak nagyon csekély mértékben ez: sokkal inkább a helyesírás gyakorlása, viszonylag sok „elméleti” szövegtani ismeret, aránytalanul sok leíró nyelvtan, és többnyire nem marad el a „helytelen” nyelvhasználat bírálata sem.

A „nyelvhelyességi hibák” javításának zöme azonban nem valamilyen témakör vagy tantárgy keretében történik, hanem az órák közben, és nem csak a magyarórákon, hanem bármelyiken. A magyartanár természetesen nem tudja megakadályozni, hogy kollégái megbélyegző megjegyzéseket tegyenek, de ő semmiképpen ne mondjon ilyeneket, és vezető szerepet vállalhat abban is, hogy a diákok egymás nyelvhasználatát ne bélyegezzék meg. Ehhez ismernie kell a nyelv természetes tulajdonságait, a nyelv pszichés és kulturális beágyazottságát, identitásjelző szerepét, a társas jelentés mibenlétét, és ezeket az ismereteket tudnia kell alkalmazni. Annak ellenére, hogy a tanárjelöltek saját tanulmányaikban – legalábbis a közoktatásban eltöltött évek alatt – nagy valószínűséggel maguk is elsősorban az előíró szemléletű nyelvfelfogással találkoztak, tehát jól ismerik a „javításokat”, hasznos megismerni, hogy az iskolában milyen típusú „nyelvhelyességi hibákat” javítanak a leggyakrabban s milyen módokon.

GYAKRAN JAVÍTOTT „NYELVHELYESSÉGI HIBÁK”

A tanárok a nemsztenderd változatok közül a leggyakrabban a földrajzi változatokkal találkozhatnak („nyelvjárásiasság”), illetve azokkal az erősen megbélyegzett nemsztenderd változatokkal, amelyeket a köznévelkedés a „műveletlenség” jelének tart. Ezen kívül a tanárok gyakran kéri számon az élőbeszédben elhangzott szövegeken az írott szövegek kidolgozottságát is. A félév teljes anyagának ismeretében talán már nem szükséges mondani sem, hogy ezekkel a nemsztenderd változatokkal semmi baj nincs, nyelvíleg nem torzak, használójuk sem szellemi, sem erkölcsi deficittel nem küzd, tehát „javítani” sem szükséges ezeket a jelenségeket.

„NYELVJÁRÁSIASSÁG”

A kommunista nyelvművelés egységesítő mozgalomának következtében a nyelvjárások teljesen kiszorultak a nyilvánosságból: az 1930-as, 1940-es évek filmjeiben, rádiófelvételein még sokszor hallható nyelvjárási kiejtés, az 1960-as, 1970-es évekre – egy-két idősebb színésztől eltekintve – ez lényegében elképzelhetetlenné vált; sem a rádióban, sem az egyre növekvő szerepű televízióban nem alkalmaztak olyan bemondót, hírolvasót, aki ne az előírt sztenderd kiejtéssel beszélt volna. A „műveltség terjesztésére” hivatkozva az iskola is mindent megtett, hogy a gyerekeket leszoktassa a „nyelvjárási beszédre”, nyelvtanórán pedig többnyire azt tanulják ma is, hogy nyelvjárásban már többnyire csak az idős, mezőgazdasági munkát végző, iskolázatlan falusi emberek beszélnek.

Ez, mint a nyelvváltozatokat tárgyaló fejezetben láttuk, természetesen nem igaz: mindenkinek a beszédben föl lehet fedezni földrajzi kötődésű változatokat, beleértve a budapestieket is. A tanárok elsősorban területhez kötődő kiejtéssel találkozhatnak, de a grammatikai vagy szókincsbeli földrajzi változatok sem ritkák az olyan közösségekben, amelyek nyelvváltozatában sok földrajzi változat van.

„MŰVELETLENSÉG”

A tanárok által legtöbbet „javított” nemsztenderd változatok ebbe a kategóriába tartoznak. Sztereotípiaként vannak jelen a magyar nyelvközösségben, használatuk nemcsak erős megbélyegzést jelenthet, hanem határozott értékítélettel is jár, elsősorban a beszélő szellemi képességeit

illetően: butának, műveletlennek, még anyanyelvét sem tudónak bélyegzik ezeknek a változatoknak a használóit.

Korábban esett már szó részletesebben a legmegbélyegzettebb magyar nemsztenderd változatokról: ezek a suksükölés, a sukszükölés és a nákolás. Gyakran javítják a hol kérdésre válaszoló (inessivusi), nemsztenderd *-ba/-be* változatot, a kérdőpartikula tagadószóhoz, esetleg igekötőhöz kapcsolását (*nem-e láttad, el-e ment*), a *deviszont* összetett kötőszót (ennek javíthatása valószínűleg megmarad egy ideig, noha A magyar nyelv nagy szótárának V. kötete már kodifikálta). Ritkábban, mint régebben, de továbbra is előfordul az iktelen ragozás javítása is, legalábbis a leggyakrabban előforduló igéken (*eszek, iszok, alszok*).

„KEREK, EGÉSZ MONDAT”

Az iskolákban gyakran elhangzó javítások jelentős része azért születik, mert a tanárok az írott nyelvre jellemző kidolgozottságot kérik számon a tanulók beszédprodukcióin. Az írott szövegek azért részletesebbek, gazdagabbak jelzőkben, azért osztanak meg több előismeretet az olvasóval, mert a szöveg írójának és leendő olvasójának nincs módja, hogy az azonnali visszajelzéseknek megfelelően kiegészítést kérjen, illetve adjon a leírtakkal kapcsolatban. (Kivéve az infokommunikációs eszközökkel történő írott kommunikációt, épp ezért azok nem az írásbeliség, hanem a szóbeliség jegyeit mutatják.) Írásban nem tudunk olyan deiktikumokat (rámutatást) használni, amelyek referenciáit beszélgetőtársunk a környezetből értelmezi, és sokkal több időnk van megtervezni, mit akarunk írni.

Másrészt a társalgásnak vannak olyan elemei, amelyek a hagyományos írott szövegekben nem jelennek meg, de az élőszóban nagyon fontosak: ilyenek a mondatkezdő „időkitöltő” szavak, ezek funkciója az, hogy amikor átvesszük a szót a másiktól, és párhuzamosan beszélünk, ne vesszen el információ, de megváltoztathatják a mondat modalitását, jelentését is; más esetekben arra biztosítanak időt, hogy megtervezzük, mit és hogyan akarunk mondani.

Az olyan típusú javítások, mint a „kerék, egész mondattal válaszolj” természetellenes kommunikációt követelnek a diákoktól: a normális dialógusokban építünk azokra az előismeretekre, amelyek korábban elhangzottak, ezeket nem ismétljük. Arra a kérdésre, hogy „Hogy hívnak?” a gyerek normális válasza az, hogy csak a nevét mondja meg (*Kovács*

Pisti, Kovács Pistinek, Pisti, Pistinek), nem pedig az, hogy engem *Kovács Pistinek hívnak*.

Arra a kérdésre, hogy mennyi öt meg öt, a magyarul jól beszélő gyerekek csak annyit válaszol, hogy „tíz” – az a tanár, aki válaszként csak azt fogadja el, hogy „öt meg öt az tíz”, abnormális, az osztálytermen kívül soha nem gyakorolt dialógusra kényszeríti a tanulót.

Amikor a tanárok a tanulók beszédében hallott „töltelékszavakat” kárhoztatják (*tulajdonképpen, hát, ilyen, így, lényegében* stb.) azzal, hogy „csak az időt húzza, hogy gondolkodhasson”, maguk sem gondolják végig, mit mondanak ezzel: hogy valami baj van azzal, ha valaki átgondolja, mit akar mondani. E szavak egy része egyébként sem pusztán „időhúzás” (bár azzal sincs baj), hanem módosítja a mondat jelentését, például csökkenti a kijelentés kategorikusságát (pl. *lényegében, tulajdonképpen, valójában*), vagy a narratíva folytonosságát jelzi (*és akkor így odamentünk, és így láttuk, hogy így megette az egészet*). Fontos szerepe lehet a *hát*-nak is: segíti a szóátvételt, bizonytalanságot, hezitálást fejez ki (*te is jössz? – hát, nem tudom még*) vagy emocionális töltést (*te ezt tudtad? – hát nem*) – teljesen értelmetlen tehát az a kedvelt javítási szlogen, hogy „háttal nem kezdünk mondatot”, hiszen egyrészt kezdünk (és általában pár percen belül maga a tanár is fog ilyet mondani), másrészt ráadásul fontos szerepei is vannak.

A „NYELVHELYESSÉGI HIBÁK” JAVÍTÁSÁNAK GYAKORLATA

Sokszor találkozhatunk azzal a vélekedéssel, hogy a tanári „nyelvhelyességi” javítások csak akkor okoznának traumát a tanulóknak, hogyha a tanárok durván, a gyereket megalázva javítanak, de ez nem így van, a javítások zöme nem bántó, hanem segítő. A szándék sokszor valóban ez: tanárok tömegei javítanak a legjobb szándékkal, megfelelően a képzésük alatt elsajátított erkölcsi követelménynek, nevezetesen, hogy segítsenek tanulóik „anyanyelvi képességeit” fejleszteni.

A következmények azonban súlyosan eltérnek a szándékolt hatástól, és erről a tanárok többsége nem tud. Sem arról, hogy a sztenderd megtanulása a nemsztenderd alapnyelvet beszélő gyerekeknek nem olyan, mint a matematika vagy a környezetismeret megtanulása, mert automatizált alapnyelvének mentális státusza, beágyazottsága más, mint a reflektáltan tanult ismereteké. Sem arról, hogy a legtapintatosabbnak szánt „nem így mondjuk helyesen” is mélyen sérti a tanuló identitását, megbélyegzi

elsődleges közösségét, s mivel a „nyelvhelyességi hibákat” a butaság jelének szokás tartani, további egymás közötti csúfolódás alapjává válhat. Ezért okoz lényegében minden „javítás”, a legenyhébb is, szégyenérzetet.

Sajnos általánosan megfigyelhető tapasztalat, hogy a tanárok egy része a szaktárgy, a felelet, a mondottak értékelésében figyelembe veszi a „nyelvhelyességi hibákat” is, sokszor öntudatlanul, a válasz tartalmára vetítve az előadásmódot, máskor tudatosan.

A „nyelvhelyességi hibákat” javítgató tanárok természetesen nem tudatosan akarnak ártani tanítványaiknak, hanem készen kaptak egy ideológiát, amelynek társadalmi kártékonyságáról nincs tudomásuk, így arról sem, hogy a hitük szerint „erkölcsi kötelességből” és hivatástudatból végzett javításokkal egy nagy tekintélyű, de tudománytalan és társadalmilag káros ideológia jegyében megbélyegzik diákjaikat, rombolják elsődleges közösségükhöz fűződő viszonyukat, mert leértékelik azt a közösséget, amelyben a gyerek az alapnyelvét elsajátította (azaz tulajdonképpen „anyáznak”), és megtörik az önbizalmukat, elbizonytalanítják őket nyilvános megszólalásaikban.

BESZÉDMÓDBELI KÜLÖNBSÉGEK

Az iskola nemcsak azt veszi természetesnek, hogy mindenkinek a sztenderd az alapnyelve, nincs tekintettel arra sem, hogy a gyerekek közül nem mindenkinek volt lehetősége elsajátítani az iskola által megkövetelt beszéd módot, amely alapvetően eltér attól a beszéd módtól, amelyet biztosan mindenki megtanult, mert közeli kapcsolatainkban az dominál. A beszéd módbeli eltérések figyelmen kívül hagyása miatt a tanárok mentális gyengeségnek hihetik azt, ami valójában az eltérő nyelvi szocializáció következménye.

KORLÁTOZOTT ÉS KIDOLGOZOTT KÓD

A korlátozott és kidolgozott kód Basil Bernstein brit szociológus sokat vitatott elméletének két szakkifejezése. Bernstein annak okát próbálta kideríteni, miért teljesítettek az alsó munkásosztálybeli gyerekek sokkal rosszabbul az iskolában, mint a középosztálybeliek. Úgy vélte, a bajok forrása az, hogy az iskola másmilyen beszéd módot követel a munkásosztálybeli gyerekektől, mint amilyenhez ők otthon hozzászoktak, így eleve nagy hátránnyal indulnak. Az általa kódoknak nevezett beszéd módbeli

eljárásokat aztán a család szerkezetéből adódó szocializációs mintákhoz kötötte, és kulturálisan öröklődőnek hitte.

A Bernstein által **kidolgozott kódnak** nevezett nyelvhasználati módra az jellemző, hogy sokszor teszik benne explicitté a logikai viszonyokat, sok jelzőt és határozót használnak, azaz alaposan leírják a körülményeket, sok benne az összetett mondat – az ilyen szövegeket akkor is könnyű megértenünk, ha nem voltunk beavatva az előzményekbe, vagy nem ismerjük közlelő szereplőket, körülményeket. A **korlátozott kód** ennek az ellentéte: egyszerűbb, rövid megnyilatkozások jellemzik, sokszor egyszavas frázisok, sok mutató névmással, kevés jelzővel, kevés alárendelő mondat.

Ilyen szövegek megértéséhez az kell, hogy ismerjük annak a hátterét, miről szó van. Vagyis: a korlátozott kód használata sok közös előismertet feltételez, a kidolgozottéhoz nincs erre szükség. A korlátozott kódot mindannyian megtanuljuk, mert szűk családi, baráti körben sokszor ezt használjuk. Kidolgozott kódot azonban nem minden családban van lehetősége megtanulni a gyerekeknek, vagy legalábbis iskola előtt nincs.

Bernstein úgy gondolta, hogy ezek az eltérések a szocializációs mintával, családon belüli hatalomkezeléssel is összefüggenek. Szerinte a kidolgozott kód az olyan, **személyiségorientált** családokban jellemző, amelyekben a hierarchiának nincs nagy szerepe, a gyerekek sok mindent megmagyaráznak, joga van beleszólni bizonyos döntésekbe és érvelni álláspontja mellett. A **pozícióorientált** családok sokkal inkább tekintélyelvűek, a magyarázatokat többnyire a hierarchiában elfoglalt helyre való utalás helyettesíti, és a gyerekeknek nincs lehetősége arra, hogy ebből a szerepből kilépjen. Vagyis: ha például az anya szeretné, ha már lefeküdné a gyerek este, akkor az első típusban érveket használ: pl. „ha nem alszol eleget, holnap fáradt leszel”. A másodikban viszont esetleg csak annyit mond, hogy „mész, és kész”, „mert ezt mondtam” stb.

Bernstein megfigyelései szerint a középosztálybeli anyák gyerekükkel beszélgetve sokszor használtak kidolgozott kódot, míg az alsó munkásosztálybeliek korlátozottat – Bernstein az 1950-es években végezte kutatásait, később több további vizsgálat megerősítette ezeket az eredményeket, munkái Magyarországon főleg az 1970-es években váltak népszerűvé.

Bernstein elméletét azonban sokan elvetették. Bírálatot főleg az a megállapítása váltott ki, hogy szerinte a korlátozott kód kizárólagos használata kognitív hátrányhoz is vezet; kritikussai fölvetették azt is, hogy kevés adatból túlságosan erős általánosításokat fogalmazott meg,

valamint hogy lehetséges, hogy a gyerekek egy része talán csak később sajátítja el az explicit beszédmódot. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a bírálókat egy része félreértésként született, és hiba volna a teljes elméletet a rossz következtetések miatt figyelmen kívül hagyni, mert arra érdemes választ keresni, miért van különbség a gyerekek között az explicit beszédmód elsajátításának idejében.

A NYELVI SZOCIALIZÁCIÓ ELTÉRÉSEI

Ha eltekintünk a Bernstein által fölállított merev osztályrétegződéstől, akkor megérthetjük, miért vannak hátrányban az iskolában azok a gyerekek, akik otthon nem sajátították el a kidolgozott kódot – mindegy, hogy családjuk jómódú vagy sem, sőt az is mindegy, hogy sztenderdet beszélnek-e otthon vagy nemsztenderd változatot. A két eltérő beszédmód ugyanis valóban létezik, és valóban csak a nem explicit módot tanulja meg bizonyosan minden gyerek: az explicitet csak azok, akiknek ezt a család értékeállítása, az anyával való kommunikáció lehetővé tette.

Shirley Brice Heath az élőszóbeli és írásbeli nyelvhasználati módokat beszélésnéprajzi szempontból kutatta: az olvasási és írási szokásokat együtt vizsgálta a tér- és időhasználattal, a közösség mindennapi szokásaival, a szabadidő eltöltésének módjaival. Eredményei szerint az iskolázott szülők gyerekei már jóval iskoláskor előtt kapcsolatba kerülnek az írásbeliséggel: a kisgyerekeket a meseirodalom figurái veszik körül, gyakori a könyvhasználat már egészen kis korban úgy, hogy a szülő képeket mutat, és kérdéseket tesz föl. A gyerek megszokja, hogy a könyvekből történeteket lehet mesélni, és hároméves kora után gyakorolja a figyelem irányítását, a koncentrációt a csendes mesehallgatás közben, és hétköznapiak számítt; hogy az olvasásokon kívül is utálnak a könyvből megismert alakokra, történetekre. Az iskolában mindezekre nagy szükség van, és nagyon fontos, hogy a gyerek már tudja, mire iskolába kerül, hogy a könyv, az írásbeliség egyáltalán mire való. Az iskolázatlanabb szülők gyerekei ritkábban kapják meg otthon ezt az előkészítést.

Ezt egészíthetjük ki azzal, amit Réger Zita magyar kutatásai mutatnak. Két éven át vizsgálta negyedéves időközönként, hogyan beszélnek gyerekekhez diplomás, illetve nyolc osztályt vagy annyit sem végzett anyák. Azt figyelte meg, mennyire komplexek a gyerekekkel használt mondatok, és hogy mennyire vonják be a gyereket a társalgásba. Eredményei

azt mutatták, hogy a kisebb gyerekekhez beszélve az iskolázott anyák bonyolultabb szerkezeteket, több főnevet és melléknevet használnak, és ez segíti a gyerekek nyelvelsajátítását. Az iskolázatlan anyák beszéde csak a gyerek idősebb korában vette föl ezeket a jegyeket, itt tehát egy idő után eltűntek vagy csökkentek a különbségek, de a gyerekek beszédfejlődésének sebességét befolyásolta a kezdeti szakasz.

Bizonyos eltérések azonban mindvégig fennmaradtak. Az iskolázatlan anyák rövidebb mondatokban beszéltek a gyerekükhöz, általában jelen idejű mondatokat használtak, és több volt a felszólító mondat, mint az iskolázott anyák gyerekeikkel folytatott beszélgetéseiben. Kevésbé tekintették a gyereket beszélgetőtársnak, több utasítást, önisméltést és kevesebb valódi kérdést alkalmaztak (amire nem tudták előre a választ, szemben a tesztkérdésekkel).

Az iskolázatlan mintában nagyon nagyok voltak az eltérések az átlagtól, voltak olyan anyák, akik közel álltak a diplomás minta szocializáló módszeréhez, a végzettség tehát önmagában nem dönti el, milyen beszédstratégiákat követ az anya a nyelvet éppen tanuló gyerekekkel. Egyéni tényezők is közrejátszanak, és úgy tűnik, a mobilitás lehetősége is: azok a hátrányos helyzetű anyák, akik láttak esélyt körülményeik javítására, szocializáló viselkedésükben jobban közelítettek a diplomás mintához. Azt viszont ez a kutatás is igazolta, hogy a nyelvi szocializáció eltérései valóban okozhatnak hátrányt az iskolában.

A NYELVI SZOCIALIZÁCIÓ ELTÉRÉSEIBŐL ADÓDÓ HÁTRÁNYOK AZ ISKOLÁBAN

Fontos tudnunk, hogy a nem explicit mód nem alacsonyabbrendű, mint a kidolgozott, valamennyien használjuk is, mert amikor sok valakivel a közös előismeretünk, akkor az az adekvát: ha a kontextusból, az előzményekből tudjuk, miről van szó, akkor „fél szavakból is megértjük egymást” – ez a fordulat a korlátozott kód jó leírása. Az iskola viszont az explicit módot kéri, és azok a gyerekek, akik otthon nem találkoztak vele, megfelelő rávezetés és türelem nélkül nem is értik, mit kívánnak tőlük. Amikor például képekről kell beszélniük, nehéz helyzetbe kerülnek, mert nincs rutinjuk az ilyen feladatmegoldásokban, ugyanakkor tudják, hogy a képet a tanító is látja, s ennek megfelelően szűkszavúan mesélnek róla; azok a tanulók viszont, akik anyjukkal sok ilyen játékban vettek részt, könnyen megoldják a feladatot.

Természetesen fontos, hogy minden gyerek elsajátíthassa az explicit módot is. Mindenekelőtt azonban a tanárnak kell tudnia arról, hogy a „szűkszavúság” nem a makacsság, a fantáziahiány, a butaság vagy nem-törődőmség jele, hanem azt mutatja, hogy a gyerekek kevés alkalma volt a kidolgozott kódot használni, s először nem is biztos, hogy érti, miért kell elmondania valamit, amire a tanár nyilvánvalóan tudja a választ.

A NYELVMŰVELÉS KÖVETKEZMÉNYEI KISEBBSÉGI HELYZETBEN

A határon túli magyar kontaktusváltozatok beszélőinek nyelvhasználatát az előíró szemléletű írások két tulajdonság miatt szokták elmarasztalni. Az egyik, hogy „tele vannak idegenszerűségekkel”, a másik, hogy „provinciálisak”, mert „túl sok bennük a nyelvjárásiasság”.

A magyar nyelv kontaktusváltozataiban nyilvánvalóan vannak kontaktusjelenségek – az lenne természetellenes, ha nem így lenne, erről részletesen volt szó a kétnyelvűséget és a kontaktusjelenségeket tárgyaló részben. A másik vád viszont nézőpont kérdése: „túl sok” a nyelvjárásiasság, ha a homogenizáló szemlélet jegyében valaki azt szeretné, hogy a nyelv csak egyetlen változatban létezzen – nyelvészeti megközelítésben egyszerűen arról van szó, hogy a határon túli magyar nyelvváltozatokban is vannak földrajzi változatok. Azt nehéz volna megállapítani, hogy több-e, mint más magyar nyelvváltozatokban, mert ez természetesen attól függ, hogy kinek a beszédét nézzük milyen beszédhelyzetben. A határon túli magyar nyelvváltozatok mindenesetre csaknem egy évszázadig kevésbé voltak kitéve a magyarországi sztenderd hatásának, és az is lehet, hogy a magyarországi magyarok többségének idegenebbek ezek a változatok abból fakadóan, hogy egyszerűen kevesebbet hallják, hallották őket, mint a magyarországi nyelvváltozatokat.

Annak, hogy a határon túli változatok ellenállóbbak a sztenderddel szemben, mint a magyarországi nyelvjárások, nem csak történeti okai vannak. A határon túli magyar beszélők jelentős része sztenderd funkciókban az államnyelvet vagy az államnyelvet is kényszerül használni, a sztenderd magyar nyelvváltozattal tehát nemcsak kevesebbszer találkozik, de sokkal kevésbé van rá szüksége. Ráadásul a saját alapnyelv saját közönséghez is köti, ennek kisebbségi helyzetben még nagyobb a pszichés ereje, mint egyébként: a saját nyelvváltozat mint identitásjelölő szimbólum nem pusztán a sztenderddel, hanem elsősorban az államnyelvvél áll szemben.

Aki a határon túli magyar nyelvváltozatokat elítéli, az tehát nem rendelkezik megfelelő nyelvészeti ismeretekkel. Ennél azonban rosszabb, hogy az ilyenfajta megbélyegzés kifejezetten hozzájárul a határon túl élő magyarok nyelvcserejéhez. A nyelvmegtartásra ugyanis akkor van a legnagyobb esély, ha a beszélőközösség pozitívan viszonyul saját nyelvváltozatához. A kontaktusváltozatok lenézése, leértékelése ez ellen hat, ráadásul olyan jelenségek miatt marasztalva el a határontúli nyelvváltozatokat, amelyek azoknak törvényszerűen jellemzői és a nyelvmegtartás szempontjából elsősorban fontos közösségi identitás szimbólumai. A kisebbségben beszélt magyar nyelvváltozatok beszélőit politikai és gazdasági vonatkozásban gyakran érik negatív élmények anyanyelvükkel kapcsolatban. Ha emellett még azt is tapasztalják, hogy saját nyelvváltozatukat az „anyaországban” is értéktelennek tartják, az fölgyorsíthatja a nyelvcsereét.

A MAGYARTANÁR SZEREPE ÉS FELELŐSSÉGE

Mínt hogy a magyar társadalom erősen normatív, és a beszélőknek valóban hátrányaik származhatnak – felsőbb fokú tanulmányaik közben is, a munkaerőpiacon is – abból, ha nem ismerik a sztenderd nyelvváltozatot, nem mondhatjuk azt, hogy az iskola ne ismertesse meg a sztenderd változatot a diákokkal. Nem mindegy azonban, hogy ez hogyan történik: a régóta jellemző diszkriminatív gyakorlat helyett a diákokat abban kellene segíteni, hogy rossz érzések és frusztráció nélkül sajátíthassák el a sztenderdet.

Először is fontos különbséget tenni jog és kötelesség között. Nem mindegy, hogy az iskola lehetőséget teremt a sztenderd változat megtanulására, vagy megköveteli, hogy a gyerekek az iskolában (beleértve a szüneteket és a tanításon kívüli iskolai eseményeket) a sztenderdet használják. Ha lehetőséget teremt, hozzájárul a társadalmi esélyegyenlőség megteremtéséhez, ha megköveteli, akkor máris hátrányba hozza azokat, akik otthon nem a sztenderd változatot sajátították el, azaz diszkriminál.

Másodszor: a tanároknak tisztában kellene lenniük azzal, hogy a sztenderd nyelvváltozat elsajátítása nem pusztán akarat és törekvés kérdése, nem ugyanolyan tanulás, mint a matematika, a kémia, az idegen nyelvek megtanulása. Ez a hiedelem abból a fölfogásból eredeztethető, amely szerint anyanyelvünket ugyanúgy tanuljuk, mint az idegen

nyelveket, ha ez korábban „nem sikerült” (értvén ezen, hogy nem a sztenderdet tanultuk meg), akkor az iskolában „pótolhatjuk”. Ez a százszázötven évvel ezelőtti gondolat népszerű maradt az előíró szemléletű írásokban, de éles ellentétben áll mindazzal, amit a nyelvelsajátításról empirikus adatokból tudunk.

A NYELVI TÜRELEM TERJESZTÉSE

A nyelvészek, a nyelvészeti ismeretterjesztésben részt vevők feladata lenne az, hogy – többek között a világnézeti és vallási türelem mintájára – az „egységes nyelv” laikus és eleve megvalósíthatatlan eszménye helyett sokkal inkább a nyelvi türelem eszményét terjesszék. Ez ráadásul nem is elérhetetlen: több, korábban erősen normatív közösség, mint például a svéd vagy a brit efelé mozdult el, Norvégiában pedig már rég sikerült megvalósítani, és működőképesnek is bizonyult.

HOZZÁADÓ, NEM FÖLCSERÉLŐ TANÍTÁS

Az iskolai nyelvi hátrányos helyzet megszüntetése érdekében elsődlegesen fontos lenne, hogy az iskolában ne csak látszólag, hanem ténylegesen ismerjék el a nemsztenderd nyelvváltozatok létjogosultságát. A nyelvészek olyan oktatáspolitikát szorgalmaznak, amely nemcsak megtűri, hanem támogatja is az alapnyelv iskolai használatát, fokozatosan vezetve be a sztenderd nyelvváltozatot, és korlátozva annak alkalmazását. Például az írásbeli feladatok végrehajtásakor, dolgozatíráskor a sztenderd használatát kérheti a tanár, de ezt is csak fokozatosan és inkább az alsó osztályok elvégzése után – és szankcionálás és főként a dolgozat tartalmát érintő retorzió nélkül. Szóbeli feleletekben akkor sem vagy csak a felső tagozat végén, illetve középiskolában. A tanításon kívül viszont – óráközi szünetben, kiránduláson, szakkörön, sportolás közben stb. – gyakorlatilag sohasem adekvát a sztenderd használatának kérése, hiszen ezek informális közösségi alkalmak. A sztenderdet tehát nem az alapnyelvi nyelvváltozat helyett, hanem annak kiegészítéseképpen kellene tanítani.

Ehhez hasonló oktatáspolitikát például Svájcban régóta sikeresen működik, Norvégiában pedig ez az egyetlen törvényes lehetőség – ott törvény tiltja, hogy a tanárok megpróbálják befolyásolni tanítványaik szóbeli nyelvhasználatát.

A MEGBÉLYEGZÉS KERÜLÉSE

A nyelvi türelem csak úgy alakítható ki, és a tanulók nyelvi bizonytalanságát csak úgy csökkenthetjük, ha a tanárok nem bélyegzik meg a gyerekek otthonról hozott nyelvi formáit. Az olyan nyíltan megbélyegző javításokat, mint az *így nem mondjuk, magyarul nem így mondjuk, így csak a műveletlenek/bunkók mondják, beszélj rendesen, intelligensebben úgy lenne, szebben mondva* stb. természetesen mindenképpen kerülni kell, de nem kell ennyire durvának lenni ahhoz, hogy a tanulóiban negatív attitűdöt alakítsunk ki saját nyelvváltozatukkal szemben. Abban a pillanatban, amikor az iskolában a tanár azt mondja, hogy a gyerek beszédével semmi baj ugyan, de jobb neki, ha megtanul egy értékeesebb, szélesebb körben alkalmazható stb. változatot, máris leértékeli a gyerek (és közössége) változatát.

A tanároknak különös figyelmet kell fordítaniuk arra, hogy ne keverjenek értékítéletet a sztenderd nyelvváltozat tanításába: a tanulóiban azt kell tudatosítani, hogy a sztenderd változat nem jobb, nem szebb és nem is helyesebb, mint bármely más nyelvváltozat, de a továbbtanuláshoz és bizonyos állások betöltéséhez szükség lehet rá. Fontos megtanítani azt is, hogy mindez azért van így, mert a magyar társadalom nyelvi értelemben nemcsak normatív, de előítéletes is. A diszkrimináció mechanizmusának a bemutatásával, a megbélyegzés kulturális beágyazottságának ismertetésével a tanulók jobban megértik, hogy a sztenderd nem jobb változat, mint a többi, csak a társadalmi értékelése sugallja ezt – viszont ezt az értékelést nekik sem elfogadniuk, sem továbbörökíteniük nem kell, sőt, csökkenti a társadalmi igazságtalanságokat, ha nem teszik.

A NYELVTANÓRA SZEREPÉNEK ÁTÉRTÉKELÉSE

A nyelvtanórákat – még mindig, számos reformkísérlet ellenére is – a leíró nyelvtan dominálja, szemléletét az előíró szellem határozza meg. A nyelvtanórák tartalmát a kerettanterv szabályozza, szemléletük azonban a tanáron múlik, és az is, hogy a rendelkezésére álló – sajnos szűkös – lehetőségek között megpróbál-e minden alkalmat megragadni arra, hogy a nyelvtanórákat átértelmezze, törekszik-e rá, hogy a középkori grammatika hagyományaitól elszakadva a nyelvtanóra tárgya ne a „mondatelemzés” és az egyébként is megkérdőjelezhető érvényű taxonómiák biflázása legyen.

Sokkal inkább olyan óra, amely megmutatja, mennyi érdekességet nem is veszünk észre, amikor a világ legtermészetesebb módján használjuk

anyanyelvünket; ahol kiderül, hogy ezek az érdekes tulajdonságok más nyelveket is ugyanígy jellemeznek, de a részletekben sok eltérés lehet. A nyelvtanóra lehetne eszköz arra, hogy segítsünk diákjainknak önmaguk és egymás megismerésében és céljaik elérésében, annak megtanulásában, hogy érdekeiket hogyan érvényesíthetik. A nyelvtanóra alkalmat adhatna arra, hogy diákjaink megszabaduljanak a megszólalás gátlásaitól (vagy inkább arra, hogy ezek ki se alakuljanak bennük), hogy ne szégyelljék azt, ami csak rájuk jellemző, és képesek legyenek értékítélet és előítélet nélkül elfogadni más kultúrák, más hagyományok, más szokások létét.

A 20. század elején el sem lehetett képzelni idegen nyelvet tanító órát úgy, hogy a tanulás nagyrészt ne szavak és nyelvtani szabályok magolását és mondatok fordítását jelentette volna. Az idegennyelv-oktatás a 20. században olyan módszertani megújuláson ment át, hogy ma már a nyelvtanulókat valódi, élőszóbeli kommunikációra is alkalmassá teszi.

E módszerek közül a legsikeresebbek nem azt célozzák meg, hogy az adott idegen nyelvet minél gyorsabban sajátíthassák el a tanulók, hanem hogy minél sikeresebben kommunikáljanak a segítségével: arra a fölismerésre alapoznak, hogy az idegen nyelvet használni még nem tudja az, aki ismeri a szókincs és a nyelvtani szabályok jelentős részét, mert hatékony nyelvhasználat nem létezik kommunikatív kompetencia nélkül. Vagyis az idegennyelv-oktatás hatékonyságának növekedése nem abban mérhető, hogy fáradság és komoly energiabefektetés nélkül képesek volnánk egy idegen nyelvet megtanulni, hanem hogy a nyelvoktatás az adott nyelv sikeres használatát képes-e megtanítani.

Felismerései tehát nem az idegen nyelvekre, hanem a nyelvre vonatkoznak, az új módszerek nem az idegennyelv sajátosságaira, hanem a nyelv sajátosságaira alapoznak. Ha abból indulnánk ki, hogy az anyanyelv is nyelv, nem elérhetetlen magasságban lebegő fétis, akkor kézenfekvő lenne ezeknek a nagy sikert hozó módszereknek az adaptálása – figyelembe véve, hogy akiket tanítunk, anyanyelvükből már felsőfokú nyelvvizsgálóval rendelkeznének, ha lenne ilyen.

Sándor Klára, 2016. Nyelvi hátrányos helyzet az iskolában. In: Sándor Klára: *Nyelv és társadalom*. Budapest: Krónika Nova Kiadó. 174–187.

A TÖBBSÉG NYELVI JOGAI

SZILÁGYI N. SÁNDOR

Az ember nincs könnyű helyzetben, sőt kissé még zavarban is van, mikor témát kell választania egy olyan íráshoz, amellyel Szépe tanár urat szeretné megtisztelni. Hiszen ilyenkor úgy illik, hogy a téma kapcsolódjék az Ünnepelt tudományos munkásságához, de mit lehet tenni akkor, ha olyan nyelvésztt köszöntünk, akinek emlékkönyvébe bármit lehet írni, ami egyszer nyelvészet, mert minden beleillik? Szépe tanár úr ugyanis idestova fél évszázados tudományos munkássága során szinte mindennel foglalkozott már, az etimológiától az elméleti és generatív nyelvészig, a fonológiától a szintaxisig, az alkalmazott és számítógépes nyelvésztől vagy gépi fordítástól a szociolingvisztikáig, a nyelvpolitikáig és a nyelvi emberi jogokig – meg sem próbálom itt mind felsorolni. Aki közleményeinek netán csak a címét olvassa el az oldalszámra is tekintélyes publikációlistában, az bizonyos mai divatok szerint könnyen arra gondolhatna, hogy aki ennyi mindennel foglalkozott életében, annak bajosan maradhatott rá ideje, hogy valamelyik területen elmerülhessen a részletekben. Márpedig a mai elég általános vélemény szerint szigorú szakosodás nélkül nem is lehet tudományt művelni. Akkor pedig „miről is szól” (ahogy mondani illik) ez a lista? Aki azonban nemcsak a címekeket olvassa, hanem a megfelelő helyen azt is, ami alájuk van írva, rögtön látja, mekkora előnye van ennek a sokoldalúságnak. Mikor a *szakosodás* egyre közelebbi szinonimája kezd lenni a *szakmai beszűkülés*-nek, az enciklopédikus tudású, az egyes jelenségeket egyszerre sok nézőpontból látni képes tudósokat, ha nem lennének is, sürgősen ki kellene találni. Mi azonban abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy ki sem kell találnunk, mert hál’ istennek itt van közöttünk Szépe tanár úr. Írásai és előadásai, bármiről szóljanak is, mindig megerősítenek abban a hitemben, hogy a mi tudományunk ugyan diszciplínákra van felosztva, mert gyarló emberi eszünkkel nehezen érzük fel egyben az egészet, de a világ nincs feldarabolva aszerint, hogy melyik tudós mihez ért. (És könnyen rosszul járunk vele, ha azt hisszük mégis, hogy fel van.) Szépe tanár úr

egyebek mellett abban segít nekünk, hogy egyben látja és mutatja meg azt, aminek mi külön-külön a részeit látjuk, egyikünk az egyiket, másikat a másikat. És sokszor kiderül, hogy annak, amit mi addig eleget néztünk külön, egyben látva bizony más az értelme, mint amit mi hittünk, amíg csak azt néztük.

A témaválasztásra visszatérve: nagy könnyebbséget jelentett nekem mégis, hogy nem értek annyi mindenhez, mint Szépe tanár úr, tehát eleve kisebb területről kellett választanom. Végül a nyelvi jogok problémájánál állapodtam meg, egyrészt mert Szépe tanár úrnak ezen a téren nemzetközi viszonylatban is elismert érdemei vannak, másrészt mert úgy gondoltam: ha a Tanár úr mint többségi magyar (vagy mint magyar többségi) annyit írt már eddig a kisebbségek nyelvi jogairól, akkor hadd írjak most én mint kisebbségi magyar (vagy mint magyar kisebbségi) a többség nyelvi jogairól, hogy legalább ezzel csökkentsem egyre gyarapodó tartozásaimat.

*

Karácsony Sándor, akit Szépe tanár úr is szívesen említ azok között, akiktől alkalma volt valamit tanulni, azzal kezdi *A magyar béke* előszavát: „A politikus politizál. Politizál, azaz politikát csinál. Politika: vitás jogviszony rendezése. Jogviszony: egyik embernek a másik embertől függő jó életérzése. Életérzés: a kint kerülni és a kéjt keresni. Kín: önfenntartásomban éhes, fajfenntartásomban impotens vagyok. Éhes: éhes, szomjas, álmos vagyok, fázom; impotens: fáradt, beteg, öreg (kiélt) vagyok. Fázom, ennek kétféle indoklása lehet, egy, a természettől függő (hidegre fordult az idő) és egy másik, jogi: (nincs tüzelőm, az emberiség jelenlegi állapotában nem jut számomra tüzelő.) Jog szerint egyik ember törekvése jó életérzésre nem korlátozhatja a másik embert abban, hogy jó életérzése legyen. Politika: rendezni a jogviszonyt, ha az kérdéssé vált; helyesebben: mivel az minduntalan kérdéssé válik. Rendezni sem igen lehet egyébképpen, mint megszorítani az egyik ember és kibővíteni a másik ember jogát. Egyik ember: aki okozta, másik ember: aki elszenvetde a rövidséget, ami miatt a rossz életérzés keletkezett” (Exodus, Budapest, 1947. 5).

A jogászok manapság talán másképp határoznák meg a jog fogalmát (ennél mindenestre sokkal komplikáltabban), azért választottam mégis

ezt az idézetet kiindulópontnak, mert nekünk épp egy ilyen egyszerűre van ide szükségünk: olyanra, amely minden elméleti sallang nélkül, a maga hétköznapiságában, hogy úgy mondjam: lemeztelenítve állítja eléink a dolgot. Eszerint tehát valahányszor az történik, hogy az egyik ember (vagy embercsoport, testület stb., hiszen az *egyik ember* nem okvetlenül egy embert jelent) valamilyen viselkedése, intézkedése vagy döntése következtében kerül a másik ember olyan helyzetbe, amelyben nem érezheti jól magát, ott mindig a két ember közötti jogviszony válik/vált kérdésessé, azaz rosszul elrendezetté, és ezen csak úgy lehet segíteni, ha rendezzük a vitás jogviszonyt. A jogviszony fogalma ugyan ezzel nagyon kitágul ahhoz képest, amit általában értünk rajta (hiszen még az is belefér, hogy valaki azért érzi magát rosszul, mert barátja, akiben korábban feltétlenül megbízott, most ellene fordult, és elárulta őt), de vegyük észre, hogy amúgy minden benne van abból, amit jogviszonyon szoktunk érteni, nem maradt ki semmi. Csak annyi történt, hogy nem húztunk meg egy alsó határt (hogy ti. ami attól lefelé van, azt nem tekintjük a joghoz tartozónak), amelynek helye amúgy is vitatható lenne, hanem mindent együtt nézünk, ami természete szerint ugyanolyan jellegű. Ennek egyenes következményeként a politika fogalma is tágabb lesz, és ebben az értelmezésben nagyjából egybeesik a konfliktusmegoldásával. Ebből tehát azt is rögtön megérthetjük, hogy rendesen mi kellene hogy legyen a politika, még ha ismert formájában nem nagyon hasonlít is arra.

Innen nézve a nyelvi emberi jogokat is könnyebben azonosíthatjuk, még ha nem szedhetjük is össze őket egy hiánytalan lajstromba. A nyelvi jogviszony rendezetlensége áll fenn minden olyan esetben, mikor az egyik ember viselkedése következtében a másik ember nyelvi vagy nyelvhasználat-tal kapcsolatos okokból nem érezheti jól magát. Az ilyen helyzetek nagyon változatosak lehetnek. Például: anyanyelvemen, vagyis magyarul szeretnék beszélgetni valakivel, de nem tehetem. Kétféle oka lehet ennek. (1) Az egyik az, hogy az illető nem tud magyarul. Ezt tudomásul veszem. Nem fogom magam jobban érezni, de megértem a dolgot, és személy szerint nem haragszom meg rá, hiszen nem várhatom el, hogy az én kedvemért mindenki tudjon magyarul. Ez nem is tartozik a nyelvi jogok körébe: olyan ez, mint mikor „természettől függő” okok miatt fázom (vagyis egyszerűen mert „hidegre fordult az idő”); erre az esetre tulajdonképpen nem is vonatkozik az, amit fentebb már megállapítottunk: itt nem a másik ember viselkedése miatt nem érezhetem magam jól egészen, hanem valamilyen

számomra sajnálatos, de amúgy megbocsátható „hiányossága” miatt. (2) A másikféle oka az lehet, hogy mindketten tudunk ugyan magyarul, de a másik valami miatt, ő tudja, miért, nem akar velem magyarul beszélni, pedig nem is esne nagyon nehezeére, vagy pedig nagyon is akarna, de van ott egy harmadik ember, aki ránk szól (mint Romániában néha csakugyan meg is történik, bár jóval ritkábban annál, mint ahogy elhíresztelték), hogy beszéljünk románul, mert Romániában élünk, és román kenyeret eszünk. Ettől mi ketten nagyon rosszul fogjuk érezni magunkat, és vérmérsékletünkötől függően fogunk rá reagálni így vagy úgy. Világos ugyanis, hogy ez azért van így, mert „az emberiség jelenlegi állapotában” a világ bizonyos részein nem beszélhetek egészen nyugodtan magyarul valakivel, akivel pedig amúgy beszélhetnék. De ehhez hasonlít az is, ha hivatalos ügyeimet kell intéznie a polgármesteri hivatalban, és fontos lenne, hogy az ott kapott tájékoztatást minden részletében megértsem, mert ügyem sikere múlik rajta, meg aztán zsebem is bánja, ha valamit nem jól csinálok majd, de mindent románul mondanak, én meg úgy nem egészen tudom követni. Itt már nehezebben tudom megbocsátani, nem is azt, hogy a velem szemben ülő hivatalnok nem tud magyarul, hanem azt, hogy nem alkalmaztak ide valakit, aki tud. Elvégre ebben a városban nemcsak én kerülhetek ilyen helyzetbe, hanem – például Kolozsvárról beszélve – több tízezren. Világos, hogy megint „az emberiség jelenlegi állapotával” van baj, valami rosszul van benne elrendezve.

Azért kezdtem éppen ezekkel a példákkal, mert mikor a nyelvi jogokról beszélünk, elsősorban az ilyen jellegűekre szoktunk gondolni. Nem véletlenül van így: a nyelvi konfliktusok és jogsértések a valamely nyelvű nyelvi többség és a más nyelvű nyelvi kisebbség viszonylatában mutatkoznak meg a legnyilvánvalóbban, a konfliktusok elmérgesedésétől is ilyen helyzetekben lehet leginkább tartani. Érthető hát, hogy a nemzetközi emberjogi szervezetek is elsősorban az ilyen kérdésekre figyelnek, mikor a nyelvi emberi jogokról van szó (és ezeken belül is főleg a nyelvi kisebbségek anyanyelvű oktatására, illetve hivatali nyelvhasználatára). Ezért hovatovább az a kép alakul ki bennünk, miszerint nyelvi jogokról csak akkor van értelme beszélni, ha valamely nyelvi kisebbségről van szó.

Pedig az emberek nyelvi jogait sokféleképpen meg lehet sérteni, ehhez nem szükséges két különböző nyelvű beszélőközösség, egyazon anyanyelvűek körében is mindennapos lehet. A nyelvi jogsértések utóbbi fajtájának számos formája közül az alábbiakban arról szólok részletesebben,

amely abban áll, hogy az emberek számára más emberek nem teszik lehetővé, hogy a számukra fontos információkhoz olyan nyelven férjenek hozzá, amelyet nehézség nélkül megértenek.

A magyar hivatali nyelvről eddig már eleget írtak, de főleg nyelvvelői szemszögből: szóvá tették gyakori magyartalanságait, terpeszkedő kifejezéseit, körülményes, mesterkélt stílusát és szóhasználatát, agyonbonyolított mondatszerkesztését stb. Bennünket azonban most más, mégpedig emberjogi vonatkozásában érdekel ez a dolog: arra fogunk inkább figyelni, hogy az egyik magyar hogyan sérti meg a másik magyar nyelvi jogait. Ezzel ugyan a nemzetközi szervezetek nem szoktak foglalkozni, úgy veszik formán, hogy ezen a téren minden ország egyazon anyanyelvű állampolgárai úgy keseríthetik meg egymás életét, ahogy jónak látják.

Legjobb, ha itt is egy példából indulok ki. Valami hivatalos ügyet kell elintéznem Budapesten jártomban, bátran bemegyek hát az illető hivatalba, és örömmel állapítom meg magamról, hogy ezúttal elmaradt a szokásos beszédtervezés. (A kisebbségi magyarok biztosan értik, mire gondolok, a többségiek nem biztos, tehát elmondom: ha mi itt Kolozsváron valamit el akarunk intézni hivatalos helyen, vagy vásárolni akarunk, útközben legtöbbször azzal foglalkozik, hogy megtervezi magában, hogyan is fogja majd románul előadni mondanivalóját. Vagyis mindjárt van egy oka, ami miatt egy kicsit rosszabbul, vagy legalábbis kényelmetlenebbül érzi magát, mint a román anyanyelvű, akinek hasonló helyzetben ilyesmivel nem kell vesződnie. Persze csak azt tudja megtervezni, hogy ő mit mond majd, azt azonban nem, hogy hogyan fogja megérteni, amit neki mondanak, pedig sokszor azzal van több baja. Teljesen magyar környezetben számunkra nagy felszabadultság-élményt és biztonságérzetet jelent, hogy az ilyen beszédtervezéssel nem kell foglalkoznunk.) A hivatalban kedvesen fogadnak, és készségesen a markomba nyomnak egy papírt, amelyből az ígéret szerint majd megtudhatom, mit kell tennem. A szövegben pedig azt olvasom például (más hasonlókkal mellett), hogy kellene hoznom egy igazolást, amely azt tartalmazza, „hogy a külföldi személy az igazolást kiadó államban *adóügyi illetőséggel bír*”. Tehát a dolog többek között azon múlik, hogy bírok-e én Romániában adóügyi illetőséggel, vagy nem. De honnan tudhatnám én ezt, ha egyszer nem világos, mit kell rajta érteni? Vajon Romániában meg tudja ezt nekem valaki mondani? Egyáltalán: miről kell nekem igazolást kérnem valahonnan?

Ha esetleg arról volna szó, hogy Romániában fizetem-e rendszeren az évi jövedelemadómat, az viszonylag egyszerű lenne, de hátha nem erről van szó?

Lehet azonban, hogy ezt csak én nem értem azonnal, mert romániai lévén nem vagyok eléggé hozzáédződve a magyarországi hivatali nyelv szóhasználatához. (Erre a lehetőségre azért kell gondolnom, mert mikor egy romániai civil szervezet vezetősége arra kérte az egyik magyarországi alapítvány budapesti irodáját, hogy leveleiket próbálják meg egy kicsit érthetőbben megfogalmazni, mert nagyon sokat kell velük kínlódnuk, míg megértik – vagy legalábbis azt hiszik –, azt a választ kapták, hogy az iroda nem tehet róla, ha a határon túli magyarok nem ismerik eléggé a magyar hivatali nyelvet – szerencsére nem egészen azt mondták, hogy nem tudunk magyarul.) Érdeklődni kezdtem hát magyarországi barátaimtól, hogy ők és ismerőseik hogy is vannak ezzel. A válaszokból egyértelműen az derült ki, hogy hasonló helyzetekben bizony a magyar állampolgároknak is vannak nyelvi nehézségeik, és nem is ritkán.

Most pedig álljunk meg, és gondolkozzunk el mindezekben! Ha egy magyar ember egy kolozsvári hivatalban nem értett meg valamit rendszeren, mivel ahhoz tökéletesen kellett volna tudnia románul, ahogy ő nem tud, és emiatt anyagi kár éri, esetleg megbüntetik, azt természetesen a nyelvi jogok nyilvánvaló megsértése következményének fogjuk tekinteni, és esettanulmányt fogunk róla írni, nemzetközi emberjogi konferenciákon fogunk róla beszámolni. (Tegyem hozzá: jól is tesszük.) De mi történik akkor, ha egy karcagi magyar embernek származik anyagi kára abból, hogy egy „magyarul” megfogalmazott hivatalos iratot félreértett? Attól tartok, hogy semmi. Pedig ez is ugyanolyan nyelvi jogsértés következménye, mint a másik: mindkét esetben az történt, hogy nem tartották tiszteletben azt a minden állampolgárt megillető alapvető nyelvi jogot, hogy a számára fontos tudnivalóhoz olyan nyelven juthasson hozzá, amelyet könnyen és biztosan megért. Az utóbbi esetben azonban legfeljebb csak annyi fog történni, hogy a pórul jártnak be fogják bizonyítani, hogy ez meg ez igenis egyértelműen benne volt a szövegben (a harmadszori közös olvasás után talán számára is világossá válik végül), és magára vessen, ha nem ahhoz tartotta magát.

Persze lehet, hogy a karcagi ember már tudja, milyen csapdák leselkednek az emberre az ilyen iratokban, és eleve háromszor olvassa el, s ha még akkor sem biztos benne, hogy megértette, elviszi valakihez, akiben

jobban megbízik, mint magában. Közben persze mérgelődik, bosszankodik, vagyis rosszul érzi magát, nem beszélve az idejéről, ami egyre inkább pénz lesz a mi térségeinkben is. Éppen ez a mások viselkedése által okozott rossz érzése a biztos tünete annak, hogy itt valami nincs rendben a jogviszonnyal: itt nyelvi jogsértés történt, még akkor is, ha a még nagyobb bajt el tudta kerülni.

A karcagi ember persze csak fikció. Az viszont már megint igaz történet, hogy egyik kollégám azért maradt le egy pályázatról, mert nem tudta idejében megfejteni, hogy a pályázati felhívás egyik-másik feltételének megfogalmazása mit jelent. (Megpróbáltam neki segíteni, de hiába: együtt sem mentünk többre, mint külön-külön.) Persze lehet, hogy ez megint csak azért volt, mert mindketten kolozsváriak vagyunk. A helyzet tragikomikumához tartozik, hogy egyszer csak azt mondtuk: bárcsak románul lenne, akkor könnyebben megértenénk!

Az érthető, világos, egyszerű (azaz: normális magyar) nyelvet azonban nemcsak a hivatali tájékoztató iratoktól kellene elvárni, hanem minden olyan nyomtatványtól, amely arra való, hogy közhasznú és közérdekű tudnivalókat közöljön az olvasóval, vagy ha nem is közérdekűeket, de az illető személy számára biztosan hasznosakat és szükségeseket. Ide tartozik mindenféle kifüggesztett vagy újságban közzétett hirdetés, tájékoztatás, útbaigazítás, és természetesen a különböző árukhoz csatolt használati utasítások is. Sajnos éppen ezek azok a műfajok, amelyek esetében a magyar iratfogalmazási hagyomány alapján sokan már-már szentségtörésnek éreznék a normális magyar nyelv használatát. Az ilyen szövegeket fogalmazók nagy részének szinte vérévé vált immár, hogy a rendes magyar kifejezéseket rutinszerűen körmönfont, cirkalmas, agyonkomplikált formákkal helyettesítse, és megtűzdelje a szöveget semmitmondó töltelékszavakkal, amelyeknek semmi más funkciójuk nincs azon kívül, hogy a mondat szerkezet követését és a szöveg megértést alaposan megnehezítik.

A normális beszédről való leszokás azonban nem megy mindenkinek olyan könnyen, még ha a műfaj jellege ezt megkövetelné is. Ezért olykor amolyan hibrid szövegek születnek (vagyis felváltva hivataloskodók és természetesek), amelyek egyszerre bosszantóak és mulatságosak, de ugyanakkor bizalomgerjesztőek is, mert azt mutatják, hogy a normális beszédre való visszatérés talán nem is lenne lehetetlenség, hiszen az embereknek természetes hajlamuk van arra, hogy érthetően írjanak is,

ne csak beszéljenek, és ha nem félnének annyira a főnöküktől meg olykor a nyelvművelőktől, bizonyára úgy is tennének. (A félelmet nem ok nélkül mondom. Egyik diákom, miután Kolozsváron elvégezte a magyar–angol szakot, beiratkozott egy magyarországi vendéglátó-ipari tanfolyamra. Azzal jött haza, hogy: „Tessék elképzelni, Sanyi bácsi! Megtanítottak bennünket jegyzőkönyvet írni. Megmondták, hogy szigorúan, kirúgás terhe mellett tilos olyasmit írni bele, hogy *azonnal felhívtam a rendőrséget*, ehelyett azt kell írni, hogy *távbeszélő útján haladéktalanul kapcsolatot létesítettem a rendfenntartó szervekkel*.” Ebből megértettem, hogy normálisan írni ma már nemcsak nehéz, hanem kockázatos is.)

Ilyen hibrid szöveg például a következő (egy budapesti cipőüzlet szavatossági jegyről):

Kedves Vásárlónk!

Köszönjük, hogy megtisztelt bizalmával[,] és cégünk által forgalmazott terméket vásárolt. Reméljük, hogy ez a lábbeli vagy táska sokáig fogja szolgálni Önt[,] és elégedetté teszi. [Eddig egész jó, ahhoz képest, hogy milyen is lehetne. A cégünk által forgalmazott terméket vásárolt helyett rendszeren ugyan biztosan úgy mondaná a szerzője, hogy *tőlünk vásárolt*, és az *elégedetté teszi* helyett is azt, hogy *meg lesz vele elégedve*, de hát a főnöknek is meg kell adni, ami a főnöké (bonyolultabbat az egyszerűbb helyett), s a nyelvművelőnek is, ami a nyelvművelőé (nehogy azt mondja, hogy a *meg lesz elégedve* nem magyaros). Ettől azonban még érthető a szöveg, csak éppen nehezebben, mert hosszabb és mesterkéltebb egy kicsit, mint kellene. A szerző ezt – mármint hogy még mindig érthető – valószínűleg észre is veszi, mert hirtelen átvált „rendesebb” hivatalosra:] *Ahhoz, hogy ez maradéktalanul így legyen, engedje meg, hogy néhány ápolási tanácsot adjunk.* [A *maradéktalanul* azért kerül ide, mert feltűnően távol esik attól, ahogy az ember ezt természetesen mondaná, akárcsak az *ápolási tanácsot adjunk*. A természetellenességet csak fokozza a műudvariasság: *engedje meg, hogy* – de ha nem engedné is meg, úgy is elmondjuk!]

Amennyiben a cipő felsőrésze bokszbőr, a lábbeli viselés előtti ápolást nem igényel. [Ezzel már százszázalékosan meg lesz elégedve a főnök. Először is nem *ha*, hanem *amennyiben*. Nem számít, hogy abszurdum, hogy a cipőfelsőrész amennyiben legyen bokszbőr – hiszen vagy az, vagy

nem az, tehát nem lehet valamilyen mértékben bokszbőr; nem is lehet ezt *annyiban*-nal folytatni –, ezt bőségesen kárpótolja a stilisztikai érték: míg a *ha* egészen közönséges (mindenki úgy mondja, hacsak nincs valami baja), az *amennyiben* tudatos nyelvhasználatra vall. (Alább azonban három mondat is *Ha*-val kezdődik, nem *Amennyiben*-nel, mert közben felülkerekedett a normális hazai beszéd.) Az ige is azért van a mondat végén, hogy ne is emlékeztessen arra, ahogy élő ember mondaná, ha már mindenáron ezt akarná mondani (vagyis így: *a lábbeli nem igényel viselés előtti ápolást*). Ez a katonás és kissé agresszív szórend az ilyenfajta szövegekben általános, itt azonban még azzal is nehezíti a megértést, hogy ezáltal a *lábbeli* és a *viselés* egymás mellé kerül, ezt pedig a vevőknek legalább háromnegyede első olvasatra *lábbeliviselés*-nek fogja érteni, hiszen az ilyen nyomtatványok sajátos helyesírása alapján ez a valószínű, és úgy olvassa tovább a szöveget, és majd csak mikor eljut az *igényel*-ig, akkor veszi észre, hogy sületlenség jött ki, tehát újra kell kezdeni, de honnan is? (A normális szórendű változat azonban első olvasatra is egyértelmű.) – Egy kicsire még futja a fogalmazónak a hivatalos emelkedettségből, de nem sokáig:] *Miután szennyeződött, nedves ruhával le kell törölni a piszkot, a megszáradt cipőt Kiwi (fémdobozos) cipőkrémmel vékonyan bekenni.* [Aja, ha ezt meglátja a főnök! Mi az, hogy „nedves ruhával le kell törölni a piszkot”? Tessék rögtön megtanulni: *a szennyeződés óvatosan, a bőrfelület tartós sérülésének elkerülésével eltávolítandó!*]

A szöveg tovább is ilyen hullámzó: hol egészen mesterkéltnél, hol meglepően természetes. Világosan látszik, hogy aki írja, szívesebben mondaná normálisan, mint úgy, ahogy hiszi, hogy elvárják tőle. Ő is rosszul érzi tehát magát, és pedig nyelvhasználati okokból. Vagyis az ő nyelvi jogait is megsérti valaki! Szorult helyzetben van szegény feje, ne szórakozzunk hát rajta, nem azért ír így, mert ez tetszik neki, hanem mert kénytelen vele! Mikor nagyon odafigyel, kemény bükkfanyelven fogalmaz, de mihelyt egy pillanatra elfelejtkezik magáról, a helyzethez képest szépen, világosan és elég könnyen érthetően meg tudja írni a maga természetes esze és nyelve szerint, hogy például: „... javasoljuk, hogy sokat hordandó bőrtalpas cipőjére még a talp erős kopása előtt tetessen vékony gumifleket. Ennek előnyei: a cipő nem csúszik, kevésbé hajlamos beázásra[,] és jelentősen meghosszabbodik az élettartama.”

A következő oldalon a *Szavatossági feltételeket* már alighanem más írta. Talán maga a Főnök. Ez már nem hibrid szöveg, hanem elszomorító

példája annak, hogy milyen formában szokták tudomására hozni az állampolgárnak azt, hogy milyen jogai vannak. Így hangzik:

Kedves Vásárlónk!

Végezetül engedje meg, hogy az esetleges – egyikünk által sem kívánt – reklamációs ügyintézés megkönnyítése érdekében leírjuk az ez esetekre vonatkozó jogszabályok nyújtotta lehetőségeket az Ön részére.

A szavatosság időtartam hat hónap a vásárlás napjától számítva, és kizárólag ezzel a szavatossági jeggyel érvényes. Bármilyen rendelleneséget észlelnek, azt kérjük, haladéktalanul jelezzék a vásárlás helyén. Minden olyan esetben, ha a hiba nyolc napon belül az áru értékének és használhatóságának az azonos ideig rendeltetésszerűen használt hibátlan áruhoz viszonyított csökkenése nélkül megjavítható, azt javítani kell – ez esetben a fogyasztó sem cserét, sem pénzbeli kártalanítást nem kérhet. Javítás esetén a szavatossági idő annyival hosszabbodik meg, amennyi ideig a vásárló a terméket a hiba miatt nem tudta használni. A termék jelentős részének kicserélése esetén (pl. egy cipő talpának cseréje esetén) a kicserélt részre a szavatossági idő újra kezdődik. Amennyiben a termék bármilyen hibája a vásárló előtt a vásárláskor ismert volt (ez a szavatossági jegyen feltüntetésre került), erre a hibára szavatossági igény nem érvényesíthető. Amennyiben a vásárló igényét határidőn túl jelentette be, illetve ha a hiba oka az átadás után keletkezett (pl. természetes elhasználódás, helytelen kezelés vagy tárolás, erőszakos külső behatás), szavatossági igény nem teljesíthető. Ide tartoznak az alábbiak: természetes bőrbélés színezése, beázás (kivéve ha a lábbeli vízálló közttes béléssel rendelkezik), bőrtalp elkopása viselés következtében (ennek megelőzésére javasoljuk, hogy vékony gumiréteget tetessenek a sokat hordandó bőrtalpra), gumitalp kopása (a törés természetesen nem), sarokkopás illetve sarokflekk elhasználódása, nem megfelelő cipőápolás miatt keletkezett bőrhiba, rugós sámfá okozta esetleges eldeformálódás, bármilyen külső fizikai behatás miatt keletkezett sérülés.

Bármilyen vitatott kérdésben a Fogyasztóvédelmi Főfelügyelőség által végzendő vizsgálat a döntő, melynek időtartama a szavatossági ügyintézés idejébe nem számít bele.

Végezetül szeretnénk azt kívánni Önöknek, hogy az esetben a legutolsó bekezdésben említettek ismeretére soha ne legyen szükségük.

(Melyik is a legutolsó bekezdés?) A szöveget nem szedem ízekre, és nem is kommentálok aprólékosan, ezt ki-ki maga is elvégezheti. (Érdemes különben.) Lefordítani sem fogom érthető magyarra – pedig az sokkal rövidebb lenne, mint az eredeti. Hanem arra biztatom az Olvasót, hogy próbálja meg ezt most ne a maga (bonyolult szövegekhez szokott) nyelvészszemével olvasni, hanem a vásárlók szemével. Mit fog ezzel tenni a vásárló? Sejtésem szerint valahol az első harmadánál bosszankodva feladja, mert úgy látja, nem éri meg neki, hogy annyi időt szánjon rá, míg kiigazodik benne. Azt is sejttem, hogy közben nem fog semmibe vett nyelvi jogaira gondolni: könnyen hajlik arra, hogy ha nem érti azonnal, azért csakis ő a hibás, mert hogy nem elég művelt, vagy nem tud elég jól magyarul.

A szöveget nyelvhelyességi szempontból sem vizsgálom meg, mert az, hogy hol milyen nyelvi normát szeg meg, tizedrangú jelentőségű a nagyobb bajhoz képest. A helyzet orvoslása sem nyelvművelési vagy nyelvvédelmi, hanem egyfajta fogyasztóvédelmi, általánosabban pedig emberjogvédelmi feladat. Ez a célokban mutatkozik meg a legvilágosabban. A nyelvvédő a nyelvet védi (mégpedig, bármilyen különösen hangzik is, a beszélőkkel szemben), a fogyasztóvédő viszont az embert, jelen esetben azokkal szemben, akik nyelvi eszközökkel okoznak neki kárt és rossz közérzetet, akik tehát nyelvi jogait sértik meg.

A nyelvművelést nem ok nélkül említettem, ugyanis paradox módon nagy szerepe van abban, hogy ez az áldatlan helyzet kialakult. A képtelenségek egy része ugyanis éppen azért jön létre, mert az emberek félnek a nyelvművelőktől. (Gondolkozzunk itt el ezen egy kicsit: miféle jogviszony az, ahol nagyon sok ember fél nagyon kevéstől, és pedig nyelvhasználati okokból? A politikában az ilyen helyzetet diktatúrának hívják – ezt vajon minek lehet?) A Nyugati Pályaudvaron olvastam egy figyelmeztetést (nem tudom, ott van-e még), hogy a visszajárót ott helyben számoljam meg, mert: „A pénztártól való távozás után utólagos felszólamlásnak helye nincs!” Mit mondjak? Elszörnyedtem rajta. Először is: miért veszekszik velem, mikor én semmi rosszat nem tettem? Ez a szórend ugyanis, a *helye nincs*-csele és a felkiáltójellel a végén nagyon is agresszív. Olyasmit jelent, mint a *Vedd tudomásul, hogy ...*, avagy közérthetőbben: *Pofa be!* De most nem ezért idéztem, hanem a *felszólamlás* miatt. Ezt a torzszülöttet kinyilvánította ki valaki, mert attól félt, hogy nagyon ki fog kapni a hivatásos vagy önjelölt nyelvművelőktől, ha az

idegen *reklamáció* szót használja (pedig ezt még az ÉKsz. sem csillagozza meg). Miután kiötlötte, talán még büszke is volt rá, hogy lám, milyen jól meg tudta magyarítani a *reklamáció*-t, íme, nyelvünk magyarsága máris nyert valamit. Csak egyvalamire nem gondolt, a legfontosabbra: hogy mit fognak majd ezzel csinálni az emberek beszéd közben. Illik-e ez élő ember szájába, vagy csakis a nyomdafestéket tűri? Leginkább a *felszólalás*-hoz hasonlít, *felszólalni* viszont szoktunk gyűlésen vagy konferencián, de a pénztár előtt soha. De mit fog akkor csinálni a rendes magyar ember a pénztár előtt? *Felszóamlík?* Ez bajosan van magyarul, hiszen a beszéddel kapcsolatos igéinkre nem jellemző, hogy ikések lennének. *Felszólamol?* Ez se jobb, hiszen az ilyen képzős igéink mind ikések: *áramlik, csillámlík, háramlik, szüremlik* stb., ráadásul tárgyatlanok is, márpedig az ember általában nem csak úgy *reklamál*, hanem *megreklamál valamit*. Mit kell akkor neki mondani? *Megfelszólamol valamit?* A helyzet azonban mégsem reménytelen, ott van az ÉKsz. *felszóamlás* szócikkében, hogy mit tehet a magyar ember ilyenkor: *felszóamlással él vmi ellen*. Megvan tehát a megoldás, élnek is vele írás közben az emberek, más lehetőségük nem is lévén, ha a *reklamál*-t nem merik használni. (Azt csak beszéd közben használják, miután körülnéznek, hogy nincs-e nyelvművelő a közelben.) Világos, hogy miért nincs más lehetőségük: mert míg a *reklamál* és a *reklamáció* igenis magyar szó, a *felszóamlás* nem az. Hiszen úgy látszik ugyan, hogy *-ás* képzővel van képezve egy igéből, de olyan magyar ige nincs. Ez tehát egyike a számos olyan esetenek, mikor a nyelvművelői buzgalom hozza létre a nyelvi képtelenséget és kényszeredettséget, és lehetetleníti el a normális nyelvhasználatot. (Hogy ne maradjon egyedül, még egy példa: kiadói szerkesztő koromban egyszer hatalmammal visszaélve kellett megakadályoznom egyik szerzőmet abban, hogy a *labdarúgást játszik* kifejezéssel nevetségessé tegye magát, mert semennyiért nem fogadta el a javaslatomat, hogy írja azt egyszerűen: *futballozik*. Ő azt le nem írja, mert idegen szó. Ráhagytam, mikor elment, kijavítottam.)

Az itt felvetett kérdésekről eddig természetesen mások is írtak már, ha nem is mindig a nyelvi jogok összefüggésébe helyezve őket. A világ más tájain sok hasznosítható tapasztalatot is szereztek ilyen téren, nem ártana, ha mi is tanulnánk belőlük. Heltai Pál és Nagy Róbert például (l. Magyar Nyelvőr 121 [1997]: 396–409) érdekes tanulmányban számol be az angol nyelvterületen elindult *Plain English Campaign*ról, azaz a

„Közérthetően angolul” mozgalomról. Örömmel olvastam megjelenésekor (aki még nem olvasta volna, ne restellje előkeresni), és azt reméltem, hogy ha más nem, hát legalább az Európához való csatlakozásunk láza nálunk is divatba hozza majd a „Közérthetően magyarul” mozgalmat. Sajnos nem így történt. A tanulmányra való későbbi hivatkozások inkább olyan értelműek, hogy lám, más országokban is van nyelvművelés. Pedig a „Közérthetően angolul” mozgalom nem arról szól, hogy miért suksüköl még mindig Mariska néni, mikor pedig hányszor megmondtuk már, hogy az helytelen, hanem éppen arról, amiről itt beszélünk: lehetővé tenni minden átlagos iskolázottságú állampolgár számára, hogy a számára fontos információkhoz könnyen érhető nyelven férhessen hozzá.

A mozgalom számos tanulsággal járt már eddig is. Például megdöntötte azt a mítoszt, hogy a jogi szövegek szükségszerűen olyan nyakatekertek, mivel úgymond ott az egyértelműség nagyon fontos. Kisült ugyanis, hogy nyakatekerten is lehet kétértelműen fogalmazni. Mikor az ilyen szövegeket megpróbálták közérthető angolra fordítani, lépten-nyomon kétértelműségekbe ütköztek. Mivel a kétértelműséget nem lehetett közérthetővé átültetni, hiszen a világos beszéd nem tűri az ilyesmit, a jogászokhoz fordultak, hogy ők mondják meg, melyik az érvényes értelmezés. De hiába: ők sem tudták megmondani.

A másik tanulság az volt, hogy a közérthető beszéd gazdasági szempontból is igen nyereséges vállalkozás. Ha ugyanis a vásárló azonnal megérti a használati utasítást, nem kell felhívnia a gyártó cég telefonszámát terhelő zöld számot azzal, hogy „Azt tetszetek ide írni, hogy én ezt meg ezt csináljam, de nem egészen értem, lennének szívesek világosabban elmagyarázni?”, hanem maga is elboldogul. De a vállalat jogtanácsosának is sokkal kevesebb dolga, ha az alkalmazott azonnal megérti a munkaszerződésből, hogy milyen jogai és kötelességei vannak, és mi a teendője ügyintézés közben. Nem csoda, ha a közérthető angolt bevezető cégek együttesen milliárdos kiadásokat takaríthattak meg, de az állampolgárok is, hiszen ha az ember a tájékoztatásból azonnal megérti, mit kell tennie, ha nyugdíjaztatni szeretné magát, akkor nem kell fizetnie a jogi tanácsadásért. Az igazi nyereség azonban az, amit nem lehet fontban vagy dollárban mérni (forintban egyelőre nem is esedékes): hogy az emberek jobban érzik magukat, mert legalább nyelvi jogviszonyaik tekintetében biztosítva van „egyik embernek a másik embertől függő jó életérzése”.

Nem hallgathatom el, hogy azért az utóbbi időben biztató jeleket is tapasztalok. Néhány hónappal ezelőtt például azt hallottam a Kossuth Rádió hírműsorában – alig hittem a fülemnek –, hogy: „Bill Clinton elnök két órán át tárgyalta Ehud Barakkal és Jasszer Arafattal, *de nem ment velük semmire.*” És ettől nem dőlt össze a világ, nem szakadt meg az adás, és talán még a szerkesztőt sem bocsátották el érte.

Karácsony Sándorral indítottam, fejezzem is be hát övele. Ő ugyanis a harmincas években mindezeket már sokkal részletesebben megírta, mint ahogy itt van (igaz, nem a nyelvi emberi jogok összefüggésében, de hát ezt elvárni méltatlan anakronizmus is volna); elég szomorú, hogy hat évtized múltán még mindig időszerű, amit 1939-ben írt *A magyar észjárásban*: „Ülök a villamoson, olvasom a figyelmeztetést. »Nagyon kérjük az igen t. utazóközönséget, hogy menetjegyét az utazás végén szakítsa el, miáltal elkerülhető, hogy mások az elhasznált jegyekkel visszaélést kövessenek el.« Mi lenne, ha azt írnák oda: »Ha nem utazik tovább, tépje össze jegyét, *fel ne szedje más!*« Tessenek elhinni, hogy nem a szavaink vagy frázisaink hiányoznak az effélékhez, egyes-egyedül a merszünk” (Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1985. 283).

A tanulmány első megjelenése:

Szilágyi N. Sándor, 2001. A többség nyelvi jogai. In: Andor József, Szűcs Tibor, Terts István, szerk., *Színes eszmék nem alszanak...: Szépe György 70. születésapjára*. Pécs: Lingua Franca Csoport. 1209–1218. oldal

KARÁCSONY SÁNDOR NYELVSZEMLÉLETE ÉS AZ ANYANYELVOKTATÁS

SZILÁGYI N. SÁNDOR

Tisztelt Hallgatóság!

Azzal kell kezdenem, hogy igen nagy megtiszteltetés számomra, hogy ezen a nem mindennapi eseményen előadóként szerepelhetek. Ugyanakkor öröm is számomra, mert azt is kár lenne tagadnom, hogy szívesen teszem. Karácsony nyelvszemléletéről, nyelvészeti nézeteiről nekem bármikor öröm beszélni. Kolozsváron a diákokkal való munkámban erre rendszeresen sor is szokott kerülni, és számomra nagyon kellemes visszajelzés az, hogy a diákok szívesen olvassák Karácsony *Magyar nyelvtanát*. Majdnem mindig azt kérdezik utána, hogy ha ezt Karácsony Sándor már 1938-ban ilyen világosan megírta, akkor miért tanítanak nekik az egyetemen még mindig egyebet. Ennél jobb példa nem kell arra, hogy Karácsony korszerűsége és aktualitása minden vitán felül áll, hiszen az egyetemi ifjúságnál kritikusabb közönséget nem lehet találni ilyen szempontból. Ha valami ócskaságot akarnék a torkukon lenyomni, akkor egész biztosan nem így reagálnának.

Miért tetszhet nekik Karácsony? Erről szól az én előadásom. Az a címe, hogy *Karácsony Sándor nyelvszemlélete és az anyanyelvoktatás*. Ez a cím egy kicsit félrevezető, mert azt sugallja, hogy ez arról szól, milyen lehetne az anyanyelvoktatás, hogyha Karácsony Sándor nyelvszemlélete érvényesülne benne. Előre megmondom, hogy nem erről szól, mert nem is szólhat róla. Ugyanis a helyzet az, hogy akkor nem is lenne anyanyelvoktatás, hanem anyanyelvi *nevelés* lenne, ez az utóbbi meg úgy különbözik az anyanyelvoktatástól, mint az ég a földtől, mint az a nem létező, de elképzelhető oktatási rendszer attól a meglevőtől, ami sajnos van.

Kezdem azzal, hogy 1938-ban, mint tudjuk, Karácsony Sándornak megjelent a *Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon* című műve. Nem tudhatom, mert én akkor még meg sem voltam, hogy milyen volt ennek a könyvnek a fogadtatása. De el tudom képzelni. Hiszen ez a könyv nem hasonlított az égvilágon semmihez, amit akkoriban egy magyar nyelvész

egyáltalán nyelvtannak nézhetett volna. Nem úgy nézett ki, ahogy egy nyelvtankönyv szokott kinézni, nem azzal kezdődik, hogy a magyar nyelv helye a finnugor nyelvcsaládban, utána akkurátusan hangtan, szótan, mondattan stb. Nem ezzel kezdődött, hanem valami egészen furcsa dologgal: a vásárral, ahová az emberek egymás kedvéért mennek. Ilyen még biztosan nem volt a magyar nyelvtudomány történetében. Itt viszont ennek megvan a magyarázata.

Karácsony Sándor ugyanis 1938-ban kommunikációelméleti alapon írt magyar nyelvtant, de akkor ezt még nem lehetett kommunikációelméleti alapúnak nézni, hiszen a kommunikációelmélet majd csak tíz év múlva született meg. Tehát nem lehetett az égvilágon semmivel összekapcsolni. Később ugyan lett kommunikációelmélet Amerikában, csak hogy az egy nagyon sajátos célra, nagyon sajátos szempontok szerint kidolgozott, tulajdonképpen matematikai elmélet volt, a hírközlés elmélete, és jellemző rá, hogy olyan élettelen berendezések, kommunikációs eszközök, gépek, rendszerek működésének modellezéséről szolt, mint mondjuk a rádió, illetve a katonai hírközlés. Az egész kommunikációelméleti terminológia innen származik, ezért mondjuk például, hogy minden kommunikációs folyamatban van egy adó, van egy vevő, egy csatorna meg egy kód. Nyilvánvaló, hogy a rádiózás, a telefonálás vagy a rejtjelezés lebeg a szemünk előtt, ezt a metaforát terjesztjük ki mindenféle kommunikációs helyzetre. Ez a szemlélet később a nyelvtudományban is elterjedt, és megszülettek a kommunikációelméleti alapon írott nyelvészet tanulmányok.

Hogy jól jártunk-e ezzel vagy rosszul, azt nehéz megmondani, de attól tartok, hogy rosszul jártunk. Ugyanis ezeknek az élettelen rendszereknek a működése, a maga összes korlátaival és leszűkített logikájával, ez vált értelmezési keretévé egy annál sokkal komplikáltabb és bonyolultabb emberi rendszernek, és ez a keret a dolgot nagyon le is egyszerűsítette, és meglehetősen érdektelenné is tette. Engem legalábbis soha nem tudtak igazán érdekelni a kommunikációelméleti alapon írott nyelvészeti tanulmányok, mert mindig úgy éreztem, hogy az egésznek a lelke van kizsigereelve, megfosztva minden emberi jellegétől. Karácsony kommunikációelméleti alapon írt nyelvtanának viszont az az érdekessége, hogy a modellje, amire a kommunikáció egész folyamatát felépíti, nem valami élettelen masinát helyez a középpontba, hanem a vásárt, ahová az emberek egymás kedvéért mennek. Vagyis az emberi interakciónak

egy olyan formája, ahol az egymás kedvéért történő viselkedés a maga teljességében tud megnyilvánulni, és ez a fajta kommunikációelméleti modell, tehát ez a kiindulópont sokkal alkalmasabb az emberi beszéd viszonyainak az értelmezésére, mint az, amellyel a későbbi modernnek számító kísérleteztek.

Karácsony Sándor nyelvszemléletére az jellemző, hogy nem a nyelv érdekli őt elsősorban. Hanem az érdekli, hogy hogyan lehetséges az, hogy egyik ember a másikkal szót tud érteni. Az ember az érdekes ebben a dologban. Ha most végiggondoljuk, hogy ez mennyire modern, akkor értjük meg igazából, hogy miért nem tudták őt akkor megérteni. Akkor úgy tudta mindenki, hogy a nyelvészek az a feladata, hogy a nyelvet vizsgálja. Ha viszont ezt is jól végiggondoljuk, akkor hamar megértjük, hogy ha a nyelvész a nyelvet akarja vizsgálni, akkor mindjárt olyasmit vizsgál, ami pedig nincsen is igazából. Olyasmit vizsgál tehát, amit ő alakított ki, ő hozott létre, ő kreált. Tessék azt megmondani, hol találkozunk mi azzal, hogy „a magyar nyelv”! De olyan emberekkel, akik tudnak és szoktak is magyarul beszélni, olyanokkal lépten-nyomon találkozunk. Ezeket nem nekünk kell kitalálnunk. A nyelvtudománynak pedig az lenne az igazi feladata, hogy azt nézzük meg, hogy ők, sokan, hogy tudják ezt csinálni. A Karácsony-féle nyelvszemlélet egy ilyen vizsgálatnak sokkal jobb kiindulópontja lehet, mint akár a strukturalizmus, akár a generatív grammatika vagy más modern irányzatok, amelyek azzal kezdik, hogy a nyelvet először is megtisztítják az esetlegességektől, eltekintenek az emberektől is, és ezt a minden természetes relációjából kiemelt absztrakt nyelvet csak úgy önmagában nézik. De vajon mivel is maradunk tulajdonképpen, ha a két beszélgető embert elhagyjuk? Mi az ami megmarad?

Karácsony Sándornak arról is egészen más az elképzelése, mint a hagyományos szemléletű magyar nyelvészeté, hogy mit kell tanítani nyelvtanórán a gyerekeknek. Abból indul ki, hogy a gyereket úgy kell tanítani, hogy ne muszáj legyen neki tanulni, hanem szabad. Ez a szemlélete különben nagyon érdekesen kapcsolja őt össze egy olyan nagy területtel, amiről általában nem szokott szó esni Karácsony Sándor kapcsán, és érdemes lenne egyszer szervezni egy olyan konferenciát is, ahol Karácsony Sándor eszmerendszerének belső problémáival és más eszmerendszerekkel való kapcsolatával kimerítőbben lehetne foglalkozni. Ez ugyanis közeli szellemi rokonságot mutat azzal is, amit másutt a világban vele egyidőben Gandhi az erőszakmentesség filozófiájában dolgozott ki, és

ami később a Martin Luther King-féle erőszakmentes polgárjogi mozgalomban jelent meg. Az erőszakmentesség filozófiája és munkastílusa az egész Karácsony-életműben nagyon benne van, és nagyon érdekes lenne kimutatni ezeknek az elemeit is. Karácsony a pedagógiában is az erőszakmentességet szeretné megvalósítani, ez meg a Thomas Gordon-féle pedagógiával rokonítja az övét, csak Karácsonyé sokkal teljesebb, mert a Gordon-pedagógia nem foglalja magába a didaxist, csak a nevelésnek bizonyos részeire korlátozódik. Karácsonynál viszont a tanítási folyamat is szervesen beleilleszkedik ebbe az erőszakmentes világfelfogásba.

Mit szeretne tehát Karácsony Sándor megtanítani az iskolában? Nem okvetlenül az igeragozást. Abból indul ki, hogy a magyar gyerek tud ígét ragozni. Az ő nyelvészeti nézetei tehát már csak ezért sem lehettek túl rokonszenvesek némely nyelvészek számára. A nyelvész ugyanis könnyen elbizonytalanodik, netán még rossz néven is veszi, ha azt mondják neki, hogy a gyerek esetleg önélküle is meg tud tanulni ígét ragozni. Hiszen ha önélküle is meg fog tanulni, akkor ő minek dolgozik? Még az se biztos, hogy Karácsony azt akarná megtanítani a gyerekeknek, hogy hányféle határozó van a magyarban. Azt hiszem, ennek sem nehéz rájönni az okára. Tessék megmondani, mennyivel lesz egy gyerek szebb, okosabb, sikeresebb, eredményesebb az életben attól, ha álmából felköltve is meg tudja mondani, hányféle határozó van a magyar nyelvben? Mire lesz ez neki jó az életben, hol fogja ő ezt felhasználni valamire? Nyilvánvaló, hogy sehol. Akkor meg minek neki ezeket megtanítani? Ezt valószínűleg a gyerek is átlátja kezdettől fogva, ezért nem is érdekli nagyon, amit nyelvtanórán tanítanak neki. De többet mondok. Én nyelvész vagyok, de engem se tud érdekelni, hogy hányféle határozó van a magyar nyelvben. Akkor meg a gyereket miért érdekelné? Az viszont nagyon tud érdekelni, és a gyereket is, hogy mire jó az nekünk beszéd közben, hogy a magyarban határozót is tudunk szerkeszteni a mondatba.

Karácsonynál az egész anyanyelvi nevelésnek az a célja, hogy tudatosítsa a gyermekben, milyen nagy dolog az, hogy az emberek tudnak egymással beszélgetni, és hogy a gyermek ezt úgy értse meg, mint ennek az egész világnak a részét. Mert ez is a hozzátartozik Karácsony-pedagógiához: hogy nem tantárgyakat, hanem a világot kell tanítani a gyerekeknek, és mindent úgy, mint a világnak az egyik olyan részét, amelyhez nekem mint gyermeknek közvetlenül közöm van. A nyelvtanóra tehát közvetlenül rólam szól: arról, hogy én hogyan beszélek, és nem arról,

hogy valami ántivilágbeli magyarok, amilyenek csak a nyelvtankönyvekben fordulnak elő, hogyan beszélnek. Ebben a formában pedig nagyon is érdekes lehet a gyermeknek még a nyelvtan is.

Ezért is tér el annyira az ő nyelvtanának a szerkezete is a megszokott formától. Nála ugyanis a fő szervezőelv nem a grammatikai rendszer hierarchiája, hanem a beszélgetés közben megoldandó feladatok természetete. Az első rész címe: *Én és a nyelv*, mert ez arról szól, hogy milyen lehetőséget kínál nekem, a beszélőnek a magyar nyelv ahhoz, hogy mondandómat egyáltalán értelmes beszéddé tudjam formálni. A második rész címe pedig: *Te és a nyelv*, mert ebben meg az van leírva, hogy milyen eszközeink vannak arra, hogy mondandónkat a másik ember, a hallgató számára is könnyen érthetővé tehesük, vagyis mindaz, ami beszéd közben elsősorban a hallgató kedvéért történik. A harmadik fejezet – *Mi és a nyelv* – pedig most már azokat a részeit veszi sorra a grammatikának, amelyekben az nyilvánul meg, hogy beszéd közben a beszélő is, meg a hallgató is állandóan tekintettel vannak egymásra. A végeredmény pedig az, hogy a gyermek nem azt fogja tudni, hányféle határozó van a magyarban, hanem azt a sokkal fontosabbat, hogy mekkora szerencsénk az nekünk, hogy a magyarban határozók is vannak, hiszen világosan látja, mennyire nem boldogulnánk ezek nélkül. Ez pedig azt jelenti, hogy ebben a szemléletben nincs is hagyományos (vagy mai) értelemben vett anyanyelvoktatás, de van helyette életreszóló anyanyelvi nevelés.

Karácsony egyébként sok mindent megírt abból is, amit később a szociolingvisztikai vizsgálatok tártak fel. A hatvanas években például nagy népszerűségnek örvendtek itt Magyarországon a nyelvi hátránnyal kapcsolatos vizsgálatok, a kutatások Basil Bernstein akkoriban megjelent munkáin alapultak. Ezek a kutatások akkor teljesen újaknak tündek, pedig Karácsony már 1922-ben megírta lényegében ugyanazt, amit Bernstein, mégpedig szoros összefüggésben az anyanyelvi neveléssel, csak hogy a hatvanas évekre ezt Magyarországon már elfelejtették. Annak a jelentősége pedig, amit a nyelvről mint társas-logikai rendszerről mondott, most világosodik meg igazából, mikor a generatív grammatikai paradigma mellé világszerte egyre erőteljesebben kezd felzárkózni a kognitív nyelvészet. Ez többek között arról szól, hogy milyen szerepük van a nyelvi struktúráknak abban, hogy mi mit gondolunk a világról, vagy hogyan látjuk a világot, így nagyon is talál Karácsony Sándornak azzal a lényeglátó állításával, hogy a nyelv egy társas-logikai rendszer, és még az

igazságoknak is csak azokon a nyelvi rendszereken belül van érvényességük, amelyek lehetővé teszik, hogy éppen így fogalmazódjanak meg.

Ezek mind olyan dolgok, amelyekről Karácsony Sándor bizonyára azt mondaná, hogy inkább ilyesmiket tanítsunk az iskolában, mert ennek lenne nevelő ereje.

Szilágyi N. Sándor: Karácsony Sándor nyelvszemlélete és az anyanyelv-
oktatás. In: *Gyökerek és gyümölcsök. A Karácsony Sándor tudományos
konferencia előadásai* (Kossuth Lajos Tudományegyetem 1999.
szeptember 29.). Debreceni Egyetem Neveléstudományi Tanszék,
Debrecen, 2002. 59–65.

BUKARESTI MOZAIKKOCKÁK

SZILÁGYI N. SÁNDOR

Bukarest.

Az erdélyi ember, aki inkább csak olyankor tölt ott el két-három napot nagy muszájból, ha valami ügyes-bajos dolga van, alig várja, hogy hazaszabaduljon belőle. S még egy hét múlva is elborzadva gondol erre az egyáltalán nem neki való világra, amelyben ő csak csetlik-botlik, elbizonytalanodva téblábol az ügyintézés útvesztőiben. A városképből csak a szemetes utcák, a búz, a por vagy – évszaktól függően – a sár vagy locspocs, a metsző hideg vagy az elviselhetetlen hőség, a zsúfolt, levegőtlen villamosok, autóbuszok, a lökdösődő, tülekedő, hangoskodó emberek maradnak meg emlékezetében, s ezeket is igyekszik mielőbb elfelejteni.¹

Nem csodálkozom rajta. Bukarestet pár nap alatt csak félreismerni lehet, megismerni nem, megszeretni meg éppen nem. Tizennyolc évet töltöttem ott, és beletelt néhány évembe, míg úgy-ahogy megtanultam eligazodni ebben az egészen sajátos világban. Kezdetben szinte semmit nem értettem az egészből, csak döbbenten vettem tudomásul, hogy Caragiale számomra addig oly bizarr figurái, akikről mindaddig esküdni mertem volna, hogy egy igen eredeti fantáziájú író abszurd teremtményei lehetnek csupán, itt százával jönnek-mennek az utcán. (Azóta alkalmam volt meggyőződni róla, hogy az erdélyi románok, akik ezt a világot nem ismerik igazán, képtelenek Caragiale művét a maga teljességében átérezni.) Izgatni kezdett a dolog, s attól fogva úgyszólván módszeresen figyelni kezdtem ezt a mozgalmas életet, úgy, ahogy az antropológus vizsgálni szokott egy számára ismeretlen kultúrát. Autóbuszon, villamoson, sorbanállás közben, piacon, ahol csak alkalmam nyílt rá, mindenütt arra figyeltem, hogyan viselkednek, hogyan nyilvánulnak meg ezek az emberek, mit hisznek, mit remélnek, mit helyeselnek vagy helytelenítenek, miért teszik azt,

¹ Ez még az 1980-as évekről szól, azóta olyan tisztaság lett ott, amelyet akkor el sem bírtam volna képzelni, hogy valaha is lehetséges lesz.

amit tesznek, s mért éppen úgy, és nem másképp. Megunhatatlanul szép foglalatosság volt ez, számtalan tanulsággal, amely azzal a módszertani konklúzióval zárult, hogy ma már azt hiszem: az antropológus számára követendő elvként elő lehet ugyan írni a szenttelen megfigyelő szerepét, de ezt a gyakorlatban aligha tudhatja érvényesíteni: lehetetlen, hogy előbbutóbb nagyon a szívéhez ne nőjön az a világ, az a kultúra, amelynek pedig ő csupán külső szemlélője akart lenni.

Légvonalban Párizs több mint négyannyira van Bukaresttől, mint Isztambul. A háború előtt a bukaresti úrinép mégis szívesen emlegette városát kis Párizsként, ami persze – minden latinitás és frankofónia ellenére – nem jelentette azt, hogy a párizsiak viszont nagy Bukarestnek szertették volna tudni magukat. Bukarest egykori francia kultúrájának romjaival a hetvenes évek közepén még gyakran lehetett találkozni: többször is láttam parkokban sétáló, hajdan jobb módot látott idős hölgyeket, akik franciául csevegtek egymással, *ma chère*-nek szólítva egymást. Az antikváriumok polcai roskadoztak a francia könyvektől, felvágatlan alig volt köztük, olvasásban megviselt példány viszont annál több. Nemigen vette őket senki – egy letűnt kor emlékei voltak csupán.

Sokan úgy vélik, a románok szinte kivétel nélkül, hogy a francia kultúrához való szorosabb kötődés egyértelműen a latinitásnak köszönhető. Tartok tőle, hogy nem ilyen egyszerű ez a dolog. Úgy látszik, valami miatt – vérmérséklet? életszemlélet? ki tudja? – a Balkánon a nyugati kultúrából a francia illeszthető leginkább a helyi értékrendhez. Hiszen a törökök nem újlatin nyelvet beszélnek, semmiféle rokoni szál nem köti őket a franciákhoz, a nyugati kultúrát mégis a francia közvetíti számukra. Augustus római császár neve törökül *Ogüst*, a geológiáé *jeoloji*, és így tovább. Életemben nem láttam találóbb képi megjelenítését annak, hogy mi is tulajdonképpen a Balkán, mint egy isztambuli zsúfolt utcasarkot ábrázoló képeslapon: egy üzletház oldalán kétemeletnyi magas reklámtábla hirdeti öles betűkkel, függőlegesen felírva, a cég nevét: ŞANZELIZE. Hát ez a Balkán, röviden és tömören. S a bukaresti franciaszimpátia? Ki tudja? A francia rokonok távol vannak, Isztambul közel.

A bukaresti köznép életszemléletén is inkább ez érződik. Számára a francia kulturális hatás idegen, őt ez nem érintette meg. Legfeljebb néhány szó erejéig, mint amilyen a nők között a *bonjur*-ral való köszönés. (Vagy, ha nagyon kedveskedni akarnak: *bonjurică*.) A román társadalmon ez elég nagy tehertétel. A román irodalmi nyelv francia mintára

alakult ki, tele van neologizmusokkal, így aztán már az újságok nyelvét is csak az érti igazán, aki ehhez kellő iskolai képzésben részesült. A bukarestiek – és nemcsak a bukarestiek – legnagyobb része csak úgy felében-harmadában fogja fel, miről beszélnek a rádióban, tévében, miről írnak a lapok, mert a kulcsszavak nagy hányadának jelentése ismeretlen számukra. 1989 decemberének végén a Colțea kórház egyik orvosa mondta el, milyen volt a lövöldözésben megsebesült betegek lelkiállapota: mikor beszállították őket, általában nagyon jó állapotban voltak, mert mint az események résztvevői tudták, hogy mi történt. Pár nap elteltével azonban valami pánikserű bizonytalanságérzet vett erőt rajtuk, mert elkezdtek újságot olvasni, és nem értették világosan, hogy azok mit írnak, voltak szavak, amelyeknek rosszul következtették ki a jelentését, és erőt vett rajtuk a félelem. Ezt már csak azért is tartom fontosnak elmondani, mert csak ezzel együtt érthető igazán, hogy ezek a szegény emberek miért vannak annyira kiszolgáltatva a manipulációnak: jórészt azért is, mert például Gabriel Liiceanu gyönyörűen kimunkált szövegeit nem értik teljesen, viszont Corneliu Vadim Tudor kocsmai stílusát annál inkább.

Bukarest egy egészen sajátos képződmény. Lakossága szerfölött tarka, mindenfelől származtak ide emberek, oltyánoktól moldvaiakig mindenféle. A régi Bukarest nagyszámú görögöt olvasztott magába, erre emlékeztetnek az oly gyakori *-ache* meg *-iu* végű családnevek (*Manolache, Iordache, Dumitrache, Vasiliu, Grigoriu, Gheorghiu* stb.). A külváros („mahala”) nyelvében egyre-másra bukannak elő a török eredetű szavak. Cigányokkal is lépten-nyomon találkozik az ember. Úgyhogy elég kockázatos volna bármit is a román kultúrára általánosítva kijelenteni, ami bukaresti megfigyelésen alapul. Ez ellen egyébként a bukaresti román elitértelmiség is tiltakozna: Bukarestet szívesen tekintik amolyan gyülevész népségnek, amelyhez nekik mint az igazi román kultúra hordozóinak semmi közük, ezért aztán nem is igen igyekeznek a közelébe. A bukaresti nép szánnivalóan magára van hagyva, az értelmiséget – a „könyves [= írástudó, tanult] embert” („om cu carte”) – távol érzi magától, tisztelettel, de ugyanakkor gyanakodva is tekint rá. És számtalanszor volt alkalmam tapasztalni, milyen hálások tudnak lenni ezek az emberek, ha a tanult ember közjük ereszkedik, de nem leereszkedőleg, hanem csak úgy, ember módra: ilyenkor megnyílik a szívük, s az ember csak ámul, mi minden van bennük.

Így üldögéltem egyszer köztük egy üres szobában, egy felfordított vödör volt a székem, mivelhogy úgymond szobafestés volt nálunk, s az egyik emlékezetes élményem innen származik. Lakáscsere után, a Bukarestben normálisnak tekinthető másfél hónapi várakozási idő leteltével végre megjöttek az ICRAL munkásai, hogy rendbe tegyék a lakást, élükön egy tipikus bukarestinek mondható szobafestő, név szerint domnu Pilică. Olyan volt, mint a neve: vézna, rosszul öltözött ember, de eleven szemű, aki mellesleg a vodkát sem utasította el, ha már kínálták vele. Nyomában a „csapata” (az „echipa”), mely állt a feleségéből meg egy tanulólánnyból, aki inkább a nézőközönség szerepét töltötte be. (Ahogy megláttam őket, eldöntöttem, hogy csak olyan munkát bízok rájuk, amit nem lehet elrontani; utóbb kisült, hogy sajnos az elronthatatlan dolgok határát túlságosan tágra szabtam.) Dolgozott még ott egy cigány származású kőműves, domnu Costică, aki viszont gyönyörű munkát végzett, nagy élvezettel. Tizenegy óra tájt úgy illik, hogy a munkásember elfogyassza a kis kávéját („o cafeluță”), ennek ültünk neki nagy komótosan mi öten. S akkor, mivel a beszéd az élet folyására terelődött, egyszer csak nagy csend lett, és olyan arccal, mintha csak templomban volnánk vagy temetésen, de mindenesetre a hétköznapi világán kívül, domnu Pilică elkezdte mondani, csak úgy, magának, mintha valami vers vagy zsoltár jutott volna eszébe:

„Hát ilyen az ember sorsa.

Reggel felkelsz, elmész a munkába, dolgozol, leülsz kávézgatni, megint dolgozol – s ez így megy nap mint nap.

És nem is gondolsz arra, hogy közben a sorsrendelők („ursitoarele”) fonják az életed fonalát, és egyre fogynak a napjaid.

És mikor végét érik a fonalnak, akkor jön a Halál, akkor menni kell.

Az ember – milyen, ugye, az ember? – próbálna vele alkudozni:

– Hogyhogy? Csak így, minden értesítés nélkül? Várjál még bár egy hetet!

De a Halál azt mondja:

– Neked azt tudni kellett, hogy én egy nap érted jövök. Nem fáj neked soha a fejed? Nem hasogatott a lábad? Nem nyilallt a derekadba? Na látod, ezek mind annak voltak a jelei, hogy én egy nap eljövök. Most lefonták a fonaladat, nem maradhatsz tovább.

S akkor menni kell.

Így van számunkra elrendelve.”

Látni, filmezni kellett volna akkor ezeket az embereket, ahogy ott ültek, arcukon legalább kétezer esztendővel, úgy ültek ott, úgy hallgattak, ahogyan a homéroszi kor görög pásztorai hallgathattak együtt, mikor valamelyikük csak úgy felidézte az élet fonálát fonó moirákat.

Kétezer esztendeje mondják ezt. Közben jött a kereszténység, az ortodoxia, a kommunizmus – átment fölöttük, mintha nem is lett volna, az ő sorsukat változatlanul a régi balkáni végzet irányítja, a moirák, az „ursitoarele”, a fátum.

Ki is gondolhatta volna komolyan, hogy 1989. december 22-éről 23-ára virradó éjszaka ezek az emberek egyszerre átalakulnak majd nyugati demokratákká?

De maradjunk még Homérosznál. Még mielőtt az imént elmesélt történet megesett volna velem, a Kriterionnál rám bízta az Odüsszeia kiadásra való előkészítését. Mivel már ismertem az eposzt, úgy gondoltam, akkor lesz a legtanulságosabb, ha olvasás közben az emberközi kapcsolatok formájára figyelek: hogyan köszöntik egymást, hogyan köszönnek meg valamit, hogyan kérlelik egymást – és hasonlókra. Ilyen szempontból olvasva rendkívül tanulságosnak bizonyult az Odüsszeia, s ahogy haladtam benne előre, egyre inkább az volt az érzésem, hogy a megfigyelt dolgok sok tekintetben idegenek ugyan számomra, de amúgy valahonnan nagyon ismerősek. Nem jöttem rá a titokra, mígnem az egyik fordulatnál egyszer csak románul kezdtem hallani a szöveget. Rögtön világossá vált minden: hiszen Bukarestben pontosan ezt hallom minden utcáskon! Szinte szó szerint. Sőt még a bukaresti huncutságra (vagy ahogy ott mondanák: „șmecherie”) is találtam egy hamisítatlan példát: mikor az apját, Odüsszeuszt kereső Télemakhosz elbúcsúzik az őt addig vendégül látó Meneláosztól (aki mellesleg nem holmi tekerdő strici, hanem köztisztviselőként álló derék férfiú!), ez teljesen a bukaresti köznépi eszejárásához illő módon – mondhatnám: ravaszul odakacsintva – azt mondja: Várjál, fiú, mert másképp csináljuk! Engem itt a környéken mindenütt ismernek és tisztelnek, tehát „veled indulok el, befogom paripáim, / s végig a városokon hajtom szekered; soha senki / el nem ereszthet üres kézzel, lesz mindig ajándék: / vagy jóércű tripúsz kerül onnan, vagy pedig egy tál, / vagy két jó öszvér, vagy ivókupa drága aranyból” (XV. 81–85. – Devecseri Gábor ford.).

Ezek után már nem is csodálkoztam, mikor azt olvastam, hogy a húszas években, amikor Párizsban megjelentek Panait Istrati írásai, a

francia kritikusok döbbenetben állapították meg, hogy jelentkezett egy író, aki egyenesen a homéroszi korból bújt elő.

A huncutságra – a „șmecheriára” – visszatérve: való igaz, amit az oda érkezők két nap alatt is megállapíthatnak, hogy a bukarestiek többsége ott ejti át a másikat, ahol tudja. Az átejtés valóságos tartalma azonban csak a bukaresti kultúra értékrendjében értelmezhető. A kívülálló könnyen arra a meggyőződésre juthat, hogy ezeknek az embereknek a legnagyobb része elvetemült gazember, aki nem ismer sem istent, sem erkölcsöt, aki előtt semmi sem szent. Pedig itt az átejtés a kultúra egyik eleme, mondhatni rituális cselekvés, amelynek fő célja nem annyira a várható haszon elnyerése (ami persze nem árt), mint inkább a virtus megmutatása: akinek sikerül valakit átejtenie, az önmaga és mások előtt is saját életrealitását igazolja vele, ő a rátermett, jól boldoguló, talpra eső („descurcăreț”) „menő fej”, míg a másik, akit átverték, a balek („fraier”). Ebben a világban az életrealitás igen magasan helyezkedik el az értékskálán, jóval a mi fogalmaink szerinti becsületesség vagy az igazmondás fölött. Az ilyen átejtések társadalmi megítélése is ehhez van mérve: mivel a „ki kit (ejt át, győz le)” elve (a „care pe care”) a társadalmi rangkijelölés általánosan elfogadott módja, a közösség rendszerint a győzőt jutalmazza elismerésével, nemigen veszi védelmébe az alulmaradót, hacsak valami nagy szabálysértés nem történt az átejtés során. Az átejtésnek ugyanis korlátozó szabályai vannak, ezeket illik betartani.

Szabályai vannak a veszekedésnek is. Vannak persze komoly veszekedések is, igaz, hogy feltűnően ritkán, amelyek nincsenek tekintettel semmiféle szabályra, ezek az „örök harag” jegyében zajlanak. A legtöbb veszekedés azonban inkább szokás jellegű és szabálykövető. Ezt akkor lehet a legjobban megfigyelni, ha egy kívülről érkezett cseppen ilyen helyzetbe, aki nincs tisztában a bukaresti veszekedések szabályaival. Egyszer nekem esett valaki az autóbuszban, mert a tülekedésben véletlenül a lábára léptem; rákezdte keményen, s mikor én mint újonc bukaresti úgy értékeltem, hogy amit rám rakott, már messze meghaladta a sértés határát, azt találtam neki mondani, hogy menjen az ördögbe („Du-te dracului”). Mire ő teljesen elképedt, elkezdett hebegni-habogni, és szinte kétségbeesve azt mondta: „De hát álljon meg, jóember, hát hogy mondhat nekem ilyet, hát mi rosszat tettem én magának? Megbántottam én magát valamivel?” Kénytelen voltam tőle bocsánatot kérni, mert rögtön megértettem, hogy ő nem is veszekedett velem komolyan, csak úgy,

megszokásból (vagy tán nem is velem veszekedett, hanem a főnökével, hogy adja ki a mérgét, ahogy azt a bukarestiek szokták, mielőtt hazamegy a feleségéhez), én meg olyat mondtam neki, ami csak nagyon komoly veszekedésben hangozhat el, akkor is csak kivételesen.

Mert embert anyjába küldeni bátran lehet, de az ördögbe nem. Ez már átoknak számítana, s azt Bukarestben nagyon komolyan veszik. Istennel káromkodni sem hallottam Bukarestben senkit, ha igen, az vagy magyar volt, vagy erdélyi román. De semmiképpen sem igazi bukaresti.

A bukaresti ember ugyanis állandóan Isten közelében él. No nem úgy, mint ahogyan nyugati egyházak jámbor istenfélői gondolnák. Nem. A bukaresti ember számára egyszerűen nincs éles határ a szent és a profán között. Számára a mindennapi élet apró eseményei, jelenségei egy kicsit valamiféle szentség hordozói is, mindennek van valami földöntúli tartalma, ha nem egyéb, hát az események elkerülhetlenségébe vetett fatalista hit. Éppen ezért még csak azt sem merném állítani ezekről az emberekről, hogy babonások. Más ez, mint a mi fogalmaink szerinti babona. A bukaresti köznépre valóban igaznak tűnik az, amit valaki (sajnos már nem tudom, ki) a románokról mondott, hogy tudniillik számukra a transzcendencia a szomszéd kertjénél kezdődik. A földiek és földöntúliak közötti éles határ hiánya folytán a szent régiójába tartozó dolgok is tele vannak profán elemekkel – ennek érzékeléséhez elég egy temetésen figyelő szemmel részt venni. Számomra ez az összemosódás volt az egyik legfeltűnőbb különlegesség kezdettől fogva, kerestem is nagyon, hogyan lehetne ennek lényegét nagyon tömören és mindent kifejezően megfogalmazni. Véletlenül bukkantam rá az utcán, egy villamosmegálló nevét jelző táblán ott állt a három szó, mely együtt borzongató szépséggel fejezte ki számomra, mi is az, hogy Bukarest: Biserica Ancuța Băneasa. Hát ez az. Egy város, ahol a templom nem egy szent nevét viseli, hanem egy hajdani nagyasszonyét, aki bánné ugyan (Băneasa), de akkor sem Ana, hanem kicsinyítőképzős, kedvesen hangzó Ancuța. Aki meg tudja érezni, milyen szép vers ez így, ez a „Biserica Ancuța Băneasa” (amelynek fordítása, az „Annácska Nagyasszony templom” még közelítőleg sem adja vissza az eredeti hangulatát), az már sejt valamit Bukarest lényegéből.

Bukarestben a barátság is más, mint mondjuk Erdélyben. Egy igazi barátság sokszor jelent annyit, mint a közeli rokonság. Lehet, hogy a nagy távolságoknak meg a rossz tömegközlekedésnek is tulajdonítható,

de ott a baráti látogatás gyakran úgy történik, hogy szombat délután az ember családotul ellátogat a barátaihoz, körülülük az asztalt, étel, ital is kerül rá természetesen, a lemezjátszóból fülsiketítő hangerővel szólnak a kedvenc románcok, amolyan hallgatófélék, s a mulatozók éjfél utánig ezt próbálják túlharsogni. A legmeglepőbb az, hogy a szomszédok nem zsörtölődnek érte: ma nekem, holnap neked, és ezzel el van intézve a csendháborítás. Éjfél után már nem mennek haza a vendégek, hanem ott hálnak, s majd csak másnap délután keverednek haza, mert, ugye, hétfőn munkába kell menni, s a gyerekeknek iskolába.

Ballada, éjjel egykor. Egy harmincöt év körüli fiatalember botorkál az utca közepén; ittas, de nem részeg. Nem is kiabál: üvölt. Inkább a fájdalomtól, a kétségbeeséstől, mintsem a dühtől. „Nelulee! ... Nelulee! ... Hol vagy, te Nelu, te drága barátom, hol vagy? Mit tettél velem, Nelu, mit tettél velem? Hogy tudtál ilyet tenni, te Nelu? Elvetted tőlem a feleségemet, Nelu! És én most meg kell öljelek érte, Nelu! Pedig tudod, hogy én szeretlek téged, mert a barátom vagy! És mégis meg kell öljelek, mert elvetted a feleségemet! Mért tetted ezt velem, te Nelu, hogy tehattél ilyet éppen énvelem? Látod, most meg kell öljelek ...”

(Egy előre bejelentett gyilkosság története. Avagy: Kyra Kyralina.)

Azt hiszem, mégsem lett ebből emberölés. Inkább úgy képzelem, hogy ez a fiatalember másnap bement a munkahelyére, ott végigjárta összes barátait, ismerőseit és ismeretleneit, és mindenkinek részletesen előadta az ő nagy bánatát. És addig mondta, míg végül megfakult az egész, míg kijött belőle minden keserűség.

Mert ez Bukarestben így megy. Az ember beáll a sorba valami földi táplálék reményében, és tíz perc múlva már tudja a mellette állónak minden baját, nyomorúságát, ismeri a rokonságát, szokásait, mindenfélét. Az egész Bukarest egy nagy kibeszélés – azt hiszem, pszichoterapeutára sincs ott olyan nagy szükség, mint más nagyvárosokban. S talán a neurotikus ember is kevesebb, mint másutt.

Hogyan is történik ez? Odaállok a sor végére, előttem-mellettem egy ötven körüli munkásasszony. Hallgatunk egy darabig, de két-három percnél nem bírja tovább. Felém fordul, a szemembe néz, és kérdez valamit, mindegy, mit, fő, hogy a kapcsolat létrejöjjön. Például: „Nem tudja, hoztak tegnap kolbászt?” Erre aztán én akár igennel, akár nemmel

felelek, az neki teljesen mindegy, mert ő már el tudja kezdeni a magáét: „Úgy gondoltam, beállok már én is ide, hátha kifogunk valamit, egy kis kolbász, az nagyon jó lenne, mert az uram azt nagyon szereti, tudja, úgy megsütve, egy kis tört paszullyal mellé, fokhagymával, úgy szokta meg az anyjánál, aki most nálam lakik, mert apósom meghalt tavaly, Isten nyugtassa, szerencsétlenség érte, aztán most minálunk lakik az anyósom is, de baj van a gyomrával, ilyesmit, mint kolbász, nemigen bír enni, neki is kellene főztek valamit, de sosincs megelégedve vele, ha így csinálom, az a baj, ha úgy, akkor azért nem jó, nem is tudom, mit tudjak vele csinálni, tegnap is mondom neki, hogy ...” – és így tovább, csak azért nem a végételenségig, mert közben mégiscsak elérünk az ajtóig, ahol kiderül, hogy a kolbász elfogyott, mehetünk haza. Ezek az emberek mégsem álltak itt hiába: kiöntötték a szívüket, holnap már könnyebben viselik a bajukat. S ha megint nehéz lesz a lelkük, megint eljönnek, a sor meglesz a jövő héten is, és akkor is akad majd valaki, aki meghallgassa őket.

A legcsodálatosabb éppen ez: hogy mindig van türelmes hallgató. S ha az ember őt figyel, látni lehet, hogy csakugyan odafigyel, látszik az arcán, hogy érdeklí a másik ember baja, sőt át is érzi. Időnként bólogat, megjegyzést tesz. Másutt az ilyesmit már tanítani kell. Ezek az emberek még tudják maguktól.

Lehet, hogy a másik ember meghallgatása nem is önálló része ennek a kultúrának, hanem beletartozik abba az általános érvényű, íratlan, de annál szigorúbb törvénybe, hogy segítségkérést semmilyen körülmények között sem szabad visszautasítani. A nagy segíteni akarás olykor egészen megmosolyogtató, a kívülálló számára nem kis bosszúságot okozó formákat is ölthet. Bukarestbe érkező erdélyi ismerőseim számára az utóbbi években az volt az első tanácsom, hogy ha valahová el akarnak jutni, és nem tudják az utat, három ember egybehangzó véleménye alapján szabad csak elindulni, mert különben egész nap bolyonghatnak a különböző jó tanácsok labirintusában. A bukaresti ember ugyanis egyszerűen restelli bevallani, hogy halvány fogalma sincs, merre lehet az a bizonyos utca, ahová a kérdező el szeretne jutni, de hogy meg ne sértse („Nehogy azt higgye, hogy nem akarok rajta segíteni!”), inkább eligazítja valamerre, ötven százalékos eséllyel fordított irányba. Mentségére legyen mondván, nagyon messzire sohasem küldi. Például olyat sohasem mond, hogy szálljunk fel erre meg erre a villamosra, menjünk el a végállomásig, ott

szálljunk át egy autóbuszra, s úgy menjünk tovább. Nem. A szokásos formula ez: „Üljön fel itt akármelyik trolira, menjen vele három megállót, és ott még kérdezze meg!” Aki tudja, hogy ez mit jelent, természetesen felé sem megy a trolinak, hanem tovább érdeklődik, de aki nem érti, utazgathat így reggeltől estig, s aztán elátkozza még a napot is, amikor Bukarestbe tette a lábát.

1989. december 22-én este az egész Európa szorongva, döbenten és csodálattal nézte a Televízió épülete köré gyűlt embereket, és levonta magának a konklúziót, hogy íme, ezek az emberek mindenre el vannak szánva, ezek a kommunizmust nem tűrhetik tovább, inkább ott hálnak meg, de haza nem mennek. Volt ebben valami, persze, de a jelenség teljes megértéséhez ismerni kell ezeket az embereket. Az történt ugyanis, hogy délután öt óra körül a tévébemondó kétségbeesve fordult a lakossághoz: „Emberek, jöjjetek a segítségünkre, kétezer felfegyverzett terrorista közeledik a Televízióhoz, el akarják foglalni, nagy bajban vagyunk! Segítsetek!” Mire a bukaresti ember felállt a készülék elöl, vette a kabátját, kezébe egy lécdarabot, s már indult is. Segítseget kértek – nem lehet otthon maradni. Hogy ott lőni fognak? Senki sem kerülheti el a sorsát. Ha úgy volt elrendelve, úgyis meghalunk, ha meg nem, akkor úgysem árthat a golyó.

A segítségkérés az ügyintézésben is csodát művelhet. Az erdélyi, aki járatlan a bukaresti életszabályokban, általában úgy próbál ügyet intézni, ahogy azt otthon megszokta: átad egy halom papírt a hivatalban, precízen elmondja, mire van szüksége, és csak csodálkozik, mikor azt hallja: „Hát uram, ezt nagyon nehéz lesz elintézni. A főnök nincs itt, nem tudom, mikor jön, nem tudom, kihez vigyem, nem tudom, kinek adjam” – és egyáltalán: nem tudok semmit, és különben is, mi közöm nekem ehhez az egészhez? S ha erre a gyanútlan jámbor a hivatali kötelességre mer hivatkozni (mert, ugye, otthon az szent dolog!), akkor holtbiztos, hogy minden elveszett. Mert akkor hirtelen felcsattan a hivatalnok, akár férfi, akár nő, és már kiabál is, mégpedig a számára elérhető legmagasabb hangfekvésben: „Hol képzeled magát, uram? Azért jött ide hozzám, hogy kioktasson engem, mi az én kötelességem? Hát nem tudom én, mi az én kötelességem? Nézzünk oda! Na, viszontlátásra, befejeztük!”

A bukaresti ember ugyanis talán semmit nem utál jobban, mint azt a szót, hogy kötelesség. És ez teljesen érthető ebben a kultúrában. Hiszen a kötelesség személytelen, formális viszony, a bukaresti ember pedig

nem szeret, nem tud, és nem is akar ilyen relációban mozogni. Ahhoz, hogy boldogulni lehessen vele, először személyessé kell tenni számára a problémát, úgy, hogy érezze, hogy ez a dolog neki valahogyan személyét érintő ügyévé vált. Ennek legegyszerűbb módja, hogy az ember segítséget kér tőle: nem a hivatalnoktól, hanem az embertől. Például úgy, hogy az ügyintézés ilyenformán kezdjük: „Drága asszonyom, van nekem egy nagy problémám. Tudom, hogy nem könnyű megoldani, de Maga talán tud rajtam segíteni.” Erre a válasz már ilyesmi: „Mondja, miről van szó, ha tudok, segítek.” És ettől kezdve sínen van a dolog. A probléma személyessé tételének más módjai is vannak. Egy külföldi szappan, egy tábla csokoládé, egy akármilyen „kis figyelmesség” („o mică atenție”) nagyon jól betölti ugyanezt a szerepet, ha a megfelelő formát is ismerjük hozzá. Nagy tévedés volna ebben mindjárt korrupciót látni. Van persze Bukarestben is korrupció, olykor elképesztő méretekből. De ez nem az. Ez inkább egy gesztus, egy rítus, amelynek szimbolikus értéke jóval nagyobb, mint az ajándék közvetlen használati értéke. Annak jele, hogy én most veled nem mint intézménnyel, hanem mint emberrel szeretnék kapcsolatba lépni. Embertől emberig – „de la om la om”.

Lassan egy éve lesz, hogy elkerültem Bukarestből. Néha megkérdik tőlem élcélődve, nem vágyom-e vissza. Meglepődnek, mikor azt válaszolom, hogy olykor igen. De mi hiányzik? Hát az emberek. Persze, persze, ott a román értelmiség színe-java. Elmosolyodom. Hogy is tudhatnám megmagyarázni, hogy nekem azok a rosszul öltözött, tülekedő, sorbanálló, veszekedő, síró-nevető egyszerű emberek hiányoznak inkább?

Korunk 1991/7. 821–828.

Románul: *Cumpăna* 1 [Korunk, 1994]. 212–219.

Németül: *Siebenbürgen. Magie einer Kulturlandschaft*. Korunk, Klausenburg [1999], 143–154.

(Ahogy ma látom – 1995)

(Ez a kiegészítés még 1995-ből való. Akkor gondoltam rá először, hogy kötetbe gyűjtöm addigi írásaimat, de aztán félretettem mégis, mert még nem telt el elég idő ahhoz, hogy megfelelő távlatom legyen hozzá. Ehhez az íráshoz azonban megírtam az alább következő folytatást, és ehhez most sincs semmi hozzátennivalóm.)

Úgy gondolom, ezen nemigen volna mit másképp látnom ma sem. Tartozom azonban vele, hogy kiegészítsem néhány észrevétellel. A fentebb

csokorba szedett tapasztalataim nagyrészt a forradalom előtti időből valók. 1990 októberében Kolozsvárra költöztünk, azóta nem tudtam közelről és folyamatosan követni, mi történik ezekkel az emberekkel az új körülmények között. Ritkán utazom Bukarestbe, de így is volt alkalmam megfigyelni néhány nem éppen örvendetes változást.

Hallottam például egy olyan esetről, szavahihető forrásból, hogy az egyik tízemeletes tömbházban elakadt a lift, és benne rekedt egy ott lakó arab diák. Nosza összefogtak a lakók, hogy itt a nagy alkalom, addig nem engedjük ki, míg nem fizet 500 dollárt. Elkezdődött az alkudozás, amely öt óra hosszat tartott, miközben – tudván, hogy valami nagy célért történik – a lakók vállalták az áldozatot, zokszó nélkül gyalogoltak a kilencedik-tizedik emeletre, az alkudozásban egy nyugalmazott ügyvéd volt a közvetítő, végül a diáknak sikerült lealkudnia a summát 175 dollárra, és akkor kiszabadították. Csak hüledeztem, mikor ezt hallottam, és arra gondoltam, Istenem, mi lett ezekből a szegény emberekből! Hiszen azelőtt teljesen elképzelhetetlen volt, hogy ilyen helyzetben a segítségnyújtást egyáltalán feltételhez kössék, nemhogy ilyenhez. Más esetek is jelzik, hogy a pénz, a gyors meggazdagodás csábítása mennyire telibe kapta az embereket. Nem hinném, hogy ezen sok csodálnivaló volna, elég csak arra gondolni, hogy miután éveken át csak az üres boltokhoz szoktak hozzá, egyszer csak ott látják a kirakatokban azokat a csudaárakat, amelyeket a tévében, különösen a műholdas műsorokban folyton reklámoznak, és nekik még a megélhetésre is alig futja. A külföldiekről, például az arab diákokról azt hiszik, hogy azoknak dugig van a zsebük dollárral, s az irigység ilyen torz viselkedéshez vezet, vagy az olyanokhoz, mint a diáknegyedbeli konfliktusok voltak a román és arab diákok között (amiben azonban egyes arab diákoknak is megvolt a maguk szerepe).

A bukaresti ember a külföldiekhez különben is mindig ambivalensen viszonyult: egyrészt volt benne egyfajta tartózkodás, valami lappangó xenofóbia (ami ebben a kultúrában nem dicséretes ugyan, de érthető, hiszen az uralkodó réteg, amely számunkra elképzelhetetlen módon szipolyozta ki a föld népét, évszázadokon át idegenekből állt), másrészt meg ugyanakkor nagy csodálattal viseltetett minden iránt, ami külföldi, a rágógumitól a farmernadrágig. E vegyes érzelmek egyesítésére az irigység felel meg a legjobban, hiszen ha valakire irigykedünk, abban benne van annak elismerése is, hogy van rajta mit irigyelni, de az is, hogy ettől még nem szeretjük őt különösebben.

Ez azonban természetesen csak a külföldiekre vonatkozik, rám mint „hazai márkájú” magyarra nem. Tizennyolc év alatt a bukarestiekkel, az utca emberével nekem legalábbis semminemű konfliktusom nem volt magyarságom miatt. (Egyszer szólt rám a troliban egy férfi, hogy miért beszélek magyarul, erdélyiesen lágyított mássalhangzókkal színezve román beszédét.) Azt viszont többször tapasztaltam, hogy hirtelen mekkora becsbe kerültem, mihelyt kiderült, hogy magyar vagyok. Olyankor rögtön elmondták, hogy a magyarok (vagy az erdélyiek) mennyire mások, mint ők, hogy azok milyen jól tudnak sütni-főzni, meg ilyeneket. Ez a viszonyulásuk érdekes módon nagyon jól megfért együtt azzal, hogy közben a Ceaușescu-féle magyarellenes propagandának is megvolt rájuk a hatása, különösen a folyton tudálékoskodó középértelmiség és hivatalnokok (főleg férfiak) körében. Ez az elvont, semmihez sem köthető és nem általános „magyarellenes” beállítódás azonban elsősorban Magyarországgal volt kapcsolatos, amelyről szintén nem tudtak semmit az egy rosszon kívül.

1990. március 22-én, mikor a vásárhelyi események ürügyén/okán a rendezők a fél országot kibolondították az utcára (Erdély védelmére, úgymond), együtt mentünk valakivel az utcán, magyarul beszélgetve, mikor egyszer csak szembe találtuk magunkat egy zászlós-lobogós csoporttal, lelkesen kiabálták, hogy ők bizony inkább meghalnak, de Erdélyt nem adják senkinek. Hirtelen támadt aggodalmára megnyugtattam (nem bukaresti) barátomat, hogy ezektől mi itt nyugodtan beszélhetünk továbbra is magyarul, mert nekik velünk mint hús-vér magyarokkal semmi bajuk, aki ellen ők tüntetnek, azt nem lehet megverni, mert az a magyar csak egy absztrakció. Nem is történt semmi, elhaladtak mellettünk, azt sem mondták, menjünk odébb. (Később egy kolozsvári román fiatalember elmesélte nekem, hogy ebben az időben őket elfogta a nevetés, mikor a tévében a bukaresti tüntetőket látták, mert biztosak voltak benne, hogy azoknak ott fogalmuk sincs, miért és mi ellen tüntetnek.) – Nincsenek rá adataim, de tekintve a bukaresti nép hiszékenységét és azt, hogy öt éven át mivel etette a sajtó meg a tévé, tartok tőle, hogy ma már ez a dolog is másképp van egy kicsit. És hozzátenném, hogy itt végig a köznépről beszéltem, nem az újságírókról vagy a politikusokról.

Ebben az írásban azt próbáltam meg lehetőleg plasztikusan bemutatni, hogy az a kultúra milyen lényeges pontokban tér el a mienktől. Ezeket a különbségeket nekünk mindig szem előtt kell tartanunk, ha eredményesek

akarunk lenni kapcsolatainkban. A bukaresti (regáti?) kultúra nem jobb, mint a mienk, nem is rosszabb semmivel, hanem egyszerűen más típusú, és korántsem egyedülálló a világon. Szemben a nyugati típusú, ún. szűk kontextusú kultúrákkal („low context cultures”), amelyek az individualizmuson alapulnak, ahol az egyén szigorúan csak egy jól körülhatárolt, kevés emberből álló csoporttal van bizalmas, de ugyanakkor pontos szabályokat követő kapcsolatban, a nem nyugati, tág kontextusú kultúrákban („high context cultures”) az ilyen kapcsolatok szinte az egész közösségre kiterjednek. Valamikor ilyen volt a magyar kultúra is, ma már nem ilyen, de nem is olyan, mint a nyugati, hanem valahol félúton van, ami nem biztos, hogy jó hatással van az emberi („magyar–magyar”) kapcsolatokra. Mi a nyugati fajta kultúrát túl hidegnek, ridegnek, merevnek érezzük, a tág kontextusút viszont (például a bukarestit) bosszantóan bizalmaskodónak, indiszkrétnek, sőt sokszor egyenesen pimasznak, az ember bőre alá bújónak.

A kétféle kultúratípus a konfliktusok lebonyolításának két külön stílusával is jellemezhető. A nyugati problémaorientált: az embereket nem érdeklik a „mellékkörülmények”, csak azt tartják szem előtt, hogy a probléma megoldódjék, és erre szinte módszeresen törekszenek is. S ha az egyezség megvan, azt rögtön alkalmazni is kezdik, ez hozzátartozik a dolgok természetes folyásához, mert „az idő pénz”. Ezzel szemben a tág kontextusú kultúrákban a konfliktusokban való viselkedés relációorientált: a probléma azonnali megoldódásánál sokkal fontosabb, hogy a felek közötti reláció mielőbb rendeződjék. (Az ilyen kultúrában az ember sokkal könnyebben elfogadja, hogy legyen egy egyelőre megoldatlan problémája, mint azt, hogy emberi kapcsolatai rendezetlenek legyenek: ezt egyszerűen nem bírja elviselni.) Mi nehezen értjük, hogyan tudhat rendeződni a reláció, ha a probléma nem oldódik meg. A dolog titka az, hogy a rendezéshez (pontosabban a rendeződési folyamat elindulásához) itt bőven elég a megoldás kilátásba helyezése, a jó szándék kinyilvánítása. Idő van, korlátlan mennyiségben, nem drága, nincs is kicentizve, ráérünk kivárni. És csodálatosképpen egy idő után a probléma általában megoldódik valahogy, szinte magától, senki sem tudja, hogyan, mikor eljön az ideje. Az idő eljövetele viszont kiszámíthatatlan, megjósolhatatlan, mert ez az élet csodái közé tartozik: „Nem hozza el a nap, amit elhoz az óra” („N-adauce ziua ce aduce ora”), sőt: „Mikor úgy fordul a szerencse, nem hozza el az év, amit elhoz az óra” („Cînd norocu-și schimbă pasul, n-adauce anul ce aduce ceasul”).

A magyar konfliktuskultúra pedig valahol a félúton van e kettő között: az igazi problémaorientáltsághoz még nincs benne elég hideg, céltudatos módszeresség és higgadtság, az igazi relációorientáltsághoz pedig már nincs benne elég őszinte késztetés és belső ösztönzés a másik emberrel való tisztázatlan viszonyok rendezésére, mert már nincs meg az a szolidaritásérzés, amely a közösség egyes tagjait hagyományos értelemben vett közösséggé fogja össze. (E lágymeleg állapot miatt konfliktusainkat gyakran az izgatóság és – hogy úgy mondjam – egyfajta stílustalanság jellemzi, ami kívülről nézve sokszor a kulturált formák hiányának látszik, nem tudom, vajon nem helyesen-e.)

Mindezeket azért említem meg, mert a konfliktusokat mindig bonyolultabbá teszi, mikor az egyik fél az egyik stílust alkalmazza, a másik meg a másikat. Ilyenkor előbb-utóbb mindegyik felet a gutaütés környékezi, látván, hogy a másik félel egyszerűen nem lehet semmire sem menni, mert én bármit ajánlok neki, ő arra valami teljesen oda nem illő lépéssel fog válaszolni. (A különböző konfliktus-megoldási stílusokról és ezek ütközéséről nagyon tanulságos olvasmány David W. Augsburger könyve: *Conflict Mediation Across Cultures. Pathways and Patterns*. Westminster/John Knox Press, Louisville, Kentucky [1992].) Nem azt mondom, hogy tehát váltsunk stílust, hiszen mi magyarok vagyunk, mi nem viselkedhetünk románul (legalábbis egymás közti relációinkban; hogy a románokkal való relációinkban magyarul kell-e viselkednünk vagy románul, az már bonyolultabb kérdés, mindenesetre eddigi tapasztalataim szerint mindig sokkal többre mentem velük, ha románul viselkedtem, mint ha magyarul). Azt sem várhatom, hogy a románok másképp viselkedjenek, hiszen ők meg többek között éppen attól románok, hogy így viselkednek, románul (vagy ahogy Karácsony Sándor mondaná: ebben a román tettrendszerben mozognak). Azt azonban fontosnak tartanám, hogy ha nem is minden magyar, de legalább a politikusok (erdélyiek és magyarországiak egyaránt!) ismerjék legalább annyira a román kultúrát, hogy előre tudják látni, mit jelenthet és milyen reakciókat válthat ki valamely lépésünk, akár egy kijelentésünk a másik oldalon, és az eredményesség érdekében ezt mindig tartsák is szem előtt, mert sokszor a többféleképpen is megtervezhető formán múlik, hogy ugyanazt a tartalmat szívesen fogják-e fogadni, vagy heves elutasítással. Én nem hiszem, hogy „a románokkal” lehetetlenség szót érteni. Az igazi kérdés az, hogy mi tudunk-e. Mindenki természetesnek tartja, hogy ha valamely más

nyelvű kultúrához tartozó személyekkel szót akar érteni, legalább valamennyire meg kell tanulnia azt a nyelvet. Amíg a nyelvet nem tudom, nem csodálkozhatok rajta, ha nem tudok velük szót érteni. Ez azonban a kapcsolattartásnak csak a legalsó, szorosan utilitárius szintje, eddig a csencselők és feketéző bizniszelők is eljutnak. A politikusnak azonban nemcsak a másik kultúra beszélt nyelvét kell már-már tökéletesen ismernie, hanem a viselkedés, a társadalmi relációkban való mozgás, a kapcsolatépítés, az ügyintézés stb. grammatikáját is, ha eredményes akar lenni. Ezt pedig azért hangsúlyozom, mert többször volt már alkalmam megütközni rajta, hogy komoly erdélyi magyar emberek azt mondták: az nagyon káros, ha valamely politikusunk több időt tölt el Bukarestben, mert ott ráragad a balkanizmus, hajlékonyabbá válik, az ott kialakított személyes kapcsolatok olyan irányban befolyásolják, hogy több megértéssel és jóhiszeműbben fog viszonyulni partnereihez, és ezzel eltávozik a mi ügyeink igazi képviselőjétől, átalakul „tájébasimulóvá”. Nem tudom, mit érthet vajon ügyeink igazi képviselőtén, aki így fogja fel, de az ki van zárva, hogy az eredményességet is beleértene. De ha ez nem fontos, akkor meg minek megyünk mi egyáltalán Bukarestbe? Hiszen még biztonságosabb, ha ki-ki behúzódik a maga kis vackába, kuckójába, RMDSZ-székházába, s ha onnan soha ki nem dugja az orrát, rádiót sem hallgat a Kossuthon kívül, tévét sem néz a Dunán kívül, akkor biztosan nem fog elrománosodni. De vajon ezért harcolunk? Nem azért, hogy szabadok legyünk?

Szilágyi N. Sándor, 1991/2003. Bukaresti mozaikkockák. In: *Mi egy más: Közéleti írások*. Kolozsvár: Kalota Könyvkiadó, 309–326.

HOZZÁSZÓLÁS A MOLDVAI CSÁNGÓ „MAGYARÓRÁK” KÉRDÉSÉHEZ¹

TÁNCZOS VILMOS

A Szeret-Klézse Alapítvány kuratóriuma arra kért fel, hogy mondjam el gondolataimat a néhány év óta zajló csángóföldi magyar nyelvű oktatásról. Előre kell bocsátanom, hogy a témának csupán néhány, általam kiemelt vonatkozásához fogok hozzászólni, ami azt hiszem, természetes is, hiszen a „magyarórák” körül felmerülő pedagógiai, oktatás-módszertani, emberjogi, nyelvészeti és más jellegű kérdések rendkívül szerteágazóak.

MELYIK MAGYAR NYELVVÁLTOZATOT TANÍTJUK?

Ez az egyik legelső kérdés, amivel a csángó oktatási programban résztvevő pedagógus szembesül. Erre a kérdésre a „magyarórákon” résztvevő gyermekek, illetve ezek szülei teljesen egyértelmű, világos és ésszerűen megindokolt választ szoktak adni, aminek tartalma nagyvonalakban a következő: – Mi magyarul, mégpedig „igaz magyarul” akarunk tanulni, mert úgy gondoljuk, hogy ezt a nyelvet adott esetben ténylegesen használni tudjuk. A magyar nyelvtudásért bizonyos áldozatot is tudunk hozni. Vállaljuk nemcsak a plusz szellemi és fizikai erőfeszítést, hanem ha kell, a társadalmi megbélyegzést is: elszenvedjük érte a helyi román értelmiség és az egyház rosszallását, valamint a faluközösség nagyobbik részéről jövő elutasítást. – Ez tehát világos, magyar beszéd: a nyelvtanulás indítéka a nyelv gyakorlati hasznossága. Azok a román iskolaigazgatók, akik újabban a csángó falvakban a „magyarórák” helyett inkább „olaszórákat” vezetnek be, épp erre a gyakorlati hasznossági elvre hivatkoznak (pl. fel kell készíteni a gyermekeket az Olaszországban, Spanyolországban dolgozó szülőkhöz való kitelepedésre), és mivel ésszerűen gondolkodnak, a csángó társadalomban rendszerint sok értő fülle is találunk.

¹ Elhangzott 2008. május 2-án a Petrás Ince János Klézsei Napok keretében, a Szeret-Klézse Alapítvány által szervezett kerekasztal-beszélgetésen.

Azonban az európai értelmiség körében a 19. század óta létezik – és ma már az európai közösség legmagasabb fórumain politikai irányelv-ként is megfogalmazódik – egy olyan ideológia, amely értéknek tekinti a lokális kultúrák különböző jelenségeit. Ennek jegyében nemcsak leírni, rögzíteni, hanem átörökíteni, menteni is kívánja a helyi szellemi és anyagi értékeket, és mindezt egy-egy nemzeti kultúrába integrálja. A csángó oktatási programot megtervező és kivitelező magyar értelmiség tehát nemcsak a magyar irodalmi nyelv (a továbbiakban: magyar köznyelv) tanítására gondol, hanem a helyi tájnyelv és népi kultúra átörökítésére, értékeinek tudatosítására, valamint a program magyar nemzeti kontextusban való ideológiai elhelyezésére is. Csakhogy ezt az ideológiát a gyakorlatias szemléletű moldvai csángó gyermekek, valamint szüleik értetlenkedve és kételkedve fogadják. A számukra homályos és gyakorlatilag hasznosíthatatlan eszméért ők már nem vállalják az áldozatot, amire márpedig óhatatlanul szükség van, hiszen e nélkül nincsenek „magyarórák”. Ezért van az, hogy ha a helyzet úgy hozza, akármikor el is árulják azt az ügyet, amelyért pedig mások, az ideálokban gondolkodók „életüket és vérüket” is, de legalábbis kis nyugdíjuk egy részét biztosan odaadják. A csángóságra jellemző nemzet előtti (prenacionális) gondolkodásnak sok közös pontja van azzal a nemzet utáni (posztnacionális) gondolkodással, ami felé ma Európa népei tartanak.

Arról, hogy a „csángó nyelv vagy magyar nyelv” fenti dilemmája valóban létezik, és hogy tulajdonképpen paradox helyzetről van szó, 2002. július 6-án este Jászvásáron, a Román Akadémia által szervezett nemzetközi csángó konferenciát záró ünnepi vacsorán győződtem meg végképpen, amikor is Tytti Isohookana-Asunmaa asszony, az Európa Tanács csángó raportőre odajött az asztalunkhoz, és nekünk szegezett egy világos kérdést. Azt mondta, hogy mivel a szeminárium két napja alatt mindenki összehordott a csángókról mindent, mindentől most már egy kicsit ő maga is össze kezdett zavarodni, úgyhogy most tőlünk, a magyar szakértéktől szeretné megtudni, hogy a csángók inkább a magyar vagy inkább a kiveszőben lévő hagyományos csángó nyelvet és kultúrát akarják-e elsajátítani. Az élére állított kérdéstől némiképp meghökkenve, hirtelenjében csak annyit tudtunk mondani, hogy ezt talán a Csángó Szövetség jelen lévő képviselőitől kellene megkérdezni, mert ebben a kérdésben jogszerűen csakis ők nyilatkozhatnak. Azonnal oda is hívtuk az asztalhoz a csángó szervezet akkori elnökét és jogászát, akik az újra

feltett kérdésre habozás nélkül azt válaszolták, hogy a csángók magyar nyelvű oktatást és magyar nyelvű liturgiát akarnak, hiszen minden általuk letett kérvény, folyamodvány, aláírásgyűjtés erről szól. A riportőr erre hosszan elgondolkodott, majd tétován ezt mondta: – Márpedig az Európa Tanács nemrég elfogadott és Románia számára kötelezővé tett 1521-es Ajánlása nem a magyar, hanem a csángó kultúra védelmét célozza. Egy tizenötmillió ember által beszélt nyelvet és a nagy magyar nemzeti kultúrát nem kell megvédeni.

A „csángó vagy magyar” dilemmát elméletileg azóta sem sikerült végiggondolni, még kevésbé megoldani. Gyakorlatilag viszont több területen is, így például a csángó oktatási programban is, valamilyen módon megvalósult a két távlati cél együttes követése. Azt senki sem vitatja, hogy a végső cél a magyar irodalmi nyelv (értsd: magyar köznyelv) tanítása, de ehhez a nyelvhez a csángó oktatási programban résztvevő oktatók a helyi csángómagyar nyelvjárástól elindulva akarnak eljutni. Azt a törekvést, hogy a csángó gyermekeket a saját nyelvi kultúrájuk szépségeire, értékére próbáljuk rávezetni, hogy a nyelvi stigmatizáció hatását (Lásd: „madárnyelv”, „az ördög nyelve”, „korcsitúra nyelv”, „talmes-balmes”, „idiomă aiurea” stb.) ily módon is próbáljuk semlegesíteni, mindenképpen üdvözlendőnek tartom. De a helyi dialektus tanítása körül mégis marad egy sereg nehezen megválaszolható kérdés. Ezek egyikét-másikát talán nem árt itt is felvetni:

1. Értik-e egyáltalán a gyakran évről évre változó, gyakran Magyarországról jövő tanítók azt a helyi dialektust, amin a gyermekek beszélnek? Nos, lehet hogy nem értik, de a helyi tájnyelvvél szembeni toleráns pedagógusi magatartást csak helyeselni lehet.

2. Mit kezdünk a helyi dialektusok magyar eredetű lexikális elemeivel (filesz = 'nyúl', sérik = 'fáj', szültü = 'furulya' stb.), amelyekkel a csángó gyermekek sűrűn élnek? Nos, azt gondolom, hogy ezeket a szavakat semmiképpen nem szabad pirossal aláhúzni a gyerekek füzeteiben, ugyanakkor meg kell tanítani nekik a tájszavak és nyelvi archaizmusok mai magyar köznyelvi megfelelőit. A gyerekek tudnia kell, hogy nyelvi helyzet függvényében választhat két vagy több azonos jelentésű magyar szó között.

De lehetünk-e ugyanilyen toleránsak a román kölcsönszavakkal („veverica” = 'mókus', „klásza” = osztály, „szkára” = létra stb.) szemben is? Szerintem nem. Úgy gondolom, a román idegen szavak áradatával szemben ugyanolyan könyörteleneknek kell lennünk itt is, mint Erdélyben. A

tolerancia nem jelenthet olyan nyelvi relativizmust, amiben elmosódik a két nyelv közötti világos határvonal. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a magyarórákra járó gyerekek – akár tetszik, akár nem – ma már minden faluban szívesebben, könnyebben beszélnek románul, mint magyarul. Ennek tudatában még inkább kell törekednünk a nyelvi tudatosságra, vagyis még kevésbé lehetünk elnézőek idegen szavakkal szemben.

3. A csángó nyelvjárások nemcsak szókészlet, hanem a hangzás tekintetében is eltérnek a magyar köznyelvtől. Ennek megtanulása talán még nehezebb, mint a szókészlettani elemek, az „igaz magyar szavak” megtanulása. A nyelvtanárnak tudnia kell, hogy bizonyos falvakban a csángó gyerek – akár mennyire hihetetlen is! – egyszerűen *nem hallja* a nyílt „a” és a valamivel zártabb „o” közötti egy nyelvállás-fokozatnyi különbséget, és ennek megfelelően sem ejtésben sem írásban nem tud különbséget tenni a „pap” ~ „pop”, a „barát” ~ „borát” vagy a „bor” ~ „bar” között. Egy másik faluban esetleg az „ü” és „i” („sült” ~ „silt”, „süt” ~ „sit”) vagy az „e” és „ö” („jévek” ~ „jövök”, „térék” ~ „török”) közötti labiális–illabiális szembenállás lehet ugyanilyen irreleváns, hogy ne is szóljunk a magyar nyelvben alapvető jelentőségű hosszú–rövid szembenállás (török ~ török ~ török, hal ~ hall, kezd ~ kezd stb.) román hatásra történő eltűnéséről. A tanárnak ilyen esetekben nagyon figyelmesnek és határozottnak kell lennie. Úgy gondolom, hogy a tanár ilyenkor sem lehet „toleráns”, mert a tolerancia ebben az esetben egyet jelent a nyelvi hanyagsággal.

4. A szavak jelentésén túl minden élő nyelvnek vannak ún. szuprasegmentális elemei is. A rádióban vagy utcán hallott spanyol vagy kínai beszédre akkor is ráismerünk, ha úgy-amúgy egy vak hangot sem tudunk ezeken a nyelveken. A csángó beszéd is mindenekelőtt a sajátos prozódiajáról ismerszik meg (pl. gyorsabb a ritmusa, egészen sajátos a hanglejtése stb.), hasonlóan a székely vagy akár milyen más magyar dialektushoz. Azt hiszem, az egyik legnehezebb dolog megtanítani „magyarosan” beszélni valakit. Az évek óta Magyarországon vagy Erdélyben élő moldvai csángók beszédén még hosszú évek múltán is „éreződik” az, hogy valamelyik moldvai csángó nyelvjárás az „anyadialektusuk”. De az ilyen irányú pedagógiai erőfeszítések mégsem hiábavalók, a nyelvi tudatosság ezen a téren is sokat számít.

5. Moldvában a lokális magyar nyelvváltozatok között nagyon nagyok a különbségek, ami önmagában is lehetetlenné teszi azt, hogy egy részletekig kidolgozott oktatási módszertan születhessen arra nézve, hogy miképp

is történjen meg a magyar irodalmi nyelv (köznyelv) helyi tájnyelvre alapozott tanítása. A lokális nyelv értékének előbb említett tudatosításán - mint követendő alapelven - túl tehát nem nagyon lehet menni, azaz egy tájnyelvre alapozott, merev szigorúságú gyakorlati módszertan kidolgozása, úgy tűnik, szinte lehetetlen. A jó didaktikai érzékkel és alapos terepismeret birtokában szerkesztett, ma is alkalmazásban lévő *Apró ábécé – Abecedar mărunt* (Kolozsvár, 1995) és *Buchet – Bokréta* (Eger, 2006) című tankönyvek jól szemléltetik azt, hogy a csángó gyermekek által ismert nyelvjárástól hogyan lehet eljutni a magyar irodalmi nyelvváltozatig.

IDEGEN NYELV VAGY ANYANYELV A MAGYAR MOLDVÁBAN?

A nyelvi asszimilációs folyamatok természetéből adódóan – ez a folyamat köztudottan generációról generációra halad előre, és településenként is eltérő előrehaladottságot mutat – a nyelvi kompetenciák mértéke a különböző csángó falvakban nem azonos. Általában véve kijelenthetjük, hogy a csángó tájnyelvet anyanyelvi szinten (1) ma már csak az idős- vagy esetenként a középgeneráció ismeri, az iskolás korú gyermekek ma már csak második nyelvként (2) használják a nyelvet, sőt a még magyarul is beszélő falvak többségében a gyermekek magyar nyelvtudása ma már csak passzív nyelvtudás (3). Úgy gondolom, hogy a csángó oktatási program kivitelezőinek a jövőben arra is fel kell készülniük, hogy a magyar nyelvet az érdeklődők számára a nyelvesztés utáni állapotban is (4) tanítsák. A rendszerváltás után ilyen kezdeményezés volt például a szabófalvi Magyar Nyelvkör, ami azonban a fellángoló nacionalista légkörben hamar „alkotmányellenesnek” minősült, azonnal betiltásra került, és a kezdeményező helyi pedagógusoknak különféle retorziókat kellett miatta elszenvedniük. A román nacionalizmus a nyelvi revitalizáció bármilyen kísérletét, sőt magát a „magyaróra”-programot is, egykettőre a „Magyarországról jövő erőszakos magyarosítás” címkéjével látja el, de mindez nem akadályozhat meg abban, hogy egy ilyen nyelvi revitalizációs programra a legtermészetesebb módon tekintsünk, és a lehető legszakszerűbben felkészüljünk rá.

Mivel az egész magyar oktatási program megvalósítása során a nyelvi kompetenciák szintjeinek különbözőségéből kell kiindulnunk, nem árt, ha mindenekelőtt tudatosítjuk a valós tényállást, majd levonjuk a belőle származó következtetéseket. Mi jellemzi tehát a nyelvi kompetenciák négy fenti szintjét?

Anyanyelvi szinten (A) általában azok beszélnek magyarul, akik otthon a családban első nyelvként tanulták meg a nyelvet, és ezt a nyelvet ma is gyakran használják. A magyar beszéd ezen a szinten természetes, és a nyelvhasználat a beszélő számára nem okoz intellektuális erőfeszítést. Román kölcsönzavak már ezen a szinten is előfordulnak, de a beszélő belső indíttatásból, pusztán a könnyebb önkifejezés végett magától nem vált át románba, csupán akkor, ha ezt a beszédkörnyezet (pl. a beszédpartnerek között vannak, akik jobban értenek románul) vagy a beszéd tárgya (pl. technikai szavak, modern életvilág, román beszéd reprodukálása) kifejezetten megköveteli stb. Azok a moldvai csángók, akik anyanyelvi szinten beszélnek őseik nyelvét, gyakran használnak a népnyelvre jellemző költői képeket, metaforákat, proverbiumokat. Amint tudjuk, a csángó nyelv költői képszerűsége, kifejezőereje sokak érdeklődését felkeltette.

Azok, akik ma *második nyelvként* (B) használják a csángó tájnyelvet, rendszerint először románul tanultak meg beszélni, és emiatt nyelvhasználatukat később is a román nyelvi dominancia jellemezte. A magyar nyelvet ezen a szinten használják továbbá azok is, akik első nyelvként a helyi magyar nyelvet sajátították el, de nyelvi kompetenciájuk az idők folyamán megromlott, mert életük folyamán a román nyelvi környezet hatására a beszédszituációk többségében már románul beszéltek. A nyelvi kompetenciák korlátozott volta ezen a szinten jól tetten érhető: az illető személy érzékelhetően nehezebben beszél már magyarul, keresi a szavakat, szókinccse korlátozott, gyakoriak a nyelvi következtelenségek. A beszélő ezen a szinten gyakran vált át románba nemcsak szavak, hanem szó szerkezetek, mondatok, sőt nagyobb szövegegységek szintjén is, és ezek a kódváltások általában nem külső, hanem inkább belső tényezőkkel magyarázhatók. Ezen a nyelvi kompetenciaszinten az egyéni metaforikus kifejezések, a proverbiumok már jobbára hiányzanak, tehát a nyelv voltaképpen már „nem él”.

A nyelvcsere különböző állapotában lévő moldvai csángó falvakban gyakran találkozunk *passzív nyelvismerettel* (C) rendelkező személyekkel, akik a magyar nyelvet mintegy véletlenül „szedték fel”, és általában nem, vagy csak igen ritkán használják, úgyhogy környezetük olykor egyáltalán nem is tud erről a passzív nyelvismeretről. Amikor mégis megszólalni kényszerülnek, akkor nehezen, helytelenül, igen korlátozott szókinccsel és idegenszerűen beszélnek.

A moldvai csángóság nagyobbik része, ma már mintegy 75–80 százaléka *a nyelvvesztés utáni állapotban* (D) van, azaz már nem is érti meg a

magyar beszédet. Attól függően, hogy a nyelvvesztés mikor következett be, egy-egy közösségben vagy egy-egy egyéni emlékezetben élhet még annak tudata, hogy az ősök magyarul beszéltek, és ez létrehozhat bizonyos érzelmi affinitást a magyar nyelvűség iránt, de lehet averzió forrása is. Az esetek többségében a nyelvhez és a nyelvvesztéshez való érzelmi viszonyulás hiányzik, azaz a moldvai csángók többsége nem ideologikusan, vagyis pozitív vagy negatív attitűddel, hanem csak gyakorlatiasan viszonyul a nyelvhasználat és a nyelvcseré kérdéseire, és „a hasznosságot” tekinti a legfőbb értékszempontnak.

A nyelvi kompetenciák fenti szintjeire a magyar nyelv szervezett keretek között történő tanítása során mindenképpen tekintettel kell lenni. Mindenekelőtt el kell tudnunk fogadni, hogy – amint erről előbb már szó esett – a nyelvi asszimiláció előrehaladottsága miatt *a magyar nyelv a moldvai csángó falvakban ma már csak mint második nyelv tanítható*. Egy adott csángó dialektus jó ismerete, azaz egy magasabb nyelvi kompetenciaszint, természetesen megkönnyíti a magyar köznyelv megtanulását, de tudomásul kell vennünk, hogy a „magyarórák” keretében tanult magyar nyelv az egyéni nyelvhasználat szintjén már csak mint második nyelv jöhet számításba.

Csak olyasmit várhatunk el tehát a „magyaróráktól”, ami általuk valóban elérhető. Jó tisztában lenni például azzal is, hogy a csángó gyermekeket érő nyelvi hatások egészen sokrétűek, amelyek között az iskola csak egyetlen – és még az is lehet, hogy nem a legalapvetőbb – tényező. A heti két-három órában tartott „magyarórák” szerepét tehát nem szabad túlértékelni. A „magyarórákon” tanult magyar nyelv nem válhat már a gyermekek első nyelvéné, és a „magyarórák” által a moldvai csángó közösség egészét érintő nyelvi asszimiláció sem megállítható. Egy közösség élő anyanyelvét tehát csak megőrizni, átörökíteni lehet, és ha elveszett, visszaszerezni már lehetetlen.

MI VÁRHATÓ EL A „MAGYARÓRA”-PROGRAMTÓL?

A „magyaróráktól” tehát nem várhatjuk el azt, hogy a magyar nyelv valamelyik változata a gyermekek első nyelvéné legyen. Még ennél is fájdalmasabb azonban azzal szembesülnünk, hogy „még az sem” várható el tőlük, hogy a moldvai csángók nyelvi asszimilációja általuk megtorpanjon. Efféléről csak olyasvalaki álmodozhat, akinek a nyelvi asszimiláció

természetéről, a nyelvvesztés fokozatairól, az ehhez vezető tényezőkről fogalma sincs. A nyelvi asszimiláció a csángó településeken ma már olyan erőteljes, hogy semmilyen eszközzel nem megállítható.

(Talán ha a hagyományos életvilág felbomlásakor, az 1940-es évek végén sikerült volna valóban kiépíteni és a későbbiekben is megtartani a magyar iskolákat, bevezetni a diplomákba a magyar misét, kinevelni a csángó értelmiséget, megnövelni a magyar nyelv társadalmi presztízsét, akkor talán a moldvai csángó falvak egyik részében ma minden egészen másként volna. De egy ilyen kérdés, mint minden „mi lett volna ha?” típusú kérdésfelvetés – teljesen értelmetlen.)

Azt, hogy a csángó falvak nyelvi asszimilációjára a „magyaróra”-programnak kicsi a hatása, leginkább azok tudják, akik a program cselekvő résztvevői. De ezt nyilvánosan kimondani és elmagyarázni nem célszerű, hiszen az oktatási program anyagi háttere az asszimiláció megállíthatóságának széles körben elterjedt mítoszára van alapozva. Ez a mítosz döntő szerepet kapott mind a rendszeres – bár egyre kisebb mértékű – magyar kormánytámogatás, mind az ún. „keresztapa” program ideológiai megalapozásában. Ha tehát összeomlik a mítosz, féltő, hogy összeomlik maga a program is.

És ez valóban nagyon nagy kár, végzetes hiba volna. Mert noha a magyar nyelv tömegméretekben nem tehető a csángó gyermekek első nyelvvé és a csángó falvak nyelvi asszimilációjára sincs döntő hatással, a program jelentősége személyes szinten mégis óriási. Éspedig azért, mert *a „magyarórák” által minden évben száz meg száz csángó gyermek tesz szert egy bizonyos magyar nyelvi kompetenciára, tágul a kulturális horizontja és alakul a közösségi identitástudata.* És ez a jelenlegi moldvai helyzetben – gondoljunk bele: nincs magyar anyanyelvű oktatás, a katolikus egyház deklarálta a román nacionalizmus szolgálatában áll stb. – igen-igen nagy dolog.

A csángó oktatási program egyik rendkívül sebezhető pontja, hogy a valóságos célok és lehetőségek megfogalmazásával nem lehet ezt a minden nehézség dacára jól működő programot fenntartani, sőt a valós helyzet és valós lehetőségek megfogalmazása akár az egész program összeomlását is eredményezheti. Ahhoz tehát, hogy az úgymond „szerényebb” célok megvalósulhassanak, egy hittelt hitt mítoszra van szükség. Minderre azért, mert mind a programot működtető politikai szféra, mind a közvéleményt formáló média kizárólag mítoszokat, ideálokat,

illetve ezeket kifejező jelszavakat és sztereotípiákat ismer, a racionális, oknyomozó diskurzusoknak és a meg nem ideologizálható gyakorlati céloknak ezekben a közegekben nincs helyük.

Itt van a program körüli másik nagy dilemma tehát: hagyjunk működni egy mítoszt, vagy pedig próbáljunk reálisan és hosszú távon, akár a nyelvvesztés utáni stádiumig előrettekintve, megalapozni egy programot, miközben tudjuk, hogy ezzel a „megalapozással” esetleg végleg meg is semmisíthetjük azt?

Csicsó Antal 1995. *Apró ábécé – Abecedar mărunt*. Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács.

Ciceu Anton / Csicsó Antal 2006: *Buchet – Bokréta*. Eger: Gonda Könyvkiadó.

Tánczos Vilmos, 2011. Hozzászólás a moldvai csángó „magyarórák” kérdéséhez. In: Tánczos Vilmos: *Madárnyelven: A moldvai csángók nyelvéről*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. 235–241.

A kitűnő magyar és orosz leíró nyelvész, Papp Ferenc (1930–2001) fél évszázaddal ezelőtt írta le, hogy ha egy nyelvnek csupán a nyelvtanát tudjuk, nem tudunk szinte semmit. Kissé bővebben:

„Már most mindent tudunk – a hangok »ejtését«, a helyesírást, a nyelvtant, még egyes alakok történetét is. És mégsem tudunk semmit, a kölcsönös megértést akadályozó súlyos hibákat követhetünk el, ha nem vesszük figyelembe, hogy egyrészt a nyelven kívüli közlési lehetőségeink is vannak, és azok sokszor súlyosabban esnek latba, mint a nyelvek; másrészt elvileg egyaránt helyes nyelvi formák közötti választást előírhat valami nem (egészen) nyelvtani szabályrendszer.”

Sokan nem tudják, hogy a *már* partikula használata Budapesten és a szabolicsi Újfehértón lényegesen különbözik: a budapesti sürgető, siettető *már* épp az ellenkezője az újfehértói barátságos, a felszólítást puhító *már*-nak.

Vagy: a kétnyelvű szótárak ekvivalensei, például *вольность* = *liberty*, *freedom*, sokszor a lényegét fedik el, itt azt, hogy a nyugati (amerikai) világban a szabadság az egyének szabadságát jelenti, de az orosz kultúrában a szabadság a társadalom attribútuma.

A nyelv, társadalom és kultúra összefüggéseivel való ismerkedés mindenkinek hasznára válhat, tanítóknak és tanároknak különösen. Ebben segíthetnek az itt összegyűjtött olvasmányok.